

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till:
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktion och information om utkomna nummer
finns på tidskriftens hemsida www.bebyggelsehistoria.org

ISSN 2002-3812 (Online)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga
tidskrift inom det bebyggelsehisto-
riska området. Tidskriften utges med
två nummer per år av Föreningen
Bebyggelsehistorisk tidskrift. Se även
www.bebyggelsehistoria.org

Bebyggelsehistorisk tidskrift

OMSLAGSBILDEN: André Mollet: Förslag till lust-
gård, dedicerat till drottning Christina 1651.
Plansch II i Mollets arbete *Le Jardin de Plaisir*,
Der Lust-Garten, Lustgård, Stockholm 1651,
enligt Göran Lindahls anvisningar komplette-
rad med pl V, XVI och XXIV ur samma arbete.
Databearbetning: Sture Balgård. Faksimilupp-
laga 2006, volym med kommentarer 2007. ©
Gyllene Snittet HB, Uppsala.

BAKSIDESBILDEN: Lilla slottsträdgården på
Läckö, sedd från Magnus Gabriel De la Gar-
dies sängkammare. FOTO: Göran Lindahl 1998.

NR 72 2016

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 72/2016

I DETTA NUMMER: Göran Lindahl in memoriam • Arkitekturhistoria, vetenskap
och pedagogik • Arkitekturkunskapen och bebyggelsehistorien • Industriminnen
och industrilandskap • Det kyrkliga kulturarvet – Sockenkyrkoprojektet •
Idé & debatt: Den nordiska trästaden

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 72 • 2016

MAGNUS KÄLLSTRÖM & JESPER LARSSON (RED.)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Ekonomisk-historiska institutionen,
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org

E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Eva Löfgren

E-post:

eva.lofgren@conservation.gu.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Eddy.se ab

Box 1310

621 24 Visby

Telefon 0498-253 900

E-post: order@bokorder.se

PRENUMERATION för 2017 kan tecknas på tidskriftens ordersida <http://bht.bokorder.se> eller via E-post order@bokorder.se eller telefon 0498-253 900, fax 0498-249 789.

En årsprenumeration kostar 450 kr inkl. moms.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt via E-post eller telefon/fax.

Lösnummerpris 225 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR

Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING

Aidan Allen, Stockholm

TRYCK

Bulls Graphics AB, Halmstad, 2016

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från

Vetenskapsrådet

Kungliga Patriotiska Sällskapet

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift. Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art*, *EBSCO Art & Architecture Index* samt

EBSCO Art & Architecture Complete (innehåller artiklarna i fullängd).

Rankad 1 i Database for statistikk om høgre utdanning (DBH), Norge.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göran Ulväng, Uppsala universitet, ordf., ansvarig utgivare

Paul Agnidakis, Uppsala universitet

Joakim Hansson, Uppsala universitet, Campus Gotland

Sofia Holmlund, Stockholms universitet

Anders Houltz, Centrum för Näringslivshistoria, Bromma

Emilie Karlsmo, Uppsala universitet

Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Jesper Larsson, Sveriges Lantbruksuniversitet, SLU, Uppsala

Eva Löfgren, Göteborgs universitet

Fredrika Mellander Rönn, Tyréns, Stockholm

Catharina Nolin, Stockholms universitet

Hedvig Schönback, Stadsmuseet i Stockholm

Sara Westin, Uppsala universitet

Anders Wästfelt, Stockholms universitet

ADVISORY BOARD

Mia Åkerfelt, Åbo Akademi, Finland; Renja Suominen-Kokkonen, Helsingfors universitet, Finland; Lena Liepe, Oslo universitet, Norge; Frode Iversen, Kulturhistorisk museum, Oslo, Norge; Svava Riesto, Köpenhamns universitet, Danmark; Ulla Kjær, Nationalmuseum, Köpenhamn, Danmark.

REDAKTÖRER FÖR DETTA NUMMER

Magnus Källström

Riksantikvarieämbetet

Kulturvårdsavdelningen

Box 1114

621 22 Visby

magnus.kallstrom@raa.se

Jesper Larsson

Sveriges Lantbruksuniversitet

Institutionen för stad och land

Avdelningen för agrarhistoria

Box 7012

750 07 Uppsala

jesper.larsson@slu.se

Innehåll

- 4** Bebyggelsehistorisk historiografi
av *Magnus Källström & Jesper Larsson*
- 7** Göran Lindahl
Parentation vid Kungl. Akademien för de fria konsterna den 26 oktober 2015
av *Fredric Bedoire*
- 10** Arkitekturhistoria, vetenskap och pedagogik
Vetenskapsteoretiska positioneringar i Göran Lindahls
och Elias Cornells historiografi
av *Anders Dahlgren*
- 23** Den odisciplinerade praktiken
Arkitekturfunktionen och bebyggelsehistorien
av *Claes Caldenby*
- 38** Inspiratör med tidig blick för industrilandskap
av *Maths Isacson & Helene Sjunnesson*
- 56** ”De mest omistliga inslagen i vårt byggnadsarv”
Göran Lindahl och Sockenkyrkoprojektet
av *Ingrid Sjöström*
- IDÉ & DEBATT**
- 70** Den nordiska trästaden och dess förhistoria
Några minnen och anteckningar
av *Erik Nordin*
- 84** Konferensen Den nordiske trebyen i Trondheim 21–22 september 2016
av *Elina Antell*
- SVENSKA DAGBLADET: UNDERSTRECKARE AV GÖRAN LINDAHL**
- 85** ”Monumentaliteten i folkhemmet”, 8.11.1959
”50-talets höga hus”, 21.2.1960
”Välstånd och förslumning”, 5.4.1968
”Museimännen och arkitekturen”, 13.10.1987
- RECENSIONER**
- 100** GÖRAN LINDAHL, *Ett samtal om domkyrkan. Uppsala domkyrka IX*
av *Ulrich Lange*
- 102** INGEBJØRG HAGE, ELIN HAUGDAL & SVEINULF HEGSTAD (red.), *Hager mot nord*
– nytte og nytelse gjennom tre århundrer
av *Åsa Abreland*

Bebyggelsehistorisk historiografi

Grundaren av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, professor Göran Lindahl, avled förra året. Med detta höstnummer fyller *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 35 år. Det finns anledning att med jämna mellanrum reflektera över och analysera hur ämnen och forskningsområden förändrats och utvecklats över tid. Ett sådant tillfälle kan vara när en för ämnet betydelsefull person har lämnat oss eller vid ett jubileum. När dessa nu sammanfaller är det påkallat att *BHT* ägnar ett nummer nästan uteslutande åt historiografi och funderar på några aspekter av den bebyggelsehistoriska forsknings utveckling i Sverige.

Göran Lindahl (1924–2015) kom att bli en av Sveriges mest inflytelserika arkitekturhistoriker och hans betydelse för utvecklingen av den bebyggelsehistoriska forskningen, som vi känner den idag, kan inte överskattas. Han var en vass skribent och med en bakgrund i journalistiken hade han lätt att skriva och kunde vara polemisk. Som författare var han aktiv in i det sista med arbeten som trycktes först efter hans bortgång. I år publicerades både hans *Ett samtal om domkyrkan*, redigerad av Herman Bengtsson på Upplandsmuseet och kapitlet "Arts and architecture" i *The Cambridge history of Scandinavia*, Vol. 2, 1520–1870. Som professor i arkitekturhistoria vid Konsthögskolan kom han att påverka en generation studenter till en mer inkluderande bebyggelsehistoria där vardaglig arkitektur och bebyggelsemiljöer lyftes fram. Detta kom att få stor betydelse i den expansiva fas som kulturmiljövården befann sig i från 1970-talet fram till och med 1990-talet. Göran Lindahl var också en viktig person bakom många av tidens stora projekt som *Den nordiska trästaden* och *Sockenkyrkoprojektet*.

Det första numret av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* gavs ut hösten 1981 med ett tema om Norrlands bebyggelse. I den inledande artikeln "Byggnadshistoria och bebyggelsehistoria" ger Göran Lindahl något av en programförklaring. Han säger att det inte finns någon anledning att dra en allt för skarp gräns mellan begreppen byggnadshistoria och bebyggelsehistoria, men att de ändå står för skilda innehåll. Byggnadsbegreppets historia är snävare och dess objekt är husbyggandet, medan bebyggelsehistorien omfattar mer. "I sin mest vidsträckt form", skriver Lindahl, "kan den sägas inkludera alla former av markutnyttjande från äldsta tid till idag". Ett mål för forskningen måste vara att knyta den byggnadshistoriska forskningen närmare den bebyggelsehistoris-

ka. Bebyggelsehistorisk tidskrift blev, som Fredric Bedoire påpekar i sin parentation över Göran Lindahl, "ett tvärvetenskapligt forum för en breddad kulturhistorisk miljösyn".

I detta nummer får vi möta Göran Lindahl i många olika sammanhang och i olika perspektiv. *Fredric Bedoires* inledande parentation beskriver på ett kortfattat, men innehållsrikt sätt vad som gjorde honom till en central gestalt inom svensk arkitekturhistoria och hur han var banbrytande i synen på den bebyggda miljöns betydelse.

Anders Dahlgren ställer Lindahl mot en annan centralgestalt inom svensk arkitekturhistoria, Elias Cornell, och jämför deras historiografiska ställningstaganden i synen på konst- och arkitekturhistoria som vetenskap och dess relevans för arkitektpraktiken. Lindahl var kritisk till det konsthistoriska urvalet av de framstående verken som han menade var godtyckligt och ovetenskapligt. Cornell såg däremot ett värde i de konsthistoriska översiktsverken då det stora perspektivet kan hjälpa oss att se bortom invanda föreställningar om arkitektur och byggande. Dahlgrens artikel hjälper oss att bättre förstå tidens arkitekturhistoriska utveckling.

Claes Caldenby låter arkitekturpraktikens förhållande till arkitekturhistorien och bebyggelsehistorien stå i centrum. Han menar att mot slutet av 1970-talet skedde inom arkitektpraktiken ett slags institutionalisering av bebyggelsehistorien bland annat genom att dess främsta organ, tidskriften *Arkitektur*, fick en tydlig sådan inriktning. Caldenby slår också ett slag för urbansociologi i studiet av bebyggelsen och skriver att det finns många beröringspunkter mellan arkitekturkunskap, arkitekturhistoria, bebyggelsehistoria och urbansociologi.

Industrimiljöer var ett av Göran Lindahls många intresseområden. *Maths Isacson* och *Helene Sjunnesson* lyfter i sitt bidrag fram hans roll som inspiratör och metodutvecklare inom detta fält. Med hjälp av intervjuer med bland annat Lindahl själv beskriver de den industri-ärkeologiska forskningens framväxt och vad som fick honom att ägna sig åt dessa frågor. Artikeln illustreras med många av Lindahls egna fotografier och teckningar.

Redan 1955 publicerade Lindahl en inflytelserik skrift om svensk kyrkoarkitektur och genom sitt engagemang i det stora Sockenkyrko-projektet kom han mot slutet av sitt liv att återvända till dessa ämnes-

områden. *Ingrid Sjöström* har i sin artikel beskrivit hans betydelse för projektet, där han bland mycket annat ägnade reformationstiden ett särskilt intresse. Passande nog recenseras också Lindahls sista bidrag till detta forskningsområde – den avslutande volymen om Uppsala domkyrka – i detta nummer av *BHT*.

Erik Nordin tar ett steg tillbaka i tiden och lyfter fram ett av Göran Lindahls stora projekt under 1970-talet: Den nordiska trästaden. Genom en personlig reflektion belyser Nordin ett viktigt skede för det nordiska samarbetet inom bebyggelsehistorisk forskning. Den nordiska trästaden har dessutom nyligen aktualiserats genom en stor konferens i Trondheim tidigare i höst.

Ett jubileumsnummer om Göran Lindahl bör inte sakna texter av hans egen hand. Han var en engagerad och ivrig debattör i många sammanhang, inte minst genom sina understreckare i *Svenska Dagbladet*. För att också låta dagens läsare ta del av hans ordkonst har vi valt att återpublicera några av hans mest uppmärksammade och inflytelserika, men samtidigt rätt svåråtkomliga bidrag inom denna genre.

Magnus Källström & Jesper Larsson

GÖRAN LINDAHL

PARENTATION VID KUNGL. AKADEMIEN FÖR DE FRIA KONSTERNA
DEN 26 OKTOBER 2015

AV FREDRIC BEDOIRE

En centralgestalt i ämnet svensk arkitekturhistoria har lämnat oss, verksam med pennan i handen ända till det sista, fram till dess han inte kunde läsa vad han själv skrivit. Som skarp skribent och kritiker, med omutlig integritet, djärv att stå emot gängse uppfattningar, var han banbrytande i synen på den byggda miljöns betydelse i vid mening. Han invaldes som hedersledamot i Kungl. Akademien för de fria konsterna 1966.

Som professor i arkitekturhistoria vid Konsthögskolans arkitekturskola från 1961 verkade Göran Lindahl under en tid av vandalism i svenska städer och påvisade grundfel i den pågående omvandlingen av Stockholms innerstad lika väl som av alla de städer ute i landet som drabbades. Det var han, inte riksantikvarien, som tog tag i ett nordiskt samarbete om att rädda den nordiska trästaden. Detta gav ämne till Arkitekturskolans undervisning under flera år kring 1970 och utgjorde kärnan i en nordisk skriftserie. Tillsammans med sin arkitektkollega John Sjöström och en tvärfacklig elevgrupp skapade han en ny syn på planering, kallad användningsplanering, som utgick från en helhetssyn på värdena i den befintliga miljön.

Som ung Uppsalaakademiker, tidigt med intresse för sociologi och politik, utgick Göran Lindahl från den vida miljösynen hos Gregor Paulssons konsthistoriska seminarium och publicerade 1955 en skrift, *Högkyrkligt, lågkyrkligt och frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950*, som gav ett mönster för den fortsatta arkitekturhistoriska forskningen. Utifrån ett idéhistoriskt perspektiv förmedlade han förståelse för en nedvärderad byggnadskategori och 1800-talets föraktade formspråk. Han deltog aktivt i kritiken av den ohistoriska restaurering som drabbade kyrkorna, inte minst Uppsala domkyrka. Göran Lindahls ständiga behov att gå sin egen väg resulterade i att hans ämne för licentiatexamen i konsthistoria 1953 inte följde Uppsalaseminariets miljöforskning utan ägnades åt studier i Nicolas Poussins måleri.

År 1981 grundade han *Bebyggelsehistorisk tidskrift* som tvärvetenskapligt forum för en breddad kulturhistorisk miljösyn. Redaktionsgruppen fungerade i många år som ett högre seminarium.

Till de ämnen i arkitekturhistoria, som följde honom under livet, hör svensk stormaktstid, bland annat med den tänkvärda skriften *Grav och rum*, som behandlar det högadliga gravskicket och tidens syn på döden (1969). Han sysselsatte sig gärna med Magnus Gabriel De la Gardies storslagna byggnadsverksamhet, dess organisation och avtryck i miljön kring Läckö slott, i en trakt dit han gärna återvände. Som lektorsson från Karlstad lämnade han inte intresset för bebyggelsen i Karlstad och Värmland. Och som hedersledamot i Akademien för de fria konsterna och professor på Konsthögskolan var han djupt engagerad i akademiens och dess arkitekturskolas historia. I den skrift som Akademien gav ut till sitt 250-årsjubileum 1986 medverkade han med ett omfattande kapitel.

Det var dock inte med egna böcker som Göran Lindahl verkade utan med stort antal artiklar i dags- och fackpress, ständigt präglade av intellektuell skärpa. I hans bibliografi som gavs ut år 2000 förekommer över 280 titlar fördelade på över 50 år. Han var en formuleringskonstens mästare och drog sig inte för uttryck som kunde ge honom fiender. I artikeln "Samhällskritikens kris" i tidskriften *Liberal debatt* 1957 avfärdade han sina motståndare med ett dräpande svärdshugg: "Argument och måltavlor är sig oföränderligt lika, samma enkla rutnät läggs ständigt över alla företeelser. I vilken skuggvärld lever alla dessa kritiker? Hur gitter de hålla på med dessa utdragna övningar i konsten att slå in öppna dörrar?" Eller som han i *Svenska Dagbladet* 1958 i debatten om Uppsala domkyrkas restaurering helt lakoniskt avfärdade sin mening motståndare med att "Riksantikvarieämbetets försök att framställa sin linje som den enda riktiga ur antikvarisk synpunkt bör i varje fall avvisas". I tidskriften *Arkitektur* 1967 omintetgjorde han landets arkitekter: "Den som rest runt i svenska städer för att begrunda stadskärnor i omvandling har svårt att undgå den fatala frågan: vad i all världen skall vi ha arkitekter till? Kan det egentligen bli trasigare och fulare än så här?"

Det var en upplevelse att höra till Göran Lindahls elever på Arkitekturskolan, där hans lärargärning gav avtryck i oförglömliga föreläsningar, ackompanjerade av högklassiga diabilder från hans Hasselbladare. Inträngande analyser av de problemställningar som kurserna ställde gav grunden till elevernas grupparbeten, som han sedan på ett fördömligt sätt sydde ihop till ett kollektivt resultat. Till dramatiken hörde dock att leva med hans hetlevrade humör och depressiva läggning. Men med samma generositet som han tog del av elevernas fortsatta arbeten stödde han de många unga forskare från andra lärosäten som kontaktade honom i egenskap av den oinskränkte auktoriteten. Detta var något som följde honom långt efter att han som emeritus lämnat Arkitekturskolan 1991. Inte minst nu efter hans död har många vittnat om hans engagemang och stöd. Med stor empati har han stött unga

Göran Lindahl (sittande framför den doriska kolonnen) med sina elever och lärarkollegor under Arkitekturskolans exkursion till Söderfors i Uppland 1989. FOTO: Hans Wetterfors.

kolleger, också i situationer som ligger utanför det ämnesmässiga. Göran Lindahl var en stor brevskrivare och de handskrivna texterna med dess mycket karaktäristiska och svårlästa piktur nådde i regel mottagaren med vändande post.

Det är få förunnat att behålla sin intellektuella spänst på andra sidan 90-årsgränsen. Under många år ända fram mot slutet gav han analytisk skärpa åt ett stort forskningsprojekt som syftade till att sammanfatta kunskapen om landets sockenkyrkor. Och under flera år var han verksam med utgåvan av ett kommenterat faksimil av trädgårdsarkitekten André Mollets internationellt efterfrågade trädgårdslära från 1651. När han för några år sedan fick ett stort bokverk om Uppsala domkyrkas medeltida historia på sitt skrivbord tog hans engagemang över. Det resulterade inte i den anmälan som han först tänkt sig utan i en särskilt skrift som nu är under utgivning i Vitterhetsakademiens regim.

Frid över Göran Lindahls minne.

FREDRIC BEDOIRE, docent i konstvetenskap 1975, föreståndare för avdelningen för arkitekturhistoria vid KTH 1978-92 och därefter efterträdare till Göran Lindahl på den professur i arkitekturhistoria vid Konsthögskolan som inrättades 1912 för Sigurd Curman. Professor emeritus 2012. Innehavare av professuren före Göran Lindahl var Erik Lundberg och Martin Olsson.

Arkitekturhistoria, vetenskap och pedagogik

– vetenskapsteoretiska positioneringar i Göran Lindahls och Elias Cornells historiografi

av Anders Dahlgren

I denna artikel kommer jag behandla några aspekter av Göran Lindahls (1924–2015) och Elias Cornells (1916–2008) historiografiska ställningstaganden med utgångspunkt i deras syn på konst- och arkitekturhistoria som vetenskap och dess relevans för arkitekturpraktiken. Jag gör ingen strikt åtskillnad mellan konst- och arkitekturhistoria utan betraktar den senare som en delmängd av den förra. Detta motiveras av att konsthistorieämnet och dess institutioner har haft stor betydelse för arkitekturhistorisk forskning och utbildning i Sverige, något som inte minst Lindahl och Cornell är exempel på. Föreliggande undersökning kan på så vis även ligga till grund för en vidare diskussion om relationen mellan konstvetenskap, arkitekturhistoria och -utbildning på svenska universitet och arkitektskolor.

Konsthistoria var alltså det ämne som Lindahl och Cornell var utbildade i. De läste båda vid Konsthistoriska institutionen vid Uppsala universitet under 1940- och 50-talen. Lindahl och Cornell kan därmed sägas ha tillhört samma generation konsthistoriker, men det som motiverar en jämförelse är inte bara deras ålder och utbildning utan även deras karriärvägar. De arbetade på institutioner för arkitektutbildning och kom dessutom att inneha professorer i arkitekturhistoria, Lindahl som professor i svensk och jämförande arkitekturhistoria vid Kungliga Konsthögskolan i Stockholm och Cor-

nell i arkitekturens teori och historia vid Chalmers Tekniska Högskola i Göteborg.

Denna institutionella migration från Konsthistoriska institutionen till arkitekturskolorna avspeglas på olika sätt i deras skrivande, samtidigt som det även haft betydelse för vilka positioner de tillskrivits i historiografin. I antologin *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige* (2000) nämns Lindahl endast på enstaka ställen, medan Cornell inte nämns alls.¹ En anledning till detta är att antologin, med undantag för Anders Åmans artikel, främst handlar om tiden före Lindahl och Cornell.² En annan anledning kan vara att de båda verkade för institutionaliseringen av arkitekturhistorieämnet, som skedde betydligt senare än för ämnet konsthistoria och därför kan betraktas som utlöpare från konsthistorien.³ Däremot ges Lindahl och Cornell centrala positioner i Claes Caldenbys artiklar om svensk arkitekturhistoriografi, särskilt i "Interpretation and Guidance. Historians as Critics in Swedish Architecture from 1920s to 1970s" (2008).⁴ Det centrala temat i denna artikel är relationen mellan arkitekturhistoria och -kritik och Caldenby diskuterar bland annat hur både Lindahl och Cornell använde historiska perspektiv i kritiken av modernismen. I föreliggande artikel är fokus primärt riktat Lindahls och Cornells historieskrivande, även om en strikt åtskillnad mellan kritik och historia knappast är möjlig.

Såväl Caldenby som Åman har beskrivit

konsthistorieämnet som ett ämne i stark utveckling under decennierna efter andra världskriget som på olika sätt manifesterades kring år 1970, det vill säga den tid då Lindahl och Cornell etablerade sig karriärmässigt.⁵ Viktiga aspekter av denna utveckling utgjorde namnbytet till konstvetenskap 1969 och utformandet av den alternativa grundkursen AB2 som frångick det traditionella upplägget med konsthistoria från forntid till nutid och koncentrerade sig i stället på 1800- och 1900-talen som studerades ur ett flertal olika aspekter.⁶

Trots att Lindahl och Cornell hade en gemensam utbildningsbakgrund och likartade karriärvägar kom de att inta olika vetenskapliga positioner inom ämnesfälten konst- och arkitekturhistoria. Lindahl var kritisk mot de konsthistoriska översikterna och dess godtyckliga urval medan Cornell såg ett värde i att arbeta med stora tidsperspektiv. Gällande arkitekturhistoriens nytta inom arkitektutbildningen intog Lindahl en skeptisk position och såg anledning att skilja på vetenskapen arkitekturhistoria från mer handfast arkitekturkännedom medan Cornell menade att arkitekturhistorien var en beståndsdel i arkitekturämnet. De delade dock ett intresse för 1800-talets formvärld, något som de odlade under sin studietid i Uppsala.

Avhandlingar

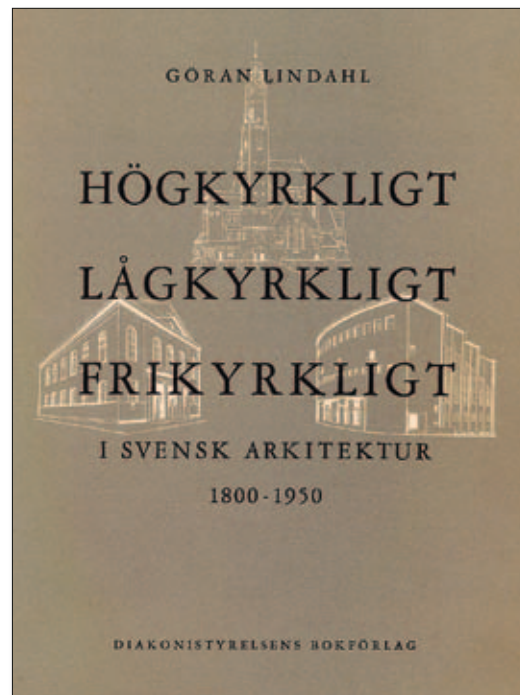
– 1800-talets konsthistoria

En gemensam nämnare hos flera av Lindahls och Cornells tidiga arbeten är att de behandlar 1800- och det tidiga 1900-talets konsthistoria. Det är här inte de enskilda särskilt framstående monumenten som står i centrum, utan snarare ett urval som intresserar sig för 1800-talets formkultur som under 1900-talet hade värderats negativt och därför i ringa utsträckning behandlats av konsthistorien.⁷

Cornells licentiatavhandling *Modernitetens fingeravtryck – Gjutjärnet som byggnadstekniskt och dekorativt material* (1946) handlar om gjutjärnsindustrins produkter, med särskilt fokus på de svenska företagen Bolinders och Kockums. Enligt Cornell har själva produkterna givits en undanskymd plats i tidigare forskning

om detta slags industrier.⁸ Detta intresse för byggnadsteknikens betydelse för arkitektur och formgivning återkommer i doktorsavhandlingen *De stora utställningarna – arkitekturexperiment och kulturhistoria* (1952) där Cornell tecknar en kronologisk utveckling, från det sena 1700-talet via 1800-talets stora industriutställningar till 1951 års Londonutställning. Byggnadsteknikens utveckling får en framträdande plats i behandlingen av den senare delen av 1800-talet från Londonutställningen 1851, där järn- och glasbyggandet sattes i fokus genom Crystal Palace, via Parisutställningen 1889 med Eiffeltornet och Palais des Machines till Parisutställningen 1900 då François Hennebiques system för armerad betong ”definitivt blev erkänt.”⁹ I dessa arbeten gör Cornell inte någon stilhistorisk bearbetning av sitt material utan tonvikten läggs på teknikutvecklingen samt den sociokulturella kontexten.¹⁰

Detta intresse för artefakternas funktion i det sammanhang de skapats för återfinns vi även i Lindahls bok *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950* (1955) som avser visa att de byggnader som undersökningen behandlar ”fått en form, som en gång uppfattats som meningsfull, att de betyder något, och

att tolkningen av denna betydelse ger dem ett historiskt intresse.”¹¹ Lindahls urval är brett och framställningens disposition är tematiskt indelad i tre avdelningar som behandlar den tidiga folkväckelsens byggnader, Svenska kyrkans byggande och restaurering samt frikyrkoförsamlingarnas byggnader. Även om framställningen i respektive avdelning till viss del är kronologisk är det sammantaget inte någon enhetlig utveckling som Lindahl skildrar, utan snarare en rad mer eller mindre disparata exempel på byggnader för religiösa ändamål.

Under den tid Lindahl och Cornell studerade vid Konsthistoriska institutionen vid Uppsala universitet pågick här ett antal projekt som omvärderade såväl konsthistoriens ämnesval som dess metoder och vetenskapliga utgångspunkter. Det projekt som kanske låg närmast Lindahls och Cornells avhandlingar var *Svensk stad*, som under 1940-talet leddes av deras handledare Gregor Paulsson, dåvarande professor i konsthistoria. Cornell medverkade i projektet och Lindahl följde det på nära håll.¹² Svensk stad-projektet arbetade med samma tidsmässiga avgränsning – 1800- och 1900-talets första hälft – samt hade för avsikt att bedriva en konsthistorisk undersökning som gick bortom stilkritiken och analysen av det enskilda, isolerade objektet.¹³ I stället anlade Svensk stad en tvärvetenskaplig ansats, med en ambition om att utveckla den konsthistoriska analysen till att inte bara behandla den enskilda byggnaden, utan stadsmiljön som helhet.¹⁴ Detta intresse för omvärdering och utveckling av konsthistorieämnet kom att präglade såväl Lindahl och Cornells studietid och tidiga arbeten som senare forskning.

Konst- och arkitekturhistoria som vetenskap

Urvalsproblemet

Lindahls och Cornells syn på ämnet konsthistoria skilde sig åt väsentligt. Lindahl var den av de två som var mest explicit angående dess frågor, kanske för att han var den som var mest kritisk mot föregångare inom ämnet medan Cornell utgick ifrån och arbetade vidare med etablerade konst- och arkitekturhistoriska perspektiv.

Ett problem som Lindahl identifierade som särskilt angeläget för konst- och arkitekturhistorien var urvalsproblemet, det vill säga de principer som skall styra urvalet av de föremål, byggnader och miljöer som inkluderas i undersökningen. Intresset för denna problematik kommer till uttryck redan i *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950* som behandlar byggnader som ”sedan länge räknats till de mest svåruthärdliga estetiska förvillelsorna av ett skede i svensk arkitekturhistoria, som också i sin helhet brukar bedömas negativt, tiden från 1800-talets mitt till omkring 1910”.¹⁵

Lindahl var i denna fråga synnerligen kritisk till konsthistoriker som endast arbetar med den uppsättning av framstående verk som tidigare konsthistoria har behandlat. Resultatet blir i bästa fall om- och nytolkningar av konsthistoriens kanon, vilket leder till en ”hjäpnadsväckande uniformitet i själva urvalet av historiskt stoff”.¹⁶ Enligt Lindahl vore det eftersträfvärt att finna andra kriterier för avgränsning och urval utöver de som utgår ifrån det estetiska eller de verk som tidigare historiografi betraktat som särskilt kvalitativa.¹⁷

Ett alternativ som Lindahl framför i en artikel från år 1965, ”Förnyelsesträvan i konstvetenskapen”, är att rikta undersökningen mot den byggande verksamheten i stort i stället för att utgå ifrån och uppehålla sig vid de enskilda objekten.¹⁸ Lindahls syn på behovet av förnyelse inom konst- och arkitekturhistorien ligger nära flera av de tankar som John Maass framförde i artikeln ”Where Architectural Historians Fear to Tread” (1969) där han går till generalangrepp på den samtida arkitekturhistorieskrivningen. Det första av Maass åtta kritiska teman handlar just om arkitekturhistoriens urval av byggnader som ägnat störst intresse åt den världsliga och religiösa maktens byggnader i västvärlden.¹⁹ Maass citerar även Bernard Rudofsky ur *Architecture Without Architects* (1965) om hur lite som skrivits om den anonyma folkliga arkitekturen. Lindahls arbeten om bland annat Jönköping och *Den nordiska trästaden* är i linje med det behov av förnyelse av arkitekturhistorien som han själv, Maass och Rudofsky påtalat.²⁰

Denna ståndpunkt kom Lindahl senare att

återkomma till i ett flertal texter, bland annat i artikeln "Byggnadshistoria och bebyggelsehistoria" i det första numret av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (1981). Artikelrubrikens första led, byggnadshistorien, är att betrakta som "en gren av den konstvetenskapliga forskningen" och utgår från det enskilda objektet, det "särpräglade verket".²¹ Enligt Lindahl uppstår ett tolkningsproblem när de enskilda verken skall sättas i relation till varandra. Detta leder till ett godtycke då det i princip är omöjligt att på ett adekvat sätt belägga samband mellan två individuella verk, i synnerhet om de har olika upphovsmän. Lindahl understryker att denna problematik går tillbaka på urvalsproblemet:

Konsthistoriens urval av objekt har gjorts på osäkra grunder: verken blir värda att tas upp och behandlas på grund av sin höga kvalitet eller därför att de utgör innovationer eller allra helst därför att de på en gång förenar nyhet med exceptionellt estetiskt värde.²²

Den lösning på detta urvalsproblem som Lindahl presenterar i denna artikel är att låta byggnadshistorien ta stöd i den bebyggelsehistoriska forskningen.

Bebyggelsehistorien har enligt Lindahl ett vidare perspektiv än byggnadshistorien då "[b]ebyggelsehistorien omfattar mer; i sin mest utsträckta form kan den sägas inkludera alla former av markutnyttjande".²³ Lindahl menar att i stället för att utgå ifrån de enskilda objekten, bör undersökningarna grunda sig på det rika empiriska material som finns att tillgå gällande samhällets byggande. Det kan handla om att "i kvantitativa termer ange byggandets omfattning, investeringarnas storlek, odlingsinsatsernas utsträckning i rummet, mängden av sysselsatta eller på annat sätt berörda".²⁴ När detta är gjort blir det möjligt att identifiera var "tyngdpunkterna" i samhällsbyggandet står att finna. Så som jag uppfattar Lindahl menar han att urvalsprincipen vilar på säkrare grund om detta slags tyngdpunkter fick ge inriktning och avgränsning till byggnadshistoriska (arkitekturhistoriska) studier.

I artikeln "Förnyelsesträvan i konstvetenskapen" identifierar Lindahl ett ytterligare område som konst- och arkitekturhistoriografin har förbisett på grund av sina snäva urvalsprinciper,

nämligen byggnadsteknikens utveckling.²⁵ Just detta ämne, som även Maass påtalat som förbisett inom arkitekturhistorien, återkom Cornell flera gånger till.²⁶ Hans licentiatavhandling handlade ju om gjutjärnsindustrins produkter. Därtill skrev han en större översikt om *Byggnadstekniken – metoder och idéer genom tiderna* (1970) samt en kortare text om "1800-talets elementhusbyggande" (1969).

Cornell börjar sin exposé över byggnadsteknikens historia med "samlarfolken och de kulturer de utvecklar" och tar här upp ett antal exempel från olika världsdelar.²⁷ Där ingår avsnitt om Indien, Kina, Japan och "Forn tidens Amerika", ett urval som påminner om det i *Architecture Without Architects* där bebyggelsestrukturer, byggnadstekniker och -former från olika delar av världen behandlas, men utan någon ambition om att teckna en sammanhängande berättelse. Därefter följer en beskrivning av byggnadskulturens utveckling som i stora drag liknar de traditionella konsthistoriska översiktsverkens upplägg, från Egypten via medelhavskulturerna och Romarriket in i den europeiska medeltiden. Från renässansen och framåt är det primärt den västerländska byggnadstekniken som skildras. Cornells disposition i detta och senare översiktsverk påminner om exempelvis Spiro Kostoffs *A History of Architecture – settings and rituals* (1984) som trots sin uttalade ambition om att inkludera alla slags byggnader, "regardless of size or status or consequence", primärt uppehåller sig kring den västerländska arkitekturhistoriens kanon.²⁸

I *Byggnadstekniken* breddar Cornell det konsthistoriska urvalet genom att dels föra in relativt ovanliga kulturområden samt även genom att låta de byggnadstekniska frågorna utgöra berättelsens utgångspunkt och röda linje. Denna ambition om att bredda konsthistoriens urval hade Cornell även uttryckt i sin doktorsavhandling, där han skrev att 1800-talets arkitekturhistoria "är mindre bekant för konstvetenskapen än något annat sekels efter 1000-talet".²⁹ Samtidigt behåller dock Cornell stilhistoriens narrativ där de byggnader och konstruktioner som väljs ut bildar de framstående exempel som sammantaget berättar den långa arkitekturhistorien, från tider

nas begynnelse fram till idag. Detta har Cornell i ett annat sammanhang motiverat med att arbetet med det långa perspektivet, "historien som helhet", gör det möjligt att tänka nytt, bortom invanda föreställningar.³⁰ Tilläggen av "*de tidiga kulturerna*", byggnadsteknikens och 1800-talets historia blir därmed kompletteringar som informerar det stora historiska perspektivet.

De stora konsthistoriska synteserna var ett återkommande tema i Cornells arkitekturhistorieskrivande, ofta med en disposition som liknar den i *Byggnadstekniken*. Vid sidan av *Arkitekturhistoria* (1968), som är att betrakta som ett generellt arkitekturhistoriskt översiktsverk, skrev Cornell ett antal översiktsverk med olika slags tematiska inriktningar. Till dessa hör de polemiska och ideologiskt färgade böckerna *Bygge av stad och land* (1977) och *Rivningsraseriets rötter* (1984) samt *Rummet i arkitekturhistorien* (1996).³¹ I dessa översiktsverk fortsatte Cornell att arbeta med det långa historiska perspektivet från forntid till nutid och valde på så vis att inte anpassa sig till den alternativa konstvetenskapliga grundkursen AB2:s tematiska upplägg och fokusering på 1800- och 1900-talen.

I Lindahls recension av *Bygge av stad och land* i tidskriften *Arkitektur* blir skillnaden mellan Lindahls och Cornells syn på de arkitekturhistoriska översiktsverkens urvalsprincip och narrativ tydlig. Lindahl skriver:

Här återkommer alla de vanliga exemplen, de märkesbyggnader som alltid harangeras, de berömda torgrum och tillspetsade stadsutopier, som alltid nämns och som brukar knytas ihop till en underligt verklighetsfrämmande stadshistoria. Elias Cornells arbete reser verkligen frågan vad arkitekturhistoria är för något. Så mycket är ändå klart att byggandets historia inte låter sig berättas på detta sätt. För att nå det målet fordras ett helt annat intresse för de tunga instanserna, de kvantitativt dominerande problemen.³²

Även om Lindahl finner *Bygge av stad och land* vara "spännande" och "välskriven" menar han att den inte lever upp till de vetenskapliga krav man kan ställa på ett arbete som utger sig för att vara arkitekturhistoria. Här ligger även kärnan av Lindahls kritik av konsthistoriens urvalsprinciper, som inte primärt handlar om maktkritik och representation, utan snarare hävdar att dessa var godtyckliga och därför ej vetenskapligt trovärdiga. Som Eva Eriksson påpekat kan denna vetenskapsteoretiska perspektivförskjutning relateras till ett brett intresse för bebyggelsehistoria och kulturvård som etablerades under 1970-talet.³³

Omtolkningar av arkitekturhistorien

Lindahls och Cornells inställningar till den konsthistoriska tolkningen utgår ifrån och bygger vidare på deras olika förhållningssätt till urvalsproblematiken. Lindahl sökte nya vägar att med stöd i andra vetenskapsgrenar etablera en i hans ögon trovärdig vetenskaplig grund medan Cornell snarare arbetade med att utveckla och omtolka etablerade konsthistoriska narrativ.

I skriften "Humanistic Inquiries Into Architecture" (1959) framlägger Cornell en arkitekturteori som både försöker definiera vad som särskiljer arkitekturen från andra konstarter och dra upp riktlinjer för hur arkitekturens egenart kan analyseras. Cornells teori bygger på en föreställning om att det unika med arkitekturen är att den kan upplevas ur huvudsakligen två aspekter, som utsida eller insida. Med utgångspunkt i Dagobert Freys och Erik Lundbergs arbeten

menar Cornell att genom att byggnader "bebos" ("dwell") och "tas i anspråk" ("taking possession") av brukaren så förenas motsättningen mellan insida och utsida och byggnaden blir "en integrerad helhet" ("an integrated whole").³⁴ Det är med andra ord i den praktiska användningen av byggnaden som arkitekturens ändamål förverkligas.³⁵

För att kunna analysera denna arkitektoniska helhet definierar Cornell två begrepp, tektonisk och stereotomisk. Cornell utgår här från Paul Klopfers definition av dessa begrepp.³⁶ I Cornells teori handlar det tektoniska i grunden om byggnadens utsida där arkitekturen byggs upp av klart identifierbara konstruktiva element medan det stereotoma avser det formandet av en befintlig struktur – en av människan uppförd byggnad eller en av naturen skapad grotta – genom urgröpningar och tillägg, där formviljan är överordnad det konstruktiva. Cornell framhåller dock att detta begreppspar visserligen beskriver grundläggande aspekter av arkitekturen som visuell konst men att de gemensamt bildar en analytisk utgångspunkt för att studera arkitekturens särart, som integrerad helhet av utsida och insida samt form och funktion (i vid bemärkelse). För att komma åt arkitekturen som integrerad helhet måste den visuella analysen kompletteras av ytterligare kulturhistoriska och humanistiska perspektiv.³⁷

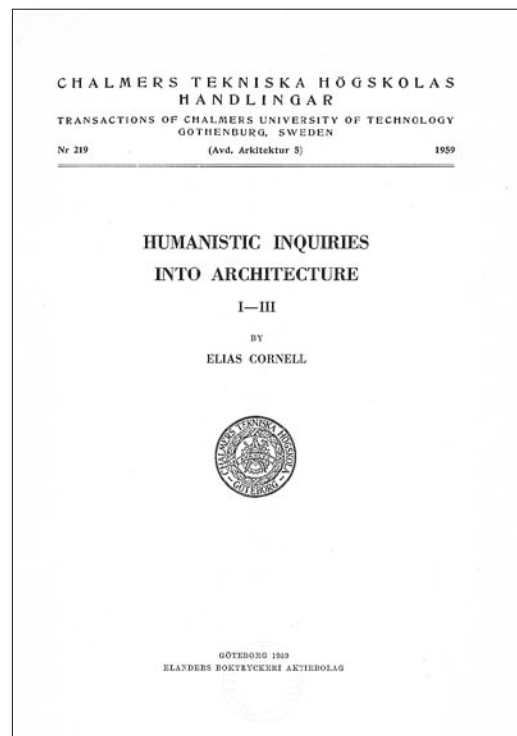
Denna arkitekturteori tillämpar Cornell sedan i ett antal olika skrifter, bland annat i den avslutande delen av "Humanistic Inquiries Into Architecture" samt till viss del i *Arkitekturhistoria* (1968) och "Teatern som rumsupplevelse" (1954, 1967). Sin storslagna tillämpning får dock denna arkitekturteori i boken *Rummet i arkitekturen – historia och nutid* (1996) som försöker skriva en arkitekturhistorisk översikt utifrån denna teoretiska utgångspunkt.

Cornells projekt att skriva en arkitekturhistoria utifrån sina tankar om rummet, som alltså sträcker sig från "Humanistic Inquiries Into Architecture" till *Rummet i arkitekturhistorien*, anknyter till en etablerad idé inom den moderna arkitekturen och arkitekturhistorieskrivningen om att arkitektur primärt handlar om rum och rumsskapande som idéhistoriskt går tillbaka

till konsthistoriker som Alois Riegel, Heinrich Wölfflin och August Schmarsow.³⁸ Cornells arbeten om arkitekturhistoriens rum förefaller dock ligga närmast Siegfried Giedions verk *Space Time and Architecture – the Growth of a New Tradition* (1941) och *Architecture and the Phenomena of Transition – the three space conceptions in architecture* (1971) som även de är ansatser till att skriva arkitekturhistoriska översikter med utgångspunkt i rummet.³⁹

I *Space, Time and Architecture* börjar Giedion i den florentinska renässansen (1400-tal) och upptäckten av linjeperspektivet som lade grunden till den rumsuppfattning som skulle bilda utgångspunkt för de följande århundradenas arkitektur.⁴⁰ Under 1900-talets början utvecklas en ny rumsuppfattning utgående från bland annat den icke-euklidiska geometrin samt den moderna fysikens idé om rum-tid.⁴¹

Space, Time and Architecture behandlades vid konsthistoriska seminariet i Uppsala under Cornells studietid, i början av 1940-talet och det kan inte råda någon tvekan om att Cornell kände till Giedions arbete.⁴² Trots att Cornell inte refererar till Giedion finns det ett tydligt men ej

uttalat idémässigt släktskap mellan *Space, Time and Architecture* och "Humanistic Inquiries Into Architecture", där båda skriver en arkitekturhistoria med utgångspunkt i arkitekturens rum och rumsuppfattningar. Även mellan Giedions senare verk *Architecture and the Phenomena of Transition* och Cornells *Rummet i arkitekturen* finns tydliga likheter. I *Architecture and the Phenomena of Transition* identifierar Giedion tre slags (väsentliga) rumsuppfattningar i arkitekturhistorien. Den första handlar om arkitektur som volym i landskapet (Egypten och antikens Grekland). Den andra beskriver en arkitektur med tonvikt på de interiöra rummen (antikens Rom, renässansen och framåt) och den tredje rumsuppfattningen definieras av en arkitektur som utgör en kombination av volym och interiör (modernismen).⁴³ Karaktäriseringen av denna tredje rumsuppfattning ligger mycket nära de tankar som Cornell grundlade i "Humanistic Inquiries Into Architecture" och tillämpade i *Rummet i arkitekturhistorien*. Medan Cornell framhöll att det är kombinationen av utsida och insida som gör byggnaden till en integrerad helhet och det som särskiljer arkitekturen som konststart såg Giedion denna rumsuppfattning som en fas i en historisk utveckling, som först förverkligades i och med modernismen.

Både Cornells och Giedions arkitekturhistoriska översikter utgår från stilhistoriens narrativa struktur och periodindelning men behandlar det arkitektoniska rummet snarare än formen. En av de brister i *Space, Time and Architecture* som Giedion själv identifierade och försökte komma till rätta med i senare arbeten var att han här inte lyckades frigöra sig från de etablerade stilperioderna.⁴⁴ För Cornell verkar inte detta ha utgjort något större bekymmer utan för honom var betraktandet av "historien som helhet" ett överordnat ändamål.⁴⁵ Som Sokrates Georgiadis framhållit såg även Giedion det långa historiska perspektivet som ett historiografiskt ideal.⁴⁶

Staden som konsthistoriskt objekt

Medan Cornell föresatte sig att utveckla (och urvalsmässigt komplettera) en konsthistorisk analys som behandlade arkitekturens särart, så var Lindahl i grunden kritisk mot detta etablerade

sätt att skriva konsthistoria. I "Byggnadshistoria och bebyggelsehistoria" argumenterade Lindahl för att byggnadshistorien behöver ta stöd i andra vetenskaper, bland annat de som informerar bebyggelsehistorien så som demografi och ekonomisk historia.⁴⁷ I linje med kritiken av konsthistorikers urval av framstående objekt ansåg Lindahl att ansatsen borde vara bredare, exempelvis genom att arbeta med staden, i stället för de enskilda byggnaderna, som forskningsobjekt. Det konsthistoriska bidraget till de tvärvetenskapliga analyserna av staden skulle vara att utföra "en fördjupad analys av staden, fattad som konkret form."⁴⁸ Ett exempel på en sådan analys är Lindahls översiktliga historik över Jönköpings urbana utveckling i *Centrala Jönköping – en användningsplan* (1972), där han fokuserar på de stora dragen i bebyggelseutvecklingen snarare än på de enskilda objekten.⁴⁹

Lindahls tankar om den konsthistoriska analysens roll inom stadsforskningen påminner om Gregor Paulssons formuleringar på samma tema från 1940-talet, där han bland annat hävdar att konsthistorikern genom sin utbildning och skollning är synnerligen väl lämpad för att inta en central position i forskningen om staden. Konsthistorikernas bidrag i detta sammanhang skulle vara att beskriva och tolka de "kulturella värden som tar sig uttryck i miljöns form".⁵⁰ En ambition med det av Paulsson ledda Svensk stadprojektet var just att lägga en grund för framtida forskning och stadsplanering, det vill säga att låta det historiska perspektivet möta samtidens samhällsbyggande.⁵¹ Att Lindahl sympatiserade med denna ambition framgår även av att han i "Urvalsproblemet i konstvetenskapen" (1970) beklagade att konsthistorikerna, genom ämnets utveckling under 1950-talet, gått miste om möjligheten att bidra till att "utreda eller informera och diskutera den fysiska planeringens problem".⁵²

Enligt Lindahl kunde den konsthistoriska analysen av staden som "konkret form" bilda utgångspunkt för en typ av undersökningar som ställer frågor som: "varför ser staden ut som den gör? Vilka krafter har givit form åt de stadsdelar, som nu tycks alldeles stilla och oföränderliga? Vad är det som ger den växande nutidsstaden

dess uppsyn?”⁵³ Lindahls position i denna fråga påminner å ena sidan om urbanmorfologiska perspektiv på stadens materiella och formmässiga utveckling som exempelvis Saverio Muratori med flera arbetat med.⁵⁴ Å andra sidan argumenterade Lindahl även för användandet av statistiska, demografiska och andra empiriska data i den konsthistoriska analysen vilket på ett principiellt plan liknar utgångspunkten för den svenska efterkrigstidens grannskapsplanering.⁵⁵ Det slags geografiskt avgränsade konsthistoriska behandling av staden som Lindahl förespråkade syftade till att beskriva ett historiskt eller befintligt tillstånd medan grannskapsplaneringen ville omsätta denna analys till prognoser för framtiden, något som Lindahl var synnerligen kritisk mot.⁵⁶ Trots detta tillskrev Lindahl den historiska forskningen relevans för samtidens bygande och framhöll att "[d]et historiska och det aktuella studiet stöder varandra; båda har också samma självklara samband med skeenden i nutiden av genomgripande betydelse".⁵⁷

Arkitekturhistoria, -utbildning och -praktik

Såväl Lindahl som Cornell var verksamma inom institutioner som utbildade arkitekter och kom därmed att ha anledning att fundera över arkitekturhistoriens roll och position i arkitektutbildningen och -praktiken.

Lindahls ovan citerade uppfattning om att "[d]et historiska och det aktuella studiet stöder varandra" kom till uttryck i hans pedagogiska verksamhet på Kungliga Konsthögskolans arkitekturskola. I exempelvis arbetet *Centrala Jönköping – en användningsplan* integrerades det slags bebyggelsehistoriska undersökningar som Lindahl förespråkade i projektarbetet med syfte att ge praktiken en konkret empirisk grund att utgå ifrån. Det handlade bland annat om att utreda hur den befintliga byggnadsmassan kan användas för samtidens ändamål.⁵⁸

Denna empiriska grund betydde att praktiken, precis som den historiska forskningen, gavs en väg bort från det godtyckets herravälde som enligt Lindahl dominerade arkitekturen och arkitekturundervisningen. Anledningen till

att detta godtycke fått fritt utrymme hade sin grund i utrensningen av den akademiska traditionen "från världens arkitekturskolor med början på 20- och 30-talen".⁵⁹ Genom att den akademiska traditionens fasta värden lämnades därhän, återstår inget för den enskilde utövaren att ta fasta på och arkitektens arbete blir till ett "slags privat mysterium". Detta ger fortfarande utrymme för högkvalitativa resultat, men överlag har det inneburit en sänkning av kvalitetsnivån. En grundsten i den akademiska traditionen var att studera de goda förebilderna, föregångarnas samlade erfarenhet, men utan att i detalj "förutsäga vilka uppgifter som väntar" och detta svarar enligt Lindahl bättre mot utbildningens behov än "modernismens arkitekturlära" som är alltför "begränsad och godtycklig i sina fundament".⁶⁰ Ett av Lindahls exempel på arkitekter som ger uttryck för denna godtyckliga inställning till arkitekturuppgiften är Nils Ahrbom, som framhållit att arkitektarbetet innehåller ett tydligt moment av intuition och subjektivitet, som kontrast till den akademiska traditionens strävan mot objektivitet.⁶¹

I denna kritik av den modernistiska arkitekturens inverkan på arkitektutbildningen och -praktiken instämde Cornell. I sin avskedsföreläsning på Chalmers Tekniska Högskola ägnar han betydande utrymme åt att kritisera skriften *Utvecklingen mot strukturalismen i arkitekturen* (1980) som Ahrbom var medförfattare till.⁶² Likt Lindahl argumenterar Cornell här för behovet av att idag inspireras av den förmodernistiska arkitektutbildningen där historieämnet hade en given plats, något som upphörde i och med att funktionalismen marginaliserade det till ett frikopplat bihang.⁶³

En viktig utgångspunkt i Cornells undervisning handlade om att överbygga denna "splittring [...] mellan våra verksamhetsgrenar" som han härleder till 1700-talet, upplysningens och industrialismens tidevarv.⁶⁴ I sin installationsföreläsning som professor år 1965 framhåller Cornell att det tidigare så självklara sambandet mellan teknik, konst och arkitektur i och med modernitetens framväxt upplöstes. Detta innebär att de enskilda grenarna kunde utvecklas i nya och fördjupande inriktningar men även att kontrollen över helheten gick förlorad.⁶⁵ Enligt Cornell omfattade denna splittring även arkitekturundervisningen där exempelvis teknik och historia i och med modernismen skildes ut från projekteringsämnena.

I sitt skrivande och i sin undervisning gav Cornell två förslag till hur denna splittring kunde överbyggas. Det handlar dels om att utforma en teori som går bortom funktionalismen, dess "förmyndarskap över folks tankar och tycken" samt dess ofullgångna och "slumpvis" grundlagda estetik.⁶⁶ Utgångspunkten för denna teori skall enligt Cornell vara att behandla den helhet, "livets helhet", som det är arkitekturens uppgift att organisera och gestalta, i enlighet med Cornells definition av arkitektur: "konstnärlig organisation av praktisk verklighet".⁶⁷ Arkitekturteorins uppgift är att både befria "arkitekturen som helhet ur godtyckets gap" och "tjäna förståelsen av den uppenbara verkligheten" och därigenom "tjäna praktiken".⁶⁸ Cornells projekt att utarbeta en teori om arkitekturen som rum och integrerad helhet bör enligt min uppfattning ses som ett försök att överbygga denna klyfta

mellan konst, teknik, arkitektur och historia som präglar samtidens utbildning och yrke.

Ett ytterligare sätt att arbeta integrerande identifierade Cornell i modellbyggandet, ett återkommande moment i hans undervisning på Chalmers. Modellbyggandet, där ett antal studenter samarbetade om att bygga en modell som representerade en viss byggnadstyp eller en specifik byggnad, drevs av Cornells avdelning för arkitekturens teori och historia, inte sällan i samarbete med andra avdelningar och institutioner på Chalmers samt med praktiskt och vetenskapligt stöd från expertis från andra lärosäten och institutioner.⁶⁹ De praktiska och materiella omständigheter som präglar modellbygget förenar studenter och kunskapsområden i ett gemensamt mål och övervinner "[s]kolans nitiska tradition att skilja hjärnans arbete från handens".⁷⁰

Cornell betonar att modellbyggandet även var ett sätt att bryta arkitekturhistoriens isolering i utbildningen bland annat genom att det praktiska arbetet med modellerna ledde studenterna in mot specifika aspekter av arkitekturhistorien. Det stora flertalet av dessa modeller kom att sparas och dokumenterades i en *Katalog över modellkammaren vid Avdelningen för arkitekturens teori och historia* (1986). Den rika floran av byggnader reflekterar Cornells pedagogiska gärning och arkitekturhistoriska intresse som inte endast var begränsat till Norden och Europa utan även rörde sig ut mot övriga kontinenter och världsdelar, vilket även kommer till uttryck i hans arkitekturhistoriska översiktsverk.

Arkitekturhistoriens nytta i arkitektutbildningen

Samtidigt som Lindahl argumenterade för ett återupplivande av den akademiska traditionens tankegod och pedagogik, var han tveksam till vad arkitekturhistorien egentligen kan bidra med inom arkitektutbildningen. Det vore enligt Lindahl "missvisande" att betrakta det akademiska studiet av de goda förebilderna som arkitekturhistoria. Detta slags kunskap bör snarare benämnas som "arkitekturkännedom", där kunskapen om materialet är det primära medan förståelsen av det historiska förloppet är mindre viktig, om ens av någon betydelse.⁷¹

En delvis likartad inställning ger Cornell uttryck för i arbetet med modellbyggandet där arkitektstudenterna inte själva bedrev historisk forskning utan konsulterade den expertis de behövde. Vad gäller upplägget av examensarbetena betonade Cornell studenternas behov av historiska studier i högre grad. Under ett flertal år handledde Cornell och Helge Zimdahl gemensamt examensarbeten som var uppdelade i två delar, en historisk del och en projektdel, där den historiska undersökningen föregick ritarbetet. Cornell såg synergieffekter i detta upplägg. Dels blev de arkitekturhistoriska arbetena av bättre kvalitet än de som inte utfördes i direkt anslutning till projektarbeten. Därtill gav det historiska arbetet och den därigenom erhållna kunskapen en fördjupning till projektarbetena, ”ty med den kommer man till dagens och morgondagens problem mycket bättre rustad med en hel utveckling bakom sig”.⁷²

Arkitekturhistorikerns uppgift i detta handlar om att vägleda studenterna i det historiska studiet, vilket på ett ytligt plan påminner om Kungliga Konsthögskolans arbete med användningsplaner. På denna punkt finner vi dock en skillnad mellan Lindahls och Cornells inställning till arkitekturhistorieämnets plats inom arkitektutbildningen. Lindahl såg ett värde i detta slags studier men framhöll att det ligger utanför ramarna för det akademiska ämnet arkitekturhistoria. För Cornell var inte denna gränsdragning mellan (vetenskaplig) arkitekturhistoria och arkitekturkännedom viktig – han förespråkade snarare för en återintegrering av dessa – och därför ansåg han att arkitekturhistorien hade en given plats i arkitekturämnet och -utbildningen.

Den komparativa läsningen av Lindahl och Cornells arkitekturhistoriska och -pedagogiska arbeten har visat att utbildningsbakgrund och institutionstillhörighet inte varit determinerande för deras vetenskapsteoretiska positioneringar. Gemensamma nämnare var intresset för 1800-talets arkitektur och kritiken av modernismens syn på arkitektur och utbildning. Däremot skilde de sig åt vad gäller vetenskapsteoretisk inställning till ämnet arkitekturhistoria. Lindahl sökte en stabil grund för konst- och arkitekturhistoriska urvalsprinciper och analyser med stöd i andra

(bebyggelsehistoriska) vetenskaper. För Lindahl var detta en strävan mot en mer strikt vetenskaplig arkitekturhistoria som skilde sig från det han kallade arkitekturkännedom. Flera av Cornells arkitekturhistoriska arbeten handlade däremot om att utifrån olika (arkitektur)teoretiska utgångspunkter tolka byggnader och projekt genom historien. Cornell såg arkitekturhistorien som en självklar del av arkitekturämnet och gjorde därför inte någon strikt åtskillnad mellan historia, teori och praktik och enligt honom kunde handens arbete i modellbyggandet utgöra en del av en arkitekturhistorisk undersökning.

ANDERS DAHLGREN är arkitekt och konstvetare och för närvarande doktorand i konstvetenskap vid Institutionen för kulturvetenskaper vid Göteborgs universitet. Dahlgrens avhandlingsprojekt med arbets titeln ”Svensk stad – historiografi, arkitektur och reception” handlar om det av Gregor Paulsson ledda konst-, arkitektur- och urbanhistoriska projektet *Svensk stad*, publicerat 1950 och 1953.

anders.dahlgren@gu.se
Institutionen för kulturvetenskaper
Göteborgs universitet
Box 200
405 30 Göteborg

Noter

- 1 Hayden (Pettersson) 2000, s. 163; Åman 2000, s. 212–13. Som av en tillfällighet är inte heller Cornells gradualavhandling *De stora utställningarna – arkitekturexperiment och kulturhistoria*, framlagd vid Konsthistoriska institutionen 1952, med i den lista över ”Konsthistoriska avhandlingar” vid Svenska lärosäten under 1900-talet som ingår som appendix till nämnda antologi.
- 2 Se Åman 2000.
- 3 Cornell var t.ex. efter att han tillträtt som professor 1965 högst delaktig i uppbyggnaden av forskarutbildningen i arkitekturhistoria vid Chalmers. Ett uttryck för att Lindahl och Cornell i 8 kapitel betraktades som utöpare från konsthistorieämnet är att Lindahl (dock ej Cornell) tas upp i Haydens artikel ”Konsthistoria utanför universitetet”.

- 4 Caldenby 2008.
- 5 Caldenby 2004, s. 22 f.; Åman 2000, s. 205 f.
- 6 Åman 2000, s. 213.
- 7 Se Cornell 1952, s. 6 och förord (opaginerat) i Lindahl 1955.
- 8 Cornell 2012, s. II.
- 9 Ibid., s. 173.
- 10 Cornell 2012, s. 17 och 1952, s. 6.
- 11 Se förord (opaginerat) i Lindahl 1955.
- 12 När första delen av *Svensk stad* behandlades på Konsthistoriska institutionens högre seminarium var Lindahl diskussionsledare. Han recenserade även *Svensk stad* del 1 i *Paletten*. Se Lindahl 1951a.
- 13 För vittnesmål och läsningar av *Svensk stad*-projektet, se Hall & Hammarström 1981.
- 14 Paulsson 1950, s. viii-ix.
- 15 Se förord (opaginerat) i Lindahl 1955.
- 16 Lindahl 1965.
- 17 I en av Lindahls senare texter visar han sig dock inte vara helt främmande för detta slags konsthistoriska tolkningar av framstående verk då han framlägger en (om) tolkning av Gian Lorenzo Bernini som utgår från Porta Flaminia i Rom och studerar Berninis verk i komparation med andra mästare såsom Michelangelo, Francesco Borromini och Carlo Rainaldi. Se Lindahl 1992.
- 18 Lindahl 1965.
- 19 Maass 1969, s. 4.
- 20 Se *Centrala Jönköping: en användningsplan*, 1972 och skriftserien *Den nordiska trästaden*, vars utgivning startade 1971.
- 21 Här uttrycks även en syn på arkitekturhistorien som en delmängd av konsthistorien, som även varit grundläggande för arbetet med föreliggande artikel. Lindahl 1981, s. 9.
- 22 Ibid.
- 23 Ibid., s. 7.
- 24 Ibid.
- 25 Lindahl 1965.
- 26 Maass 1969, s. 6-7.
- 27 Cornell 1970, s. 9.
- 28 Kostoff 1994, s. 8.
- 29 Cornell 1952, s. 6.
- 30 Mårtelius 1983, s. 25.
- 31 Cornell 1968; 1977; 1984; 1996.
- 32 Lindahl 1978.
- 33 Eriksson 2008, s. 23.
- 34 Cornell 1959, s. 20-21.
- 35 Ibid., s. 23-24.
- 36 Ibid., s. 43.
- 37 Ibid., s. 44.
- 38 Vidler 2008, s. 8. Se även Wallenstein 2004, s. 17.
- 39 Utöver rummet i arkitekturhistorien delade Cornell och Giedion även ett intresse för byggnadsteknik, se Giedion 2000 [1928].
- 40 Giedion 1963 [1941], s. 30-31.
- 41 Ibid., s. 431-32.
- 42 Enligt Sven Silow lästes Giedions verk på konsthistoriska seminariet i början av 40-talet, som ett slags "positions-angivning" och förberedelse för *Svensk stad*-projektet. Se Silow 1981, s. 14. Dessutom hade Cornells handledare Gregor Paulsson personlig kontakt med Giedion, vilket exempelvis framgår av Paulssons brevsamling på Uppsala Universitetsbibliotek.
- 43 Giedion 1971, s. 4-6. Omvärdering av rumsuppfattningarna i arkitekturhistorien var en del i ett större projekt som Giedion ägnade sig åt under decennierna efter Andra världskriget, där bl.a. de två volymerna *The Eternal Present – a contribution on constancy and change* (1962-64) även ingick. Se Georgiadis 1993, s. 176-177.
- 44 Georgiadis 1993, s. 178.
- 45 Mårtelius 1983, s. 25.
- 46 "[F]or Giedion God cannot be found in the details but in the overarching concept." Georgiadis 1993, s. 180.
- 47 Lindahl 1981 s. 9-II.
- 48 Lindahl 1965.
- 49 *Centrala Jönköping: En Användningsplan* 1972, s. 7-16.
- 50 Paulsson 1948, s. 7.
- 51 Dahlgren 2016, s. 79 f.
- 52 Lindahl 1970 s. 10.
- 53 Lindahl 1965.
- 54 Se Cataldi et al. 2002.
- 55 Franzén & Sandstedt 1981, s. 84.
- 56 Denna kritik av grannskapsplaneringens utgångspunkter uttrycker Lindahl bl.a. i debattartikeln "Stadsplanering i det blå", se Lindahl 1951b.
- 57 Lindahl 1965.
- 58 I detta och andra likartade arbeten samarbetade Lindahl med ett flertal andra lärare på Kungliga konsthögskolan, t.ex. Fredrik von Platen och John Sjöström.
- 59 Göran Lindahl 1991, s. II.
- 60 Ibid., s. 14-15. En sådan god förebild finner Lindahl i Berninis arkitektur som enligt Lindahls tolkning präglas av en tidlös klassicism (till skillnad från Berninis skulptur). Se Lindahl 1992, s. 162.
- 61 Lindahl 1991, s. 10.
- 62 Cornell 1982, s. 7-9.
- 63 Ibid., s. 3. Ekholm 1980.
- 64 Cornell 1965, s. 5.
- 65 Ibid., s. 8.
- 66 Ibid., s. 12-13.
- 67 Cornell 1996, s. 27.
- 68 Cornell 1965, s. 13; Mårtelius 1983, s. 27.
- 69 Cornell 1986, s. 5.
- 70 Ibid., s. 8.
- 71 Lindahl 1965, s. 15-16.
- 72 Cornell 1982, s. 4.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Cornell, Elias, 1965, "Teknik, arkitektur, konst" (föreläsning vid professorsinstallationen i Kronhuset den 1 december 1965).
- Cornell, Elias, 1982, "Arkitekturhistoria – humanistisk bildning och utbildning" (offentlig avskedsföreläsning Chalmers tekniska högskola 26 oktober 1982).
- Paulsson, Gregor, 1948, "P.M. ang. de ekologiska kartorna i 'Svensk stadsmiljö under industrialismen'", 501 I:1, Gregor Paulssons samlade papper, Uppsala universitetsbibliotek.

Tryckta källor och litteratur

- Caldenby, Claes, 2004, "Halva kungariket? Om den svenska arkitekturens historiografi", *Nordisk arkitekturforskning* 3 (s. 19–32).
- Caldenby, Claes, 2008, "Interpretation and guidance. Historians as critics in Swedish architecture from 1920s to 1970s", i Tom Simons (red.), *Quo vadis architectura?: [architectural tendencies in the late 1930s, 1940s, and the early 1950s]*, (s. 78–103).
- Cataldi, Giancarlo, Gian Luigi Maffei & Vaccaro, Paolo, 2002, "Saverio Muratori and the Italian school of planning typology", *Urban Morphology*, 6 (1) (s. 3–14).
- Centrala Jönköping: en användningsplan, 1972, Kungliga Konsthögskolans Arkitekturskola.
- Cornell, Elias, 1952, *De stora utställningarna: arkitekturexperiment och kulturhistoria*.
- Cornell, Elias, 1954, 1967, "Teatern som rumsupplevelse", i Elias Cornell (red.), *Kritiskt kring arkitekturen* (s. 99–III).
- Cornell, Elias, 1959, *Humanistic inquiries into architecture I–III*.
- Cornell, Elias, 1968, *Arkitekturhistoria*. Textdel.
- Cornell, Elias, 1970, *Byggnadstekniken: metoder och idéer genom tiderna*.
- Cornell, Elias, 1977, *Bygge av stad och land*.
- Cornell, Elias, 1984, *Ruiningsraseriets rötter*.
- Cornell, Elias, 1986, *Katalog över Modellkammaren vid Avelningen för arkitekturens teori och historia, Chalmers tekniska högskola: tillägnas Elias Cornell den 5 februari 1986*.
- Cornell, Elias, 1996, *Rummet i arkitekturen: historia och nutid*.
- Cornell, Elias, 2012, *Modernitetens fingeravtryck: gjutjärnet som byggnadstekniskt och dekorativt material*.
- Dahlgren, Anders, 2016, "The Svensk stad (Swedish Town) Project – Architectural History in Action", *Konsthistorisk tidskrift* nr 1 (s. 76–84).
- Ekholm, Anders, et al., 1980, *Utvecklingen mot strukturalism i arkitekturen*.
- Eriksson, Eva, 2008, "Perspektivförskjutningar i svensk arkitekturhistorisk forskning 1970–2000", *Konsthistorisk tidskrift* nr 1–2 (s. 22–31).
- Franzén, Mats & Sandstedt, Eva, 1981, *Grannskap och stadsplanering: om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*.
- Georgiadis, Sokrates, 1993, *Sigfried Giedion – an intellectual biography*.
- Giedion, Sigfried, 2000 [1928], *Bauen in Frankreich, Bauen in Eisen, Bauen in Eisenbeton*.
- Giedion, Sigfried, 1963 [1941], *Space, time and architecture: the growth of a new tradition*.
- Giedion, Sigfried, 1971, *Architecture and the phenomena of transition: The three space conceptions in architecture*.
- Hall, Thomas & Hammarström, Ingrid (red.), 1981, *Perspektiv på Svensk stad: staden som forskningsobjekt 1950–1980: en skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren*.
- Hausser, Arnold, 1951, *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*.
- Hayden (Pettersson), Hans, 2000, "Konsthistoria utanför universitetet", i Britt-Inger Johansson & Hans Hayden (Pettersson) (red.), *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige*, (s. 151–177).
- Lindahl, Göran, 1951a, "Recension av Svensk stad", *Paletten* nr 2, (s. 63–64).
- Lindahl, Göran, 1951b, "Stadsplanering i det blå", *Dagens nyheter*, 22 augusti.
- Lindahl, Göran, 1955, *Högt kyrkligt, lågt kyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950*.
- Lindahl, Göran, 1965, "Förnyelsesträvan i konstvetenskapen", *Svenska dagbladet*, 6 september.
- Lindahl, Göran, 1970, "Urvalsproblemet i konstvetenskapen", *Konstvetenskaplig bulletin* nr 3 (s. 8–11).
- Lindahl, Göran, 1978, "Land och stad", *Arkitektur* nr 1 (s. 30).
- Lindahl, Göran, 1981, "Byggnadshistoria och bebyggelsehistoria", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 1 (s. 7–12).
- Lindahl, Göran, 1991, "Nyttan av historia", *Tidskrift för arkitekturforskning* nr 4 (s. 9–17).
- Lindahl, Göran, 1992, "An Interpretation of Bernini", i Thomas Hall, Börje Magnusson & Carl Nylander (red.), *Docto peregrino: Roman studies in honour of Torgil Magnusson* (s. 152–80).
- Kostof, Spiro, 1995 (andra uppl.), *A history of architecture – settings and rituals*.
- Maass, John, 1969, "Where Architectural Historians Fear to Tread", *Journal of the Society of Architectural Historians* nr 1 (s. 3–8).
- Mårtelius, Johan, 1983, "Historien och det konkreta: ett samtal med Elias Cornell", *Magasin Tessin* nr 1 (s. 22–29).
- Paulsson, Gregor, 1950, *Svensk stad. D. 1, Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*.
- Silow, Sven, 1981, "Arbetets bakgrund och uppläggning", i Thomas Hall & Ingrid Hammarström (red.), *Perspektiv på Svensk stad: staden som forskningsobjekt 1950–1980: en skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren* (s. 14–19).
- Vidler, Anthony, 2008, *Histories of the immediate present – inventing architectural modernism*.
- Wallenstein, Sven-Olov, 2004, *Den moderna arkitekturens filosofier*.
- Åman, Anders, 2000, "Före och efter 1970 – från konsthistoria till konstvetenskap", i Britt-Inger Johansson & Hans Hayden (Pettersson) (red.), *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige* (s. 203–20).

Architectural history, science and teaching – theoretical standpoints in the historiography of Göran Lindahl and Elias Cornell

By *Anders Dahlgren*

Summary

Göran Lindahl (1924–2015) and Elias Cornell (1916–2008) were both educated at the Institute of Art History, Uppsala University in the 1940s and 1950s. From this common beginning their careers developed along similar lines. Lindahl became professor of Architectural History at the Royal Institute of Art in Stockholm, and Cornell became professor of Architectural Theory and History at Chalmers University in Gothenburg. As early as their student days, re-evaluating and challenging the art history tradition became integral to their historiography. Over the following decades this gained increasing relevance, given the development of art history in Swedish universities. Although Lindahl and Cornell by this time had left their art history institutions, evaluating and re-evaluating the art history tradition would remain a recurrent theme in their writing.

Here they adopted contrasting standpoints. Lindahl was critical of how art history selected *prominent works*, a concept he considered arbitrary and unscientific. In addition, art history interpretation that tried to establish links between these prominent works, Lindahl considered, had little foundation. Lindahl's alternative was to seek new selection criteria, for example by borrowing, from other disciplines, alternative ways to portray major themes of historical development. Moreover, art history analysis, according to Lindahl, should not limit itself to objects in isolation. Rather it should work with the city as a whole, "perceived in tangible form".

Conversely, Cornell's historical writing sprang from the established art history (style history) narrative and canon, which he developed

and deepened. Cornell saw the value of general art history overviews, where a broader perspective helps us to see beyond entrenched notions of architecture and building. One of Cornell's contributions to the historiography of the overview was to widen the scope by incorporating certain non-European cultural spheres, the history of building techniques, and 19th-century architectural history, subjects usually absent from this type of survey. Cornell would also develop an architectural theory that sought to define architecture's unique character among other art forms, which would act as a starting point for architectural interpretation. This theory, defining architecture as an "integrated whole" to be "inhabited" and "requisitioned" by the user, is reminiscent of the ideas of the Swiss architectural historian Siegfried Giedion on the same theme.

The historiographical standpoints of Lindahl and Cornell would also influence their attitudes to architectural teaching. Both regarded historical study as an important part of architectural training, but Lindahl stressed the importance of differentiating between an interest in the stuff of architectural history and the science of architectural history. Cornell, on the other hand, saw the integration of practice and history as a goal, and did not feel the same need to draw a line between architectural history and practice. A comparative study of the architectural history and teaching texts of Lindahl and Cornell reveals that academic background and institutional affiliation did not determine their theoretical standpoints.

Keywords: Elias Cornell, Göran Lindahl, historiography, art history, architectural history

Den odisciplinerade praktiken

Arkitekturkunskapen och bebyggelsehistorien

av Claes Caldenby

”**A**rkitekturhistoria, men inte monumenthistoria.”¹ Den programmatiskt korta formuleringen är Anders Åmans från 1970, en brytningstid på flera sätt. 30 år senare ser han tillbaka på 1970 som en ”tydlig gräns i konsthistorieämnets historia”.² Han pekar på hur de två ganska närstående ämnena konsthistoria och arkitekturhistoria då gick åt var sitt håll och blev de till synes långt mer skilda konstvetenskap och bebyggelsehistoria. Och han hävdar att det bebyggelsehistoriska perspektivet först formulerades på arkitekturskolorna, i en kritik av modernismens saneringsprojekt och med en tydlig praktikorientering. Det blev snart en angelägenhet för många discipliner. ”Det var ett stort sammanhang som åskådliggjordes alldeles särskilt av den 1981 startade *Bebyggelsehistorisk tidskrift*.”³

Jag är själv formad av denna brytningstid, i slutet av 1960-talet som arkitektstuderande på KTH med Anders Åman som lärare i arkitekturhistoria och på 1970-talet som doktorand i arkitekturens teori och historia på Chalmers. Jag har haft en yrkesverksamhet i gränslandet mellan akademien och arkitekturpraktiken och intresserar mig särskilt för praktikens inte alldeles okomplicerade relation till teorin. Eller med en variation på en distinktion från Göran Lindahl: Vilket är arkitekturkunskapens förhållande till bebyggelsehistorien?

Arkitekturhistoria och arkitekturkunskap

Distinktionen mellan arkitekturkunskap och bebyggelsehistoria, eller snarare arkitekturhistoria,

gör Lindahl i en artikel om nyttan av historia i *Tidskrift för arkitekturforskning* 1991.⁴ Han utgår från en inbjudan att bidra till en diskussion på arkitekturskolan på KTH där man efterlyste hjälp från den historiska forskningen att ge arkitekterna perspektiv på sin praktik.

Polemikern Göran Lindahl går genast igång. Det är underhållande läsning, det ska inte förnekas. Hans första måltavla är Lennart Holms då nyutkomna bok *Rita hus*. Boken är som under rubriken säger ”samtal om arkitektarbetet” och Lindahl passar på att ge Holm ett tjuvnyp för att han är ”benägen att då och då ge icke närvarande olikänkande ett tjuvnyp”.⁵ Lindahls mål är dock större än så: modernismen i arkitekturen och dess arbetssätt.

Nils Ahrboms redogörelse i Holms bok för ett arbetssätt av analys och syntes får stå för modernismen. Modernismens arkitektarbete börjar med att bena ut förutsättningarna, inklusive ett antal enkla möjliga typlösningar. Den efterföljande syntesen är däremot en helt intuitiv fas som Ahrbom säger sig aldrig lämna över till sina medarbetare. Det kan leda till utmärkta resultat, säger Lindahl och pekar på några av Ahrboms egna byggnader. Men modernismens stora massa är ”arkitektur som inte förtjänar beteckningen, byggnader präglade av ytterlig torftighet eller under senare år av plötsliga ryck och ogenomtänkt godtycke”.⁶ Modernismens arkitekturdoktrin är i grunden inte undervisningsbar hävdar Lindahl. Arkitektarbetets avgörande moment, gestaltningen, förblir ett ”privat mysterium”.

Det finns, eller snarare har funnits, ett alternativ, menar nu Lindahl. Det är den undervisning

FIGUR 1. Rivningstomt i Norrköping. Den stadsbild som mötte Mejans studenter när de gav sig ut i det sena 1960-talets svenska städer. FOTO: Göran Lindahl.

FIGUR 2. Äldre bevarad gård i Jönköping. Den svenska köpstadsens bebyggelsemönster. FOTO: Göran Lindahl.

som förmedlades av de gamla akademiernas arkitekturskolor ända in på 1900-talet. Arkitekturhistorisk forskning har gjort dess tankebyggnad väl känd. "Vad som återstår är en mer aktuell arbetsuppgift, att idag finna lämpliga former för undervisning av i princip samma slag".⁷ Med en sådan grundlig skolning i sådant som skillnaden mellan över- och underordnade byggnadsdelar och proportionering kan man sedan ta sig friheter. Det var redan 1800-talets uppfattning och det blev än tydligare hos den första generationen modernister, som alla fått denna skolning. Det var först i nästa generation, som saknade denna fasta grund, som problemen blev tydliga, menar Lindahl.

Avslutningsvis gör Lindahl en distinktion mellan å ena sidan akademiernas undervisning, som han först kallar arkitekturkännedom, och å andra sidan arkitekturhistorisk forskning. Akademiernas "konkreta arkitekturkunskap" undervisades av professorerna i arkitektur. Den var ett gestaltungsämne, eller "förarbeten till bygande" för att använda Erik Lundbergs beskrivning av sitt stora arbete *Arkitekturens formspråk* som Lindahl inordnar i samma tradition. Arkitekturhistoria är för Lindahl någonting annat. Den handlar om arkitekturfrågor som "komponenter i historiska förlopp" och har därför förändringar som ett huvudtema. Det är en relativt ung vetenskap, formad av ett antal pionjärer i Wien och Berlin kring sekelskiftet 1900. Lindahls slutsats blir att arkitekturhistorisk forskning inte kan ge arkitekterna "de just nu angelägna svaren", men ändå bidra till att ge arkitektutbildningen "det konkreta innehåll de[n] så uppenbart saknar".

Det är värt att notera att Lindahl här, 20 år efter 1970 och 10 år efter grundandet av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, inte alls talar om nyttan av bebyggelsehistorien för arkitektarbetet, något han ändå hade ingående erfarenhet av från undervisningen på Konstakademiens arkitekturskola. Det var, kan man säga, inte heller uppgiften. Hans artikel ingår i ett temanummer som ville betona arkitekturhistorien inte bara som en kunskap om äldre bebyggelse utan också om byggnadskonstens idéer och metoder genom tiderna. Och Lindahl var nu själv mer intresserad

av Beaux Arts-pedagogikens potential, den som kunde få även medelmåttiga arkitekter att rita bra byggnader.

Några år tidigare hade Björn Linn skrivit en längre text om arkitekterna och den historiska kunskapen.⁸ Den står i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, men är strängt taget inte heller den särskilt starkt inriktad mot arkitekturkunskapens förhållande till just bebyggelsehistorien. Som tämligen nybliven professor på Chalmers gör Linn en bred översikt över den historiska kunskapens plats i arkitektarbetet och arkitektutbildningen. Polemiken är långt mer återhållsam än Lindahls och problematiken mer komplex.

Ett centralt tema hos Linn är skillnaden mellan en additiv, fragmenterad kunskapssyn och en komplex, integrerad. Den första är den förhärskande och ser arkitekturhistorien som ett ämne för sig, kanske användbart för byggnadsvården men utan betydelse för nybyggandet. Den andra ser all mänsklig kunskap som bestämd av sin historia. "Begreppsapparaten i en handlingsinriktad disciplin som arkitekturen är inte 'ren' och fristående utan förändras i takt med aktuella uppgifter, i aktion med och reaktion mot rådande situationer", skriver Linn.⁹ Kritiken mot arkitekter för att de inte tar till sig forskning är meningslös om den forskningen inte tar sikte på en integrerad kunskap, fortsätter han. Det blir en "kunskap uppbyggd av bitar, alla i mindre storlek än problemen". Högskolan har en väldig potential att generera integrerad kunskap, inte minst genom kopplingen mellan forskning och utbildning, men den borde få ett större förtroende från anslagsgivarna att själv hantera sina medel, menar Linn till sist.

Både Lindahl och Linn ser en arkitektpraktik och en arkitekturkunskap som har problem. Lite förenklat skulle man kunna säga att historikern Lindahl söker lösningen i historien och arkitekten Linn snarare i teorin. För att så här med efterklokhetens privilegium säga något mer än Lindahl och Linn om arkitekturkunskapens förhållande till just bebyggelsehistorien tänker jag mig att gå på åtminstone två ben. Dels några inpass ur detta förhållandes historia, med inriktning mot sådant som jag själv varit delaktig i eller nära vittne till. Dels till sist några ord om den

orena, bokstavligen "odisciplinerade" arkitektpraktiken som söker kunskap utifrån "aktuella uppgifter, i aktion med och reaktion mot rådande situationer". Bebyggelsehistorien har fortsatt ett värde för arkitektpraktiken, men praktiken är trolös, den söker ständigt nya partner över disciplinränserna. Däremot mår den säkert bra av ett historiskt perspektiv på sin egen trolöshet.

Diagnos före behandling

"Vid arkitekturskolorna gick Konsthögskolans Arkitekturskola och avdelningen för Arkitekturens teori och historia på Chalmers i bräschen. De anordnade kurser och projekt där aktuella saneringsplaner blev föremål för en engagerad granskning. Allt kunde sättas i fråga. Även invanda ämnesgränser. Och även om någon - i djupare mening, mångvetenskaplig forskning inte genast fanns utvecklad, så deltog personer från olika discipliner ofta i samma projekt." Formuleringen är Boris Schönbecks.¹⁰ Han var själv som lärare och forskare på Chalmers en av de drivande bakom det som kom att kallas en Göteborgsskola inom stadsförnyelsen och vars startskott han daterar till en konferens om rivningen av Landala 1968.

1972 formulerade några av de engagerade från Göteborg sina tankar i ett manifest i ett slags polemik mot vad man menade vara överdrifterna i funktionalismens manifest *Acceptera*.¹¹ "Acceptera? Nej, förändra, förvandla" inleds texten och fortsätter: "Alla områden nyttjas och förändras ständigt, blir aldrig helt förbrukade. Det gäller en stadsdel eller ett område på landet, de kräver kontinuerlig vård och förnyelse, socialt och arkitektoniskt." Efter en beskrivning av arbetsmetoden att genom inventering ge en mångsidig och nyanserad bild av områdets helhet och dess historia kommer man fram till ett resultat som läggs fram för de boende och "stadfästes i en användningsplan".

Det är intressant att göteborgarna här väljer begreppet användningsplan som hade införts av Konsthögskolans Arkitekturskola bara något år tidigare.¹² Det tyder på ett utbyte av idéer mellan Stockholm och Göteborg som fanns i form av gemensamma konferenser och som var något

FIGUR 3. Järnvägsgatan i Jönköping. Modernismens stadsbygge för bilen i en helt ny skala.
FOTO: Göran Lindahl.

som just Schönbeck gärna stöttade. Men nästan mer anmärkningsvärt är ändå att Stockholm och Göteborg rörde sig parallellt genom tidens "aktuella uppgifter", men med ganska stor distans sinsemellan.¹³

Den arbetsmetod som beskrivs i manifestet "Acceptera? Nej, förändra, förvandla" kallar Schönbeck sammanfattande "diagnos före behandling". Han utvecklar själv vad det innebär: "Det gäller att vårda hela människan, i hennes omgivande miljö, i stadsdelen och staden. Förslaget underställs både de berörda och de politiska instanserna. På så sätt kan när demokrati och parlamentarism fungera tillsammans. Sam-

hällets normer bör garantera att denna process fungerar, snarare än att produkten, byggnaden, uppfyller vissa krav."¹⁴ Här finns alltså en stark tonvikt på demokrati och processfrågor.

Begreppet "diagnos före behandling" användes flitigt på Arkitekturens teori och historia på Chalmers och kom från den skotske biologen och samhällsplaneraren Patrick Geddes. "Integrering är ett nyckelord när man försöker förstå Geddes strävanden. Dels integrering av olika kunskaper, dels integrering av planeringsförslagen i det lokala samhälleliga livet", skriver Hans Bjur och Jonas Göransson i en artikel om "Lokalt arbete – ett verktyg för planeringens förnyelse".¹⁵

FIGUR 4. *Kvarnen i Kalmar, en byggnad som i början av 1970-talet väntade på Mejans användningsplanering.*
FOTO: Göran Lindahl.

Geddes utvecklade sina tankar om "diagnostic survey" i ett planeringsarbete i Indien 1917. Hans metod är hämtad från biologin, liksom för övrigt Jane Jacobs tankar om staden som en "organiserad komplexitet" 50 år senare.¹⁶ Den diagnostiska inventeringen, menar Geddes, försöker "att klargöra den gamla stadens labyrint för att urskilja hur den har vuxit fram. Liksom allt organiskt växande vid första anblicken kan verka förvirrande för våra moderna ögon, som så länge tränats till att uppfatta tillvaron mekaniskt, kan efterhand en annorlunda och högre form av ordning urskiljas – en ordning som hör samman med livets utveckling."¹⁷

Bjur och Göransson fortsätter sedan med att beskriva Chalmersarkitekternas erfarenheter av att arbeta med lokalkontor som alternativ till "rekordårens oplanering". I Kommendantsäng-en i Göteborg arbetade man med ett forskningsprojekt med visst stöd från kommunen som initierade en stadsdelsförening för att säkra en kontinuitet i arbetet. Man lyckades åstadkomma en lekplats och viss trafikreglering men kunde inte hindra markspekulation och rivning av flera kvarter. Andra arkitekter arbetade i miljonprogramsförorten Gårdsten med att försöka utveckla lokal produktion och "väcka sovstaden", även det utan särskilt stor framgång. Från slutet av

FIGUR 5. Höjdgatan Landala i Göteborg. Chalmersarkitekternas engagemang i stadsförnyelsen kan dateras tillbaka till kampen om landshövdingestadsdelen Landala från 1968. FOTO: Boris Schönbeck.

1970-talet drevs ett forskningsprojekt "Kustsamhällen i väst" med liknande försök att integrera planeringen i samhällenas liv och "identifiera och styra de ytterst små marginella förändringar, som är av avgörande betydelse för de små samhällena och glesbygden".¹⁸ Det kanske mest påtagliga byggda resultatet av arbetssättet kom i bevarandet och upprustningen av Slottsberget i Göteborg under 1980-talet där de boende fick köpa loss husen, i en situation när det inte fanns något ekonomiskt tryck på exploatering, och byggde om dem med stöd av Chalmersarkitekter. Det skildras av Birgitta Andersson (Holmdahl) i en artikel i samma bok som Bjur och Göransson's artikel.¹⁹ Den boken är en festskrift till Elias Cornell i samband med hans pensionering 1982 och innehåller flera artiklar än de här nämnda på samma tema.²⁰

En jämförelse mellan Chalmers och Mejans sätt att under 1970-talet utveckla ett arkitektarbete med inriktning mot bevarande och varsam

förnyelse kunde vara ett helt avhandlingsämne. Här har bara några grunddrag kunnat skisseras. Inriktningen mot en (lokal)historisk forskning som grund för det praktiska arkitektarbetet är gemensam, tycks det mig. Likaså viljan att förändra planeringsmetoderna och göra dem mer nyanserade. Ska man peka på några skillnader så skulle det kunna vara att Mejans är mer inriktad på den byggda materian, "produkten", och Chalmers på människorna i husen och deras medverkan, "processen". I det finns också en skillnad i politisk grundsyn mellan Lindahls liberalism och Cornells och Chalmers uttalade vänsterperspektiv. Samtidigt skulle man kunna hävda att Lindahl var mer "materialist" än Cornell.

Hur förhåller sig då denna syn på arkitekturkunskapen till bebyggelsehistorien? Har detta alls med bebyggelsehistoria att göra? Att åtminstone vissa av de inblandade självklart såg det så visas av en artikel av Boris Schönbeck som också ingår i den redan nämnda festskriften till Cor-

nell. Han utvecklar där tankarna kring en uppföljning av Svensk stads studie av Helsingborg. Kopplingen till Cornell finns i att denne utförde en stor del av fältarbetet för Helsingborgskapet i *Svensk stad*. Inledningsvis beskriver Schönbeck hur de politiska stämningarna kring 1968 kom att påverka den nya utbildningslinjen AB2 i konstvetenskap som inrättades 1969/70 och handlade om nutida konst och arkitektur. "Det blev naturligt för oss som deltog i undervisningen att söka utnyttja en litteratur som på en gång kunde ge inlevelse i miljökaraktärisering, insikter i bebyggelsehistoria och samhällsvetenskaplig förklaring av den typ som förekommer i just *Svensk stad*."²¹ Detta ledde också till ett nytryck av *Svensk stad* 1972, nu som efterfrågad kurslitteratur. Värt att notera här är den självklara kopplingen mellan miljökaraktärisering, som Schönbeck på arkitekturskolan använde som förberedelse till gestaltungsarbete, bebyggelsehistoria och samhällsvetenskap.

Tidskriften Arkitektur

"Det gäller alltså att *beskriva* dagens arkitektur. Målet bör inte vara en beskrivning som stannar vid de mest unika, påkostade och beundrade byggnaderna. Snarare bör man söka fånga det typiska, generella. De typiska sjukhusen, högskolorna, bankerna, bostäderna. Men beskrivningen får mening först när byggnaderna sätts in i ett sammanhang, när de *förklaras* utifrån ekonomiska, politiska, tekniska, historiska och andra förutsättningar. Slutligen måste dokumentationen också förmedla *värderingar*. Detta är en central uppgift."²²

Så uttrycker sig redaktören Eva Eriksson och redaktionskommitténs ordförande Peter Ullmark i en gemensam ledare som formas till en programdeklaration i tidskriften *Arkitektur* nr 9 1976. Anledningen är närmast en då pågående diskussion om ägarskapet och därmed också inriktningen av tidskriften. Intresset för den breda bebyggelsen och det samhälleliga sammanhanget är uttalat. Det kritiska perspektivet likaså. Här kan man säga att bebyggelsehistoriens förhållande till arkitekturkunskapen institutionaliseras i och med att den tar plats i

FIGUR 6. Typiska smala kvarter i Annedal där de första landsbövdungehusen byggdes på 1870-talet. FOTO: Boris Schönbeck.

arkitektpraktikens främsta tidskrift med rötter i det tidiga 1900-talet.

Eva Eriksson var nybliven redaktör. Som konstvetare bröt hon den långa traditionen att redaktören skulle vara en ledande arkitekt (dessutom blev hon den första kvinnan på posten). Hennes bakgrund var att hon som amanuens varit med om att fylla kursen "miljöstudium" i den nya utbildningslinjen AB2 i konstvetenskap i Stockholm med ett innehåll. Hon hade också läst fortbildningskursen på Mejan 1972-73 och även varit assistent där en termin. Och hon hade skrivit kritiskt om stadsbyggnadsfrågor i DN.²³ Hon hade alltså en tydlig förankring i det nya bebyggelsehistoriska perspektivet. Det förstärktes ytterligare 1977 när Lis Hogdal, med en bakgrund som assistent vid Mejan, blev redaktions-

FIGUR 7. När Annedal stod i tur att saneras gjorde Chalmers 1971 en alternativplan med bevarade gator och ca två tredjedelar av husen upprustade och en tredjedel nybyggda i anpassad karaktär och skala. Inga landshövdingehus kom dock att sparas här.

sekreterare och jag själv, med min bakgrund på Arkitekturens teori och historia på Chalmers, blev redaktör på deltid.²⁴

Alldeles nytt var dock inte det bebyggelsehistoriska perspektivet i tidskriften *Arkitektur*. Redan 1963 hade Björn Linn, Jan Lunding och John Sjöström gjort ett helt nummer om Enköping som är värt att titta närmare på. Planeringskritiken är här en tydligt uttalad utgångspunkt. Björn Linn inleder med att beskriva hur planeringen styrs av "en konventionell visdom" (en term från J.K. Galbraith) som alltmer börjar ifrågasättas världen över för att "rädda resterna av en gammal hög stadskultur, som nu står inför hotet om sin upplösning". I Sverige kom kritiken igång på allvar, menar Linn, inför 1962 års cityplan för Stockholm. Den "mindre stadens frågor är emellertid knappast mindre betydelsefulla

och framträder dessutom i vissa fall mer renodlade". Därav studien av Enköping, en gammal svensk köpstad.²⁵

Målen för Linns kritik mot den moderna staden är tydliga. Han menar att "städerna idag gör intryck av att byggas för två arter av likaberätigade varelser – människor och bilar" och han ser det "kulturfilosofiska" problemet som att "sätta ett positivt mål i stället för den meningslösa, självförkvävande uppfattningen att lyckan ligger i att konsumera". En planering av kvalitet, fortsätter han, måste ha en konstnärlig vilja och planeraren "måste ta ansvar för sitt arbete". Och planeringen "måste bygga på intensiva studier av verkligheten", en diagnos före behandling om man så vill (ett begrepp som Linn dock inte använder). John Sjöström bidrar sedan till numret med en beskrivning av Enköpings stadsbygg-

FIGUR 8. Djurgårdsgatan 21–23 i Göteborg. Allmännyttiga Familjebostäder gav i början av 1980-talet Chalmers möjligheten att projektera en varsam ombyggnad av två landshövdingehus från 1890.
FOTO: Boris Schönbeck.

nadshistoria och Jan Lunding gör med hjälp av foton och planer en karaktärisering av Enköping som mynnar ut i en principskiss av ett slags parkeringsallé som skulle kunna lösa bilparkeringen med bibehållen respekt för stadens historiska bebyggelse. Avslutningsvis finns några reflektioner kring planeringsmetoder. Sjöström skriver: "Vi har endast diffusa begrepp om orsak och verkan inom samhällsutvecklingen. Kontakterna mellan de olika samhällsvetenskaperna och planeringen är ännu trevande. I denna situation ställs vi ständigt inför akuta planeringsproblem – problem som vi måste söka lösa i förtröstan på försynen och sunda förnuftet." Och Linn avslutar med att citera Ivar Tengbom mer än 50 år tidigare i *Arkitektur*: "Man finner att det främst är den intima kunskapen om ortsförhållanden och miljön, som bör vara utgångspunkten." ²⁶

Alltså återigen behovet av en integrerad kunskap och det historiska perspektivet och lokalkännedomen som en självklar del av det.

Det blev också inriktningen på ett av de första nummer jag gjorde, med utgångspunkt i min bakgrund och mina kontakter i Göteborg. Det handlade om innerstadsstadsdelen Haga och miljonprogramsförorten Gårdsten. I Haga hade aktivister i Hagagruppen, varav flera unga Chalmersarkitekter, argumenterat för ett bevarande. I Gårdsten hade Chalmers drivit ett forskningsprojekt kring möjligheten att utveckla sovstaden med arbetsplatser. "En hastig blick på kartan visar på stora olikheter mellan Haga, en rivningshotad gammal trästadsdel i innerstaden, och Gårdsten, en av sextiotalets nya förorter. Men måste vi inte ändå se dem och deras problem idag som två sidor av samma sak? Och finns inte

utsikterna för en framtid för Haga och Gårdsten på samma ställe, i människorna som bor och verkar där?” står det i ingressen till numret.²⁷ Artiklarna i numret handlar om de båda områdenas och bostadsfrågans historia och om en möjlig process av förnyelse i samverkan med de boende.

Det man skulle kunna kalla en ”bebyggelsehistorisk vändning” präglade *Arkitektur* under några år och måste sägas ha varit väl förankrat i samtiden. För många som gick ut från arkitekturskolorna under krisåren i början av 1970-talet var inventeringar och ombyggnader de arbetsuppgifter som fanns, något som de dessutom var mer kunniga i än äldre arkitekter. Men det vore en överdrift att säga att tidskriftens nya inriktning alldeles självklart togs väl emot av tidskriftens läsare, de praktiserande arkitekterna. Det fanns många problem för arkitekterna i efterdyningarna till miljonprogrammets haveri. Det var dåligt med uppdrag, det som blev byggt höll ofta inte särskilt hög kvalitet och tidskriften, vars ekonomi till ca 2/3 baserades på annonser från en vikande byggmarknad, hade knappa resurser för bilder, särskilt i färg. Den bild av svensk arkitektur som presenterades skapade missnöje hos en del, den var inte representativ menade man. Även vi på redaktionen kunde ibland önska att vi hade haft bättre projekt att visa och mer resurser att göra dem rättvisa.

Vartefter under 1980-talets inflationsekonomi och korta byggboom övergick arkitekternas intresse för den befintliga bebyggelsens historia, och etnologi, alltmer i ett sökande efter förebilder i arkitekturhistorien för ett växande nybyggande med ambitioner att åstadkomma stor arkitektur. Det var i den situationen, kring 1990, som Göran Lindahl blev ombedd att ge den historiska forskningens perspektiv på arkitektpraktiken.

Urbansociologin

Med ett snabbt hopp fram till 2016: Vilka är då idag de ”aktuella uppgifterna” som praktiken kan behöva hjälp med? Det är lätt för den som var med att i den nu rådande högkonjunkturen uppleva slående likheter med 1960-talets brådska, stora skala, vårdslöshet med äldre bebyggelse

och politiska lomhårdhet. Bebyggelsehistorien är en kunskap som ständigt behöver aktualiseras inför krafter som tycker äldre bebyggelse står i vägen. Men bebyggelsehistorien har trots allt idag en historia den inte hade på 1970-talet. Vi behöver inte börja från början.

Däremot är en växande ojämlikhet en delvis ny fråga med rumsliga konsekvenser. Gentrifiering är visserligen ett begrepp från 1960-talet men har först nu blivit något som arkitektstudenter möter tidigt i utbildningen. Urbansociologi har blivit ett inneämne och ett Centrum för urbana studier etablerades 2009 i miljonprogramsförorten Hammarkullen i samarbete mellan Göteborgs universitet och Arkitektur på Chalmers. Det är lätt att se likheter med det breda intresse som bebyggelsehistorien mötte på 1970-talet. I mina ögon framstår det på många sätt som en fortsättning på 1970-talets arbete på Chalmers, men med nya och starkare teoretiska verktyg, även om det sällan beskrivs så.²⁸ För arkitekter är det naturligt att kasta sig över urbansociologin och försöka integrera den i arkitekturkunskapen. Det är värt att notera att Despotovic & Thörns bok *Den urbana fronten* 2015 gavs ut av Arkitektur förlag och blivit en försäljningssuccé. En presentation av boken på ett Mellanrumsseminarium på Stadsmuseet i Göteborg i januari 2016 drog stor publik. Ett stycke ur boken med förödande kritik av en ledande Göteborgspolitik ingick rentav i en föreställning på Folkteatern i Göteborg.²⁹

Samtidigt är det slående att en sökning i *Bebyggelsehistorisk tidskrifts* register på ”urbansociologi” ger o träffar. Detsamma blir resultatet av en sökning på Mats Franzén, Sveriges förste professor i ”sociologi, särskilt bostads- och urbansociologi”. Här tycks finnas olika syn på upprätthållandet av disciplinräns.

Man kan förstås hävda att åtskillnaden är motiverad och att urbansociologin, som den presenteras t.ex. i Rolf Lindners bok *Walks on The Wild Side*, har en stark betoning på (nutids) etnografi och inte är särskilt intresserad vare sig av bebyggelse eller historia.³⁰ Men urbansociologi är, liksom bebyggelsehistoria, ett brett och mångvetenskapligt ämne som även har starka beröringspunkter med geografi och därmed

rumsliga aspekter. Och man kan påminna sig att etnologen Börje Hansen (ibland även kallad "historisk sociolog") var en viktig person både i *Svensk stad*-projektet och för Chalmers arbete på 1970-talet med "diagnos före behandling". Eller för att ta ett annat exempel: Anders Åman och hans bok *Om den offentliga vården* från 1976. Den står stadigt mitt i 1970-talets intresse för bebyggelsehistoria, men dess viktigaste fråga är enligt Åman själv "hur har vårdinstitutionerna varit beskaffade som byggnader och som livsmiljö?" (min kursivering).³¹

Det finns, menar jag, många beröringspunkter mellan arkitekturkunskap, arkitekturhistoria, bebyggelsehistoria och urbansociologi. Och det blir inte mindre tydligt av att det också kan uppstå motsättningar mellan dem. Förhållandet mellan bevarande och gentrifiering för Håkan Thörn ett längre resonemang om i boken *Stad i rörelse* 2013. Boken jämför stadskampen i Haga och Christiania. Thörn menar att "Hagaaktivismen på samma gång gjorde motstånd mot, fördröjde, bidrog till och förändrade inriktningen på gentrifieringen av området".³² "Oavsiktligt" ledde försvaret av den byggda miljön till en gentrifiering av Haga, till skillnad från Christiania. Thörn beskriver detta som en "ambivalens" hos aktivisterna.

Urbansociologen betraktar processen från sidan, om än med inlevelse, och i fallet Haga/Christiania dessutom i ett historiskt perspektiv. Aktivisterna, precis som arkitekter, agerar mitt i processen med alla dess motsägelser. Urbansociologen kan, med hänvisning till att inte föregripa demokratiska processer, avstå från att komma med förslag utifrån sin forskning. Gränsen är dock inte särskilt skarp som framgår av genomslaget för Catharina Thörns forskning och dess starka kritik av Göteborgs planering.

Praktikens dilemma

Jag har valt att kalla arkitektpraktiken odisciplinerad. Det ska förstås bokstavligt, i meningen att den inte stöds av en sammanhängande och välutvecklad (vetenskaplig) disciplin.³³ Arkitekter tvingas alltid göra sina förslag på otillräcklig kunskapsgrund. Det är ett problem, men jag uppfat-

tar det som ett genuint problem, som inte har någon enkel lösning.

Arkitekten kan välja att ställa sig kritisk och avsäga sig uppdraget. Det förekommer, och kunde säkert vara motiverat i flera fall. Samtidigt finns här svåra gränsdragningsproblem och i längden innebär det att bli något annat än (praktiserande) arkitekt. Arkitekter kan också ta hjälp av andra discipliner. Det är vanligt och har redan behandlats här. I tur och ordning sedan 1960-talet kunde man hävda att arkitekter uppvaktat sociologi, etnologi, bebyggelsehistoria, arkitekturhistoria, filosofi, dator teknik och (kanske) urbansociologi. Den långa raden av relativt korta förhållanden talar om en kronisk otrohet. Inte heller Lindahls rekommendation att lära av de gamla akademiernas arkitekturskolor höll särskilt länge. En större långvarighet och fördjupning av förhållandena vore önskvärd. Samtidigt ska man påminna sig att arkitektarbetet och arkitekturkunskapen är problembaserad. Som Linn påpekade förändras den "i takt med aktuella uppgifter, i aktion med och reaktion mot rådande situationer". Bebyggelsehistorien blev intressant i 1970-talets reaktion mot rekordårens "rivningsraseri" och "kulturmord".³⁴ Kunskapen måste ges tid att bli väl integrerad samtidigt som den hela tiden ska möta (delvis) nya problem. Det är min erfarenhet av ett långt yrkesliv i gränslandet mellan akademien och praktiken att detta är en utmaning som företrädare för akademiens traditionellt mer etablerade discipliner har svårt att förstå sig på.

En illustration av dilemmat kunde vara två arkitekters förhållande till Hammarkullen i Göteborg. Bruno Alm på White arkitekter var ansvarig arkitekt för några av de stora bostadshusen från slutet av 1960-talet som gjort Hammarkullen till sinnebild för miljonprogrammet. Arkitekterna fick inte gehör hos beställaren, ett allmännyttigt bostadsföretag, för sina förslag och ändringar gjordes utan att de tillfrågades. Ändå fann Bruno Alm sig eftersom han hade ett ansvar för de anställda på kontoret. "Det var så förtvivlat bråttom, och då blir det inte bra", säger han i en intervju 40 år efteråt.³⁵ När han i början av 2010-talet mötte forskare på Centrum

för urbana studier i Hammarkullen fick han den överraskade reaktionen att han ju redan 1970 haft ett socialt hållbarhetsperspektiv (men inte fått gehör för det). Och vid 90 års ålder satt han fortfarande och skissade på hur Hammarkullen skulle kunna förnyas.

Jens Jensen utbildades till arkitekt på Chalmers i slutet av 1960-talet. Som många av sin generation var han starkt kritisk till det som byggdes då. Han tog konsekvenserna av det och valde att bli fotograf och författare i stället för att arbeta som arkitekt. Hans bok *Hammarkullen* 1974 med bilder av ensamma barn nedanför stora hus har för många säkert format föreställningen om miljonprogrammet. Bilden av Michael som hänger i en hand på en betongmur blev stor vinjettbild på utställningen *Century of the Child* på MoMA i New York 2012. Jensens inlevelse i dem som utsattes för arkitekturen innebar att han också bosatte sig i området. I boken *Ljuva drömmar: Hammarkullen åtta år senare* (1982) sökte han dessutom upp barnen han fotograferat i den första boken, som unga vuxna åtta år senare. Med all sin kritik av strukturerna riskerade Jensen ändå att genom sina bilder bidra till stigmatiseringen av de boende i miljonprogrammet.

Praktikens dilemma är, liksom på 1970-talet, att hävda en professionell, integrerad kunskap i en värld som fragmenterar och mäter allt, från pengar till publiceringar. Praktiken behöver all hjälp den kan få från olika discipliner, och från ett kritiskt offentligt samtal. Men den behöver också modet att hävda en professionalitet, att söka sin egen väg genom de problem den ställs inför och göra motstånd mot förenklingar.³⁶

CLAES CALDENBY, professor emeritus i Arkitekturens teori och historia på Chalmers. Sedan 1977 en i redaktionen för tidskriften *Arkitektur*.

caldenby@chalmers.se
Ljunggatan 13
413 21 Göteborg

Noter

- 1 Åman 1970, s. 234.
- 2 Åman 2000, s. 204.
- 3 Åman 2000, s. 213.
- 4 Lindahl 1991, s. 9 ff.
- 5 Jag producerade boken *Rita hus: Samtal om arkitektarbetet* 1990 (Holm & Ahrbom, 1990) för Arkitektur förlag och tycker nog att Lindahl är en smula orättvis mot den. Att det fanns en spänning mellan liberalen Lindahl och socialdemokraten Holm sedan gammalt hade jag blivit varse vid ett informellt seminarium på tidskriften *Arkitektur* i mitten av 1980-talet där de drabbade samman kring den förändring av synen på planering som var på väg, från Holms starka samhälle till det som då kallades förhandlingsplanering.
- 6 Lindahl 1991, s. 11.
- 7 Lindahl 1991, s. 11.
- 8 Linn 1984. När Linn skrev denna artikel hade han varit professor i Arkitekturens teori och historia på Chalmers sedan 1982.
- 9 Linn 1984, s. 37.
- 10 Schönbeck 1994, s. 348 f.
- 11 Schönbeck 1994, s. 350 f., som citerar *Arkitekttidningen* 19/1972.
- 12 Fredrik von Platen ger bakgrunden till begreppet användningsplanering: "Det är ett begrepp som jag hittat på när jag var lärare på mejan 1970. Det är en travesti på begreppet markanvändningsplanering, som ju definieras som verksamhetens krav projicerade ner på marken. Användningsplanering är det motsatta: mänskliga verksamheter och strukturer som låter sig projiceras på en tänkt screen ovanför den befintliga staden. Det är således inte bara en inventering av pågående markanvändning, utan strukturerna ska också på något lämpligt sätt meddela sig vad de är lämpade för att användas till om den pågående verksamheten (t.ex. ångkvarn) blivit obsolet. Användningsplan för Kalmar, KKH Arkitekturskolan 1971, där skrev Göran Lindahl och jag första gången om begreppet." Citerat ur mail från Fredrik von Platen till Claes Caldenby 19.10 2012.
- 13 Jag kom från Stockholm och blev doktorand i Arkitekturens teori och historia på Chalmers 1971. Utan att vara direkt engagerad i stadsförnyelsearbetet kunde jag ändå följa det på nära håll. Med min bakgrund hos Anders Åman som stod Göran Lindahl nära och med min nya hemvist hos Elias Cornell slogs jag av hur lite utbyte det fanns och hur sällan man talade om de andra och då ofta kritiskt. Inte minst stod Lindahl och Cornell långt från varandra, både vetenskapligt och politiskt. Cornell var för övrigt inte själv så involverad i stadsförnyelsearbetet som mest drevs av de yngre lärarna på Arkitekturens teori och historia.
- 14 Schönbeck 1994, s. 351.
- 15 Bjur och Göransson 1982, s. 177.
- 16 Resonemanget om staden som "organiserad komplexitet" förs i avslutningskapitlet "Vilken sorts problem en stad är" i Jane Jacobs *Den amerikanska storstadens liv och förfall*, 2005 [1961], s. 459 ff.
- 17 Jaqueline Tyrwhitt *Patrick Geddes in India*, citerat efter Bjur och Göransson 1982, s. 180.

- 18 Bjur & Göransson 1982, s. 195.
- 19 Andersson 1982, s. 75 ff.
- 20 Festskriften har titeln *Människan står i tur*. Jag minns Anders Åmans undran över den i hans tycke alldeles för pretentiösa titeln. En jämförelse med en motsvarande men ytterst saklig festskrift till Göran Lindahl i form av en bibliografi (*Bibliografi Göran Lindahl: Böcker, tidskrifter och dagspress 1947–2000*, 2000) gör skillnaden slående.
- 21 Schönbeck 1982, s. 124 ff.
- 22 Eriksson & Ullmark 1976, s. 3.
- 23 Uppgifter i mail från Eva Eriksson till Claes Caldenby 9.3 2016. Det kan tilläggas att chefen för Arkitekturmusset 1966–77, konsthistorikern Bengt O.H. Johansson, hade ingått i en redaktörstrojka närmast före Eva Eriksson.
- 24 Eriksson 1977, s. 3.
- 25 Linn 1963a, s. 173 ff. Detta nummer om hur man kan utveckla en mindre svensk stad utifrån dess egna förutsättningar är en reaktion på rekordåren och har påfallande likhet med den användningsplanering som Sjöström tillsammans med Lindahl några år senare drev på Mejlan. Numret tycks ha varit ett initiativ från Linn och Sjöström. Linn, Lunding och Sjöström var kurskamrater på KTH i början av 1950-talet (till samma årskurs hörde för övrigt också Ove Hidemark, senare professor i restaureringskonst på Mejlan). Uppgifter i telefonsamtal med Lunding och Sjöström, juni 2016.
- 26 Sjöström 1963, s. 196; Linn 1963b, s. 199.
- 27 *Arkitektur* 1977, s. 2.
- 28 Göteborg har blivit något av ett centrum för denna urbanforskning, med ett rikt internationellt kontaktnät inom forskningen och även med avtryck i den aktuella debatten. Se Holgersson & Thörn 2014 och Despotović & Thörn 2015.
- 29 I pjäsen *Revisorn?*, en moderniserad version av Gogols klassiker, på Folkteatern vintern 2015–16 ingick ett långt stycke av kommunstyrelseordföranden Anneli Hulthéns tal vid första spadtaget för Nya Kvillebäcken, hämtat ur Despotović & Thörn, 2015..
- 30 Lindner 2013 (tysk originalutgåva 2004). Man ska dock notera att Lindner, som undertiteln anger, skriver urbansociologins eller stadssociologins historia utifrån ett antal exempel från 1800-talet och fram till idag. Den svenska översättningens förord är skrivet av Mats Franzén.
- 31 Åman 1976, s. 10.
- 32 Thörn 2013, s. 326. Ingår i kapitlet "Gentrifiering och motstånd" (s. 269–330).
- 33 Frågan om praktikens förhållande till disciplinerna, som inte kan behandlas utförligare här, blir akut när arkitekturskolorna börjar bedriva forskning och utfärda doktorsexamen. En av de första avhandlingarna på Chalmers var Schönbeck 1973 som handlar just om arkitekturen i vetenskapens värld. En senare bok i samma ämne, med utgångspunkt i den amerikanska akademiska världen, är Piotrowski & Robinson 2001.
- 34 Jfr Cornell 1984 och Johansson 1997.
- 35 Caldenby 2012, s. 21.
- 36 Politiker har hävdats att arkitektur inte är någon exakt vetenskap och att de därför lika gärna kan tycka själva.

Svaret på det måste bli att politik inte heller är någon exakt vetenskap utan bygger på erfarenhet, kunskap och omdöme, precis som all professionell kunskap. Vill politiker få respekt måste de själva visa respekt. Grange 2016 hävdar, baserat på ett forskningsprojekt om planerarrollen, att det sedan ett par decennier skett en "politisering" av planeringen parallellt med en "deprofessionalisering" eller misstro mot planerarens yrkeskunskande. Svaret från planerarna, menar Grange, måste bli att utveckla en kritisk moral och göra motstånd.

Käll- och litteraturförteckning

- Andersson, Birgitta, 1982, "Utan historia är vi ingenting", i Finn Werne (red.), *Människan står i tur: En bok tillägnad Elias Cornell* (s. 75–87).
- Arkitektur* 8/1977.
- Bjur, Hans & Jonas Göransson, 1982 "Lokalt arbete – ett verktyg för planeringens förnyelse", i Finn Werne (red.), *Människan står i tur: En bok tillägnad Elias Cornell* (s. 170–202).
- Caldenby, Claes, 2012, *Bruno*.
- Cornell, Elias, 1984, *Rivningsraseriets rötter*.
- Despotović, Katarina & Catharina Thörn, 2015, *Den urbana fronten. En dokumentation av makten över staden*.
- Eriksson, Eva & Peter Ullmark, 1976, "En arkitekturtidsskrifts uppgifter", *Arkitektur* 9/1976 (s. 2–3).
- Eriksson, Eva, 1977 "Arkitekturs framtid", *Arkitektur* 6/1977 (s. 2–3).
- Grange, Kristina, 2016, "Planners – A silenced profession? The politicisation of planning and the need for fearless speech", *Planning Theory*, January 25, 2016, DOI: 10.1177/1473095215626465
- Holgersson, Helena & Catharina Thörn, 2014, *Gentrifiering*.
- Holm, Lennart, 1990, *Rita hus: Samtal om arkitekturarbetet*.
- Jacobs, Jane, 2005 [1961], *Den amerikanska storstadens liv och förfall*.
- Johansson, Bengt O.H., 1997, *Den stora stadsomvandlingen: Erfarenheter från ett kulturmord*.
- Lindner, Rolf, 2013, *Walks on the Wild Side. En historia om stadsforskning*.
- Lindahl, Göran, 1991, "Nytta av historia", *Tidskrift för arkitekturforskning*, 4/1991 (s. 9–17).
- Linn, Björn, 1963a, "Staden för människan", *Arkitektur* 8/1963 (s. 173–175).
- Linn, Björn, 1963b, "Projekteringsmetodik och stadsmiljö", *Arkitektur* 8/1963 (s. 197–199).
- Linn, Björn, 1984, "Arkitekterna och den historiska kunskapen", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 8/1984 (s. 30–41).
- Piotrowski, Andrzej & Robinson, Julia Williams, 2001, *The Discipline of Architecture*.
- Schönbeck, Boris, 1973, *Arkitekturutvecklingen i vetenskapernas värld: Idéhistoriska och kunskapssteoretiska studier*.
- Schönbeck, Boris, 1982, "En ny Svensk stad? Reflektioner med utgångspunkt från Helsingborg", i Finn Werne (red.), *Människan står i tur: En bok tillägnad Elias Cornell*, (s. 124–148).

- Schönbeck, Boris, 1994, *Stad i förvandling: Uppbyggnads-epoker och rivningar i svenska städer från industrialismens början till idag*.
- Sjöström, John, 1963, "Om föränderlighet", *Arkitektur* 8/1963 (s. 196).
- Thörn, Håkan, 2013, *Stad i rörelse: Stadsomvandlingen och striderna om Haga och Christiania*.
- Åman, Anders, 1970, "Efterord", *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria* (s. 234).
- Åman, Anders, 1976, *Om den offentliga vården: Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning*.
- Åman, Anders, 2000, "Före och efter 1970: Från konsthistoria till konstvetenskap", i Britt-Inger Johansson & Hans Pettersson (red.), *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige* (s. 204-219).

Undisciplined practice

By Claes Caldenby

Summary

The years around 1970 marked a period of upheaval in many respects. Anders Åman describes it as a “clear dividing line in the discipline of art history”. Moreover, he considers that the perspective of the history of the built environment was first formulated in architectural colleges, as a critical response to modernism’s slum clearance and with a clear practical orientation, manifesting itself a decade later in the founding of *Bebyggelsehistorisk tidskrift*.

My interest here is to study the relationship between the skills of architectural practice and those that relate to the history of the built environment. One starting point is a paper by Göran Lindahl from 1991, where he draws a distinction between architectural skills, as they were taught in the old academies, and architectural history. Another starting point is an article by Björn Linn in *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1984, in which he claims that action-orientated practice demands complex, integrated skills. This conceptual framework is not immutable and “may be adapted in response to current tasks”. In the 1970s, when urban regeneration was one such current task, the connection between architectural skills and the history of the built environment was characteristic of the era.

One example is how “Mejan”, the School of Architecture at the Royal Institute of Art in Stockholm, and Theory and History of Architecture at Chalmers University in Gothenburg in the 1970s developed parallel, yet similar methodologies. Both emphasized (local) historical research as the basis for architecture, along with a desire to change planning methods, making

them more nuanced. The difference was that Mejan placed more emphasis on the “product”, Chalmers more on the “process”. Yet each considered their task to be closely related to the history of the built environment.

Regarding the history of the built environment, architectural practice underwent a form of institutionalisation at the end of the 1970s, when its principal organ, the journal *Arkitektur* made an obvious shift in this direction, incidentally due to direct personal contact with both Mejan and Chalmers. This was firmly rooted in altered practice, yet criticized nonetheless. And a decade later, both practice and the journal itself changed course towards new styles with historical influence.

What, then, are today’s “current tasks” for which architecture needs the help of other disciplines? Urban sociology, a response to growing inequality, is a “new” discipline of this kind, yet one that shares obvious similarities with some of the work done in the 1970s, not least at Chalmers. One may claim that urban sociology and the history of the built environment share many points of contact, although the index of *Bebyggelsehistorisk tidskrift* would suggest otherwise. I have chosen to call architectural practice undisciplined, in the sense that it is not underpinned by a coherent, well-developed (scientific) discipline. This is a problem, yet a legitimate problem, for which there is no simple solution. Practice needs all the help it can get from other disciplines and from a critical public dialogue. But it also needs the courage to assert its professionalism and to resist simplification.

Keywords: Architectural practice, architectural history, urban regeneration, history of the built environment, urban sociology, (scientific) discipline

Inspiratör med tidig blick för industrilandskap

av Maths Isacson & Helene Sjunnesson

Aren runt 1970 anges ofta som startpunkten för arbetet med att dokumentera, tolka och bevara lämningarna från det svenska industrisamhället. Vår ambition är här att gå längre tillbaka i tiden. Vi menar att Göran Lindahl hade en viktig roll före 1970-talet, som inspiratör och metodutvecklare. Det har hittills förbisetts i historieskrivningen.¹ Andra personer har getts ledande roller i förarbetet till det i Sverige omfattande arbetet med industriminnen eller industriarvet, två begrepp vi använder i denna artikel.² Vi menar att de snarast var inspirerade av Göran Lindahls kunskapssyn och metodiska approach. Han och konsthistorikern Marie Nisser hade träffats tidigt på 1960-talet i konstvetenskapliga sammanhang i Uppsala, och hon blev i början av 1970-talet hans elev på Konsthögskolans Arkitekturskola ("Mejan"), samtidigt med arkitekturhistorikern Fredric Bedoire, som 1991 efterträdde Göran som professor. Den blivande arkitekten Gunnar Sillén hade Göran som lärare i arkitekturhistoria på KTH och blev hans assistent. Sillén, Nisser och Bedoire med flera inspirerades av Göran Lindahls perspektiv och arbetssätt. De gjorde var och en viktiga insatser på 1970-talet, när industriarvsarbetet sköt fart.

Göran Lindahl ställde sig då i bakgrunden. Annat, som de nordiska trästäderna och kyrkorna, tog hans tid. Han förlorade inte intresset för industrimiljöerna, men dessa var en av flera samhälls- och bebyggelse typer han ägnade sig åt under sitt långa yrkesliv. Det framkom under vårt samtal med honom året innan han avled. Han underströk då att "jag har ej varit intresserad av en enda byggnadstyp, utan av helheter".

I sin doktorsavhandling om Norrköpings industrilandskap urskiljer Annika Alzén två riktningar i arbetet med att bevara industriminnen under 1970-talet. Den ena kallar hon "industrihistorisk diskurs" och den andra "arbetarhistorisk diskurs", "som stundtals korsade varandra, stundtals gick brett isär".³ I denna artikel härleder vi dem, som vi benämner *inriktningar*, tillbaka till Göran Lindahls synsätt och arbetsmetoder. Den första inriktningen kom från 1970-talet att framför allt representeras av Marie Nisser och den andra av Gunnar Sillén. Vi går här tillbaka i tiden och lyfter fram Görans betydelse som inspiratör före och under upptaktsfasen till industriarvsarbetet i Sverige. Avslutningsvis följer vi de två inriktningarna framåt.

I rollen som professor på Arkitekturskolan, i föreläsningar, uppmätningar i fält och artiklar, förmedlade Göran Lindahl metoder och inspirerade sina elever. Under årsprogrammen gjorde eleverna inventeringar i olika typer av miljöer. En viktig del i lärofilosofin var resorna, att tillbringa dagar i en förutbestämd miljö, att med olika metoder dokumentera, diskutera och föra hem en mängd material som bearbetades och tolkades. "Det bästa sättet att bli vän med Göran Lindahl var att resa runt", säger Fredric Bedoire.

Sällan är någon helt ensam om att utveckla perspektiv och metoder. Även Göran Lindahl tog intryck av andra, framför allt av *Svensk stad*, det av Gregor Paulsson ledda bokverk som 1950-53 publicerades i tre volymer. Bokverkets tvärvetenskapliga och breda historiska ingång till svensk stadsutveckling och stadsarkitektur under 1800-talet och tidigt 1900-tal gjorde intryck på

FIGUR 1. Kramfors sulfitfabrik, Ådalen, året före nedläggningen 1977. FOTO: Göran Lindahl 1976. (Arkitekturskolan 1126).

den unge Göran, som 1942 hade skrivit in sig som student i konsthistoria vid Uppsala universitet, där Gregor Paulsson var professor. Göran blev dock kritisk till Svensk stads urval och analys, vilket framgår av artiklar han skrev och vid vårt samtal 2014.

I historieskrivningen lyfts en sammankomst på Tekniska museet i maj 1968 fram som "inledningen till en ny fas i den svenska industriminushistorien".⁴ Syftet var att "försöka få igång en frivillig inventeringsverksamhet av industrins byggnader och miljöer".⁵ Sverige hade i och för sig en lång tradition när det gällde bevarande av äldre industrimiljöer.⁶ Inom industrin togs också nya initiativ från slutet av 1960-talet. Jernkonto-

rets bergshistoriska utskott bildades redan 1967. Svenska Cellulosa- och Pappersbruksföreningens industrihistoriska utskott (idag Skogsindustriernas Historiska utskott) tillkom 1973. Ändå framstår sammankomsten i maj 1968 som något nytt, genom akademins och museernas intresse och den internationella anknytningen.

Källorna till "förhistorien"

När vi sökt oss tillbaka i historien utgår vi från tre egna intervjuer, med Göran Lindahl 2014 samt med Gunnar Sillén och Fredric Bedoire 2016 – tre centralpersoner inom fältet som vi haft möjlighet att träffa. Andra viktiga källor är

två artiklar i tidskriften *Industria* 1950 och 1951, som Göran Lindahl skrev tillsammans med journalisten Allan Lundberg och som är illustrerade med författarnas foton och teckningar av Göran.⁷ Genom Fredric Bedoire har vi fått tillgång till ett urval fotografier med industrimotiv ur Göran Lindahls stora fotosamling på Arkitekturskolan.⁸ Gunnar Sillén har dessutom bidragit med egna fotografier. För att spåra Görans framväxande intresse för industriarvet har vi även använt de många, i regel korta men tankeväckande, artiklar han under 1950- och 1960-talen skrev i dagstidningar, idé- och arkitekturtidskrifter.⁹ I dessa framtonar en bild av en engagerad, ibland kritiskt konservativ, i andra fall en radikal samhällsdebattör.

I mars 2014 besökte vi Göran Lindahl i hans hem i Uppsala. Det blev en lång och givande sittning. Vi var inte obekanta med hans yrkesliv och insatser men kände honom i olika grad och på olika sätt. Medan Helene träffat Göran genom sitt samarbete med Marie Nisser och 1974–1975 var specialelev på Arkitekturskolan, hade Maths mött honom vid middagar hos Marie Nisser. Senast vi sågs var vid Marie Nissers begravning i september 2011. Han var då en åldrad, svårt böjd man. Hur skulle det vara att möta honom igen?¹⁰

Efter att Göran med stor möda tagit sig fram till ytterdörren, visat in oss i vardagsrummet och tagit plats i sin stol, krum i ryggen men med intellektet välbehållet blev det ett långt och tankeväckande samtal som sträckte sig över tre timmar. Göran var mycket tillmötesgående och öppen om hur han såg på industriarvsarbetet, sina forna elever och kollegor.

I februari 2016 hade vi ett längre samtal med Gunnar Sillén i hans hem. Gunnar, som är arkitekt, författare och konstnär, engagerade sig i industri- och arbetarhistoria.¹¹ Han kom tidigt att värdesätta Görans perspektiv och arbetssätt. Även om de inte delade politisk uppfattning, skrev de artiklar ihop och höll, med vissa avbrott, kontakten fram till Görans bortgång.¹²

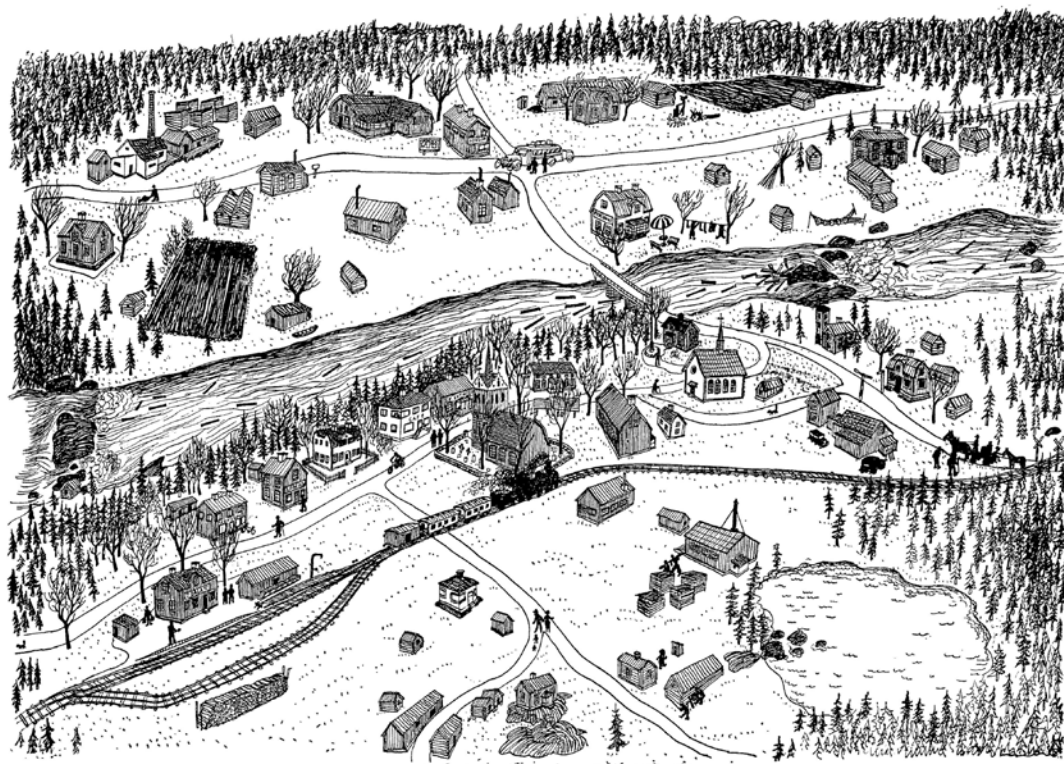
Fredric Bedoire, professor emeritus i arkitekturhistoria vid Arkitekturskolan, intervjuade vi i hans hem i mars 2016. Första gången Fredric träffade Göran Lindahl, var på Arkitekturskolan,

på "ett seminarium eller en föreläsning, 1968 eller nå't så'nt". Fredric var, liksom Marie Nisser, specialelev 1971–72, då Stavanger och Jönköping studerades inom projektet *Den nordiska trästaden*. Parallellt skrev Fredric på sin avhandling i konsthistoria samtidigt som han arbetade på Stockholms stadsmuseum. 1973 publicerade han en bok om industriarkitekturen i Stockholms innerstad i anslutning till en utställning på Stockholms stadsmuseum. Samma år kom hans och Henrik O. Anderssons bok om Stockholms byggnader och han deltog i en internationell industriminneskonferens i Ironbridge. Året därpå disputerade han.¹³

Utifrån dessa källor anser vi oss kunna urskilja två kunskapsfält (eller ämnesområden) som från mitten av 1940-talet till slutet av 1960-talet fick Göran Lindahl att intressera sig för industrimiljöer och att anlägga den helhetssyn och de arbetsmetoder som han förmedlade som lärare på Arkitekturskolan. Den "industri- och bebyggelsehistoriska inriktningen" utgick från Gregor Paulsson och bokverket *Svensk stad*. Den "arbetar- och socialhistoriska inriktningen" från den omkring 1950 framväxande industrisociologin med tydligt avtryck i Görans och Allan Lundbergs journalistiska artiklar och resereportage.¹⁴ Den första inriktningen – som även innefattar en teknikhistorisk dimension – hämtade ytterligare energi från 1960-talets rivningsvåg och stadsförnyelse, den senare av arbetsmiljödebatten, arbetsmarknadskonflikterna och ungdomsrevolten.¹⁵

Svensk stads betydelse

Tidigt i vårt samtal med Göran Lindahl kom han in på *Svensk stad* och den betydelse detta bokverk och Gregor Paulsson hade i hans egen yrkesmässiga utveckling. De första delarna av verket publicerades 1950. Arbetet igångsattes som en festskrift till Svenska slöjdföreningens hundraårsjubileum 1945, men drog ut på tiden.¹⁶ Nya perspektiv förändrade ursprungsplanen. Konstvetenskapliga uppmätningar kompletterades med "nya sociografiska eller ekologiska metoder för att belysa de undersökta samhällenas folkstruktur i stort".¹⁷ Enligt Göran var det etnologen och sociologen Börje Hanssens bidrag

FIGUR 2. Vy över Dala. Teckning av Göran Lindahl i Möte på torsdag, 1947.

som gjorde bokverket vetenskapligt. Hanssen som redan 1942 involverats i arbetet utvecklade ett nära samarbete med Paulsson, vidgade perspektiven och fördjupade analysen, men förse-
nade också färdigställandet. De teoretiska och metodiska resonemangen som Hanssen svarade för bortredigerades dock före publiceringen.¹⁸ Göran beklagade detta vid vårt samtal. Han deltog för övrigt i ett seminarium 1953 när hela bokverket hade publicerats och framförde där flera kritiska kommentarer.¹⁹

I en recension 1951 kritiserade Göran bokverkets första delar för att den ekonomiska och sociala analysen drevs längre än den idéhistoriska. "Här torde arbetets främsta svaghet ligga."²⁰ Trettio år senare, vid en välbesökt konferens om *Svensk stad*²¹, hävdade Göran däremot i sitt föredrag att en av bokverkets landvinningar var "särläggningen av olika funktioner: arbetet, gemenskapslivet, hemlivet, fritiden. För varje sådan funktion uppvisas hur dess fysiska miljö organiserats". Det gav verket "en metodmässig

stadga" som saknades i annan samtida litteratur. Göran är "ur dagens perspektiv" ändå kritisk till den summariska behandlingen av arbetslivet, den svaga skildringen av det historiska förloppet och bokverkets fokus på tidssnitt. En modern Svensk stad, menade han, skulle lägga tyngdpunkten på förändringar, "på en framställning av utvecklingsförlopp ... Byggnadsverksamheten som en ständigt pågående process".²² Detta var en kärnpunkt i Göran Lindahls förhållningssätt till den byggda miljön.

Vid vårt samtal framhåller Göran det pedagogiska värdet av seminariet 1953. Gregor Paulsson blev viktig för Görans egen utveckling som lärare och forskare. "Jag lärde mig grunden, upplevelsen, att se i stort." Professorn reste med eleverna ut i Europa. "Vi var i Italien ... den franska resan var fantastisk, vi var i Avignon, Toulouse, och vi såg det av Le Corbusier ritade, märkvärdiga huset i Marseille."

Utöver att "se i stort", att resa ut i Europa för Gregor Paulsson med sina elever till miljöer

i Sverige. Patriarkala bruk och nya järnverkssamhällen framstod som kompletta samhällen där brukspatronen/företagsledningen beaktade arbetarfamiljernas behov och inte enbart såg till ekonomiska värden och "symboliska former".²³

Resereportage för tidskriften *Industria*

Göran Lindahl träffade under studietiden i Uppsala Allan Lundberg; de bodde båda på Nykterhetsvännernas Studenthem.²⁴ Allan Lundberg läste samhällsvetenskapliga ämnen och ville bli journalist, vilket även Göran tänkte sig.²⁵ 1948 anställdes Allan Lundberg på *Industria*, en tidskrift som utgavs av Svenska Arbetsgivareföreningen.²⁶ Några år tidigare hade en ny chefredaktör tillträtt, Tell Dahllöf. Han var socionom och lade om inriktningen till en tidskrift för industriellt näringsliv. "... Kvalificerade medarbetare anlätades vid behov ... och gavs frikostigt med tid och utrymme...".²⁷

I två nummer av *Industria*, år 1950 och 1951, finns artiklar med industriteman, skrivna och illustrerade med bilder av Göran Lindahl och Allan Lundberg. Några år tidigare hade de gett ut boken *Möte på torsdag – ett sociologiskt reportage*. Den baserades på en fältundersökning rörande föreningsliv och fritidsintressen i en socken i mellersta Dalarna sommaren 1945.²⁸ Liksom inför arbetet med denna bok tillbringade de två åtskillig tid i fält för de två artiklarna i *Industria*.

För artikeln "Åmål i verkligheten" vistades de några försommarveckor på orten.²⁹ Så här motiverar de valet av teman och plats: "Vill man skriva om arbetslivet i en småstad ur högen, vilket länge varit tidskriftens önskan, så varför inte välja just Åmål?"³⁰ Framför allt skildras flera av de industrier och verkstäder som då var i drift i staden, bland dem Åmåls Sågverks AB (ÅSA), Åmåls Möbelkompani och Åmåls Gjuteri och Mekaniska Verkstad.

De besökte fabriker, vandrade runt i verkstadshallar och på industriområden med företagsledarna. Frågorna gällde bland annat företagshistorik, produktion, personal, arbetsförhållanden och trivsel, facklig solidaritet och bostadssituationen. De anknyter tydligt till socio-

logernas intresse för människors levnadsförhållanden och anpassning till industrisamhället.³¹

I artikeln finns foton tagna av båda två. De intressantaste för oss är de många teckningarna av Göran. I flera av dem är män i igång med arbeten ute på fabriksområdena (och pojkar som leker). Endast här, och i boken från 1947, förekommer människor i Görans teckningar och foton av industrimiljöer. Motiven är annars byggnader och byggnadsdetaljer, stads- och bruksmiljöer och industrilandskap, ofta rivningsytor eller nedlagda fabriker samt broar, kanaler, kajer och annan transportteknik.

Den andra för oss intressanta artikeln publicerades i *Industria* 1951 och skildrar Dala-Ockelbo-Norrsundets smalspåriga järnväg.³² Inför artikeln reste Göran och Allan runt under sommaren för att samla intryck, prata med människor och fotografera. Här ges en målande beskrivning av landskap, ånglok och tågagnar, stinsar och anställda. Göran tecknade också av Ågs hytta, Vintjärns gruvor och timmertransporten på DONJ. Författarna tangerar här temat äldre tiders industrimiljöer. Gunnar Sillén skriver i ett mejl till oss när han läst om artiklarna 2016:

Görans förmåga att presentera en mångfacetterad verklighet med ett rakt och enkelt språk visar sig redan här. Han plockar ut och beskriver detaljer som ger sammanhang och utblickar på ett spännande sätt. Det är ju en konstnärlig metod att låta detaljer beskriva en helhet.³³

Resereportagen i *Industria* i början av 1950-talet väcker vår nyfikenhet. Här märks Görans blick för industrimiljöer och influenser från samtidens sociologi och journalistik. Det senare framgår också av en artikel om Kvarteret Rännilen vid Norrmalmstorg i Stockholm som han och Allan Lundberg år 1955 publicerade i tidskriften. Här skildras arbetsvillkoren för 700 personer inom tjänstesektorn i denna del av staden. Till grund låg enkätsvar, intervjuer och deltagande observation. Ambitionen var att "återge storstadslivets obevekliga dygnsrytm".³⁴

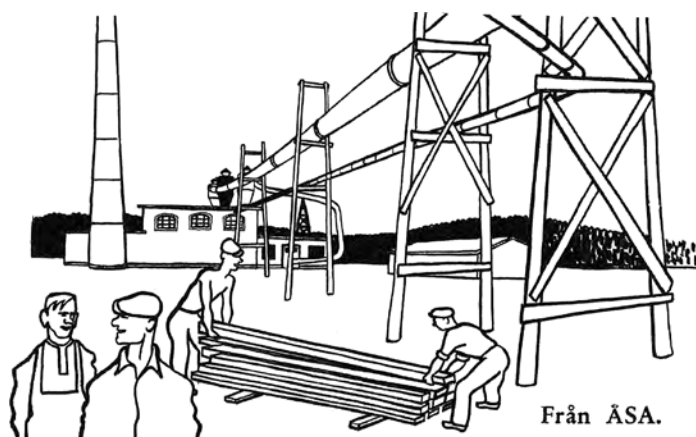
Göran som tecknare och fotograf av industrimiljöer

Göran var en skicklig tecknare och fotograf. Bilderna var inte bara illustrationer utan en ar-

FIGUR 3 a. Brädgårdsarbetare vid Åmåls Sågverks AB (ÅSA). Teckning av Göran Lindahl i artikeln "Åmål i verkligheten", Industria 1950.

FIGUR 3 b. Åmåls Möbelkompani. Teckning av Göran Lindahl i artikeln "Åmål i verkligheten", Industria 1950.

FIGUR 3 c. Åmåls Gjuteri och Mekaniska Verkstad. Teckning av Göran Lindahl i artikeln "Åmål i verkligheten", Industria 1950.

betsmetod. Fotograferingen fortsatte han med, men teckningar av industrimiljöer finner vi inte i senare publikationer.³⁵

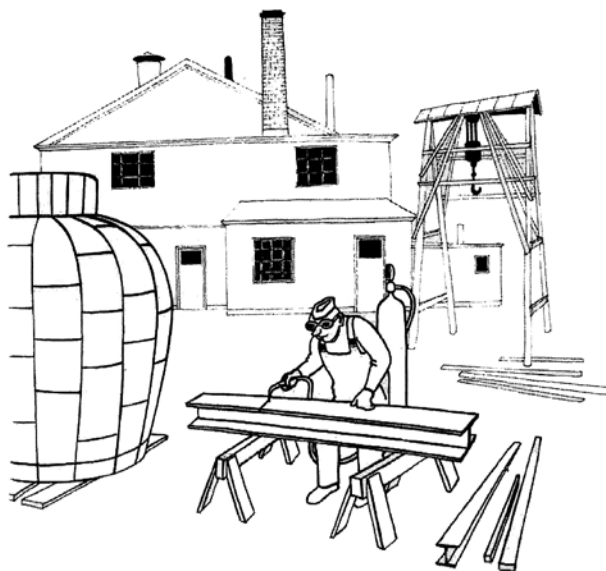
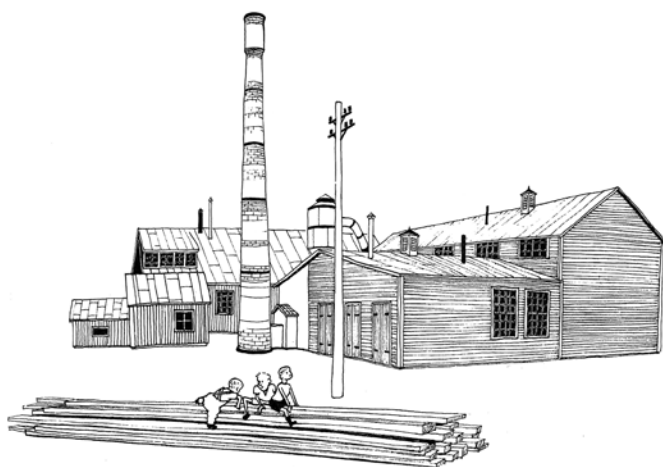
Under sina resor fotograferade Göran flitigt med sin Hasselbladskamera, både i svartvitt och i färg. Han valde noggrant sina motiv, vare sig det gällde utsikter över hela miljöer, fabriksbyggnader och bostäder eller detaljer av byggnader, broar, mer sällan av interiörer och teknisk utrustning. Hans elever på Arkitekturskolan minns hans diabilder som en viktig del av föreläsningarna.³⁶

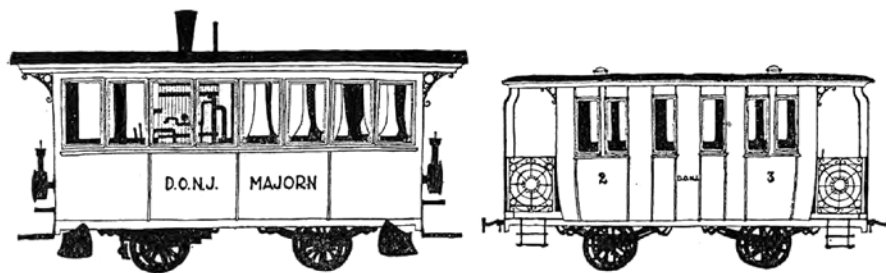
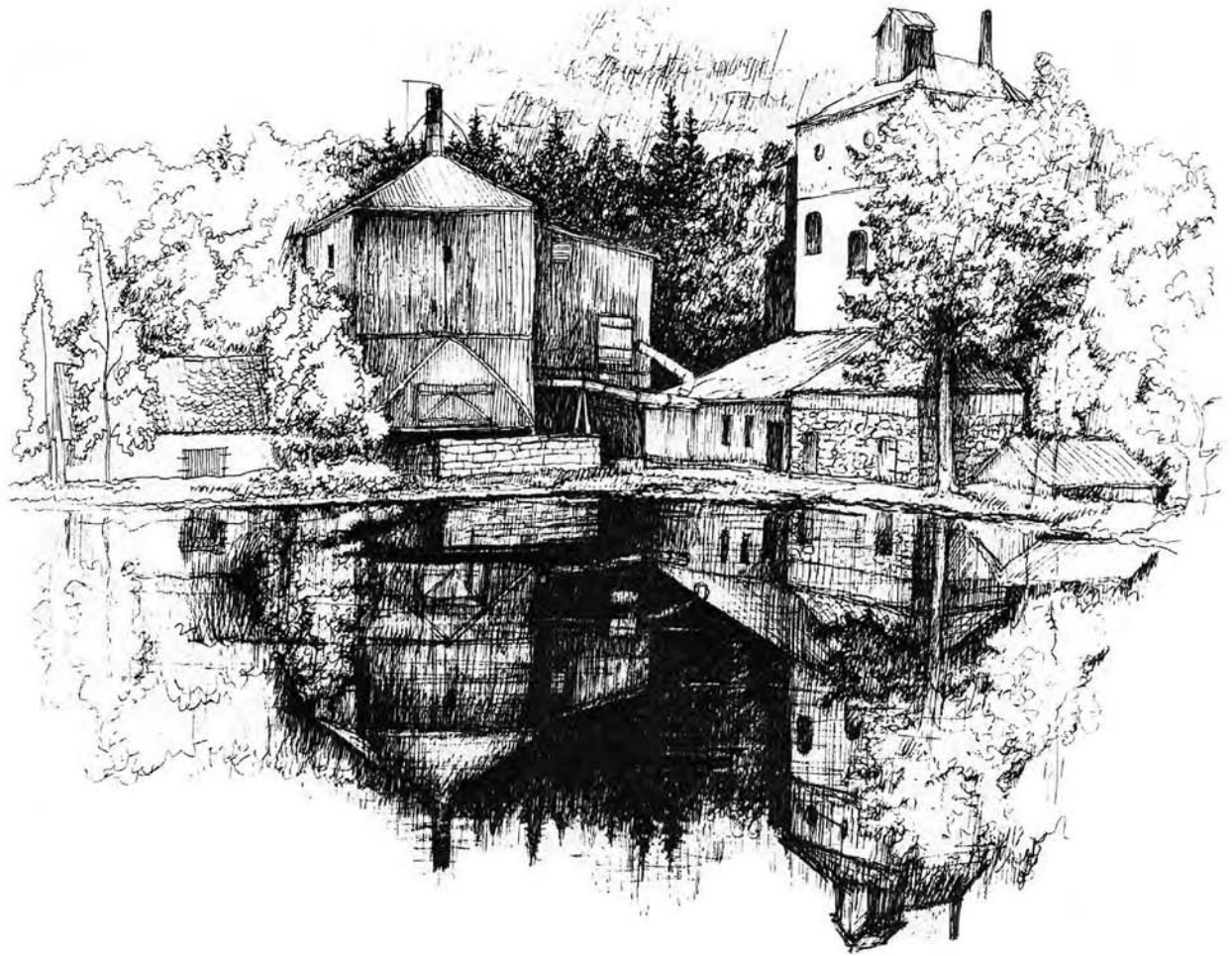
Gunnar Sillén berättar att Göran först tecknade och sedan fotograferade. Han "stod ute och tecknade i tusch, också under obekväma förhållanden". Göran ansåg att "man ska helst bara ta en bild. Det gäller att se först och gärna vänta en heldag så att ljuset kommer rätt".³⁷ Gunnar menar vidare

att det långsamma sättet att tillskapa en bild på plats i sig var en del av reportaget själva arbetsmetod ... Kanske skulle man kunna säga att tecknandet var Görans metod att tillägna sig kunskaper om ett motiv, dess volymer och rumsligheter. När han sedan övergick till att fotografera själv, så var det teckningskunnandet som vägledde honom vid val av bildutsnitt, perspektivlinjer, staffage ...³⁸

Medan teckningarna från Åmål visade män i arbete, saknas människor i hans fotografier – i linje med hur arkitekter oftast fotograferat, utan "störande" människor.

Göran Lindahls sätt att fotografera fördes vidare av Marie Nisser, som också hon blev en skicklig fotograf. Göran berättade att han och Marie "gjorde mycket resor tillsammans i bil" och fotograferade och att "Marie ville ha en likadana lådkamera".³⁹

FIGUR 4 a. Ågs masugn i Dalarna. Den nedlagda hyttan syntes från Dala-Ockelbo-Norrsundets järnväg. Teckning av Göran Lindahl, i artikeln "Smal järnväg i skogen", Industria 1951.

FIGUR 4 b. DONJ vagnreserv, "t h en personvagn, t v en ångdriven inspektionsvagn, den enda i sitt slag i landet". Teckning av Göran Lindahl, i artikeln "Smal järnväg i skogen", Industria 1951.

Professor på Arkitekturskolan – utbildningen förändras

1953 blev Göran Lindahl filosofie licentiat vid Uppsala universitet. Ämnet för avhandlingen var den franske barockmålaren Nicolas Poussin, inte arkitektur eller bebyggelse.⁴⁰ 1961 tillträdde han professuren vid Konsthögskolans Arkitekturskola efter Erik Lundberg. Det var en "ålderdomlig skola", hävdade Göran vid vårt samtal. Normen var att eleverna "skulle sitta hemma och förbereda sig inför årets stipendium". Göran ville lägga om utbildningen genom att studera arkitekturen i ett större sammanhang. Efter några år genomfördes detta och tematiska "årsprogram" igångsattes, då eleverna (främst arkitekter med minst treårig praktik) fältharbete på olika platser. 1966 tillträdde John Sjöström tjänsten som professor i arkitektur vid skolan. Två olika personligheter blev kollegor i många år framöver.⁴¹

Göran Lindahl drev igenom att också "specialelever", som byggnadsantikvarier, journalister och andra fick söka in på Arkitekturskolan. Seminarierna behandlade allt från arkitekturhistoria till sociologi och bebyggelsevård. Nya samband och förklaringsmodeller skulle sökas.

Resor gjordes till utvalda miljöer där man arbetade i grupp och intervjuade, gjorde beskrivningar i text och bild, karterade och uppmätte. Uppmaningen var att "se i stort". "Vi släpptes ner på en ort utan att veta något och fick genom att se och fråga efterhand bygga upp våra tolkningar", berättar en som var "specialelev" ett par år in på 1970-talet.⁴²

Stadsomvandlingen och rivningsvågen var från slutet av 1960-talet och i början 1970-talet återkommande ämnesval på skolan. Det uppskattades inte av alla inom arkitektkåren. Fredric Bedoire berättar att Göran under många år kallades "Den röde djävulen" av dem som var kritiska.

I början av 1960-talet undervisade Göran också i arkitekturhistoria på KTH. Redan då tillämpade han det breda, sökande arbetssättet. Ett exempel är de uppmätningar som gjordes vid Lövsta bruk i Uppland. Assistenten var bland andra arkitekterna Ove Hidemark och Göran

Månsson. En av eleverna var Gunnar Sillén, som berättar:

Vi började med en vandring genom bruket och Göran presenterade en del frågeställningar som vi hade med oss när vi mätte upp smedsbostäder, uthus och kapell, brukskontor med mera. Vi hade genomgångar i brukskontoret då vi fick vara med om att se hur Göran sken upp när han tog del av våra uppmättningsresultat. Vi elever fick känna oss betydelsefulla.

Gunnar inspirerades av arbetssättet. Året efter Lövsta bruk var han assistent vid uppmätningen av Mariakyrkan i Sigtuna. "Vi hade väldigt bra samtal under arbetet." Gunnar kände att det var möjligt att inkludera teknikhistorien i arbetet som arkitekt.

Göran Lindahl gjorde intryck som lärare. Gunnar Sillén understryker att "en av Görans bästa egenskaper som lärare var att han lyckades förmedla en sorts egen nyfikenhet på det han berättade om – det ständiga lärandet som livsglädje". Fredric Bedoire är också mycket tydlig i sitt omdöme: "Göran är den enda lärare som

FIGUR 5. Bruksgata med smedsbostäder i Tolufors bruk, Gästrikland. Järnbruket lades ned 1900. FOTO: Göran Lindahl 1968 (Arkitekturskolan 2478).

FIGUR 6. Göran Lindahl med assistenterna Per Lindström, Lars Holmer, Ove Hidemark och Göran Månsson samt elever under fältarbete i Lövsta bruk, Uppland i juni 1962. FOTO: Gunnar Sillén.

har gett mig nå't! Det kan låta hårt. Göran har varit en förebild." De höll också kontakt fram till slutet.⁴³

Görans professur var inriktad på svensk och jämförande arkitekturhistoria. Utbildningen omfattade studier i såväl de nordiska länderna som i andra europeiska länder, som Glasgows stadsomvandling i början av 1970-talet, då varven lagts ner och arbetarstadsdelar förslumrades i väntan på rivning. Han föreläste också på Nordplan, ett nordiskt utbildnings- och forskningsinstitut i samhällsplaneringsfrågor. Det var en statlig myndighet som inrättats 1968 och med lokaler i samma byggnad som Arkitekturskolan.⁴⁴

1960-talets rivningsvåg

Under 1950- och 60-talen skrev Göran Lindahl artiklar i dagspressen samt i tidskrifterna *Liberal debatt* och *Arkitektur* där han kommenterade pågående stadsomvandlingar. Efterhand blev han allt mer kritisk till rivningarna och förnyelsen av gamla stadsmiljöer, framför allt i Stockholm.⁴⁵ 1968 höll han ett föredrag vid Svenska

Kommunal-Tekniska Föreningens kurs som publicerades samma år i boken *Stadsvård*.

Det är inte "rivningsraseriet" han gisslar utan problemet med "den kvarstående bebyggelsen, alla de hus som förväntas försvinna inom en nära framtid, som behandlas därefter, men som ändå står där år ut och år in".⁴⁶ Han klandrar bristen på underhåll, den successiva förslumningen av äldre bostäder som fortgår fram till att det inte återstår något annat än rivning. Kritiken berör också det som idag går under namnet "gentrifiering" av bostads- och industriområden. "De kulturhistoriska reservaten brukar mycket riktigt inrymma en anmärkningsvärt exklusiv publik med andra resurser än de tidigare invånarna."⁴⁷

Med skärpa förordar han en ändrad "inställning till saneringsfrågan över huvud, ett uppbrott från de dogmer, som utformades under 30-talet, och som sedan dess spelat en så olycklig roll". Han efterlyser "en socialt ansvarskännande och ekonomiskt förnuftig vård av den äldre bebyggelsen över huvud".⁴⁸ Orden överensstämmer väl med begreppet "användningsplanering" som Arkitekturskolan införde i slutet av 1960-talet.

Med sin kritik mot förfallet, rivningarna och

urvalet av bevarandevärda byggnader i städerna tangerar Göran Lindahl temat hur nedlagda fabriker och förfallna bostäder från industrialismens tid bör hanteras.

Initiativ och ståndpunkter 1967-70

Enligt Gunnar Sillén tog Göran Lindahl våren 1968 initiativ till två seminarier på temat industriarkeologi på Arkitekturskolan. Han var bekant med ämnet i Storbritannien och "föreslog att vi skulle göra något likande i Sverige".⁴⁹ Vid seminarierna berättade Göran om industriarkeologin och Marie Nisser om Kenneth Hudson, reporter på BBC och en tongivande skribent i dessa frågor. Många elever var tveksamma till temat. Men Göran var intresserad och bestämd.⁵⁰ Förmodligen var det Marie Nissers "förtjänst" att Kenneth Hudson kontaktades och deltog i sammankomsten på Tekniska museet kort därpå. Marie Nisser och Gunnar Sillén höll i mötet. Enligt Gunnar deltog inte Göran. Han ville "göra rummet större, öppna dörren". Det var inte bara arkitekturen utan "en hel tid och ett

samhälle" som behövde inkluderas. Det var "på hans seminarium industriarkeologin kom upp på en akademisk nivå".

Mötet på Tekniska museet fick en konkret uppföljning sommaren 1968 i en inventering av industrimiljöer i Värmland av Marie Nisser och Gunnar Sillén, initierad av länsmuseumchefen Gösta von Schoultz, som tidigt intresserat sig för industriomvandlingen. Samma år visades utställningen "Struktura" på Värmlands Museum, som skildrade omdaning av den värmländska industrin. Inventeringen, som beskrivs som ett försök att finna metoder, presenterades 1968 i museets årsbok.⁵¹

Läsåret 1968/69 inventerade och uppmätte Arkitekturskolans elever och lärare Norrköpings handels-, bostads- och industribebyggelse. Göran Lindahl berättade att han hade åkt och tittat på olika miljöer och valt Norrköping för nästa årsprogram på skolan. Av den ännu på 1950-talet omfattande textilindustrin vid Motala ström återstod bara spillror.⁵² Idén att bevara åtminstone någon del av stadens äldre hantverks- och fabriksbyggnader fanns redan i mitten

FIGUR 7. Rivningstomt i Norrköping. FOTO: Göran Lindahl 1969. (Arkitekturskolan 4610)

av 1950-talet, men för politikerna påminde de nedlagda fabrikerna om svåra arbetsvillkor och låga löner. Någon efterfrågan på mark för nya bostäder och affärer fanns inte efter fabriksnedläggningarna och utflyttningen som följde i dess spår. Kommunen hade inte heller råd att riva de solida byggnaderna som hyrdes ut till småfirmor eller lämnades att förfalla. Det gjorde även äldre bostadshus där familjer trängdes i små omoderna lägenheter.⁵³ Hit for Arkitekturskolans elever och lärare för att inventera och värdera fastighetsbeståndet.

Gunnar Sillén deltog som assistent under Norrköpingsåret. Mottot var att "arkitektur är mer än bara fasader". "Vi gick igenom stadskvarteren för att få till stånd en karta över vilka hus som var bortom all räddning, vad som skulle bevaras, bli parker och bilparkering." Utifrån elevarbetet, och förmodligen andra kontakter och besök i staden, publicerade Göran Lindahl i början av år 1970 en artikel i tidskriften *Arkitektur*. Norrköping illustrerar här väl bristerna i pågående stadssaneringar.⁵⁴ Inledningsvis konstaterar han att "Norrköping berättar effektivare än någon annan stad om den svenska storindustrins grundningsskede och om några viktiga faser i dess fortsatta utveckling". Vid denna tid stod "huvuddelen av de gamla textilfabrikerna öde eller temporärt utnyttjade för diverse ändamål ... Här ligger landets i särklass största utbud av hyresledig yta i äldre industribyggnader". Det fanns plats "för hur många kontorslandskap eller föreläsnings- och samlings-salar som helst".

Finns möjligheter till återanvändning "av detta i många fall gedigna husbestånd", frågar han och svarar att frågan är värd att begrunda "också av kulturhistoriska skäl". Till och med i de gamla engelska textilstäderna är "det svårt att uppdriva en så förtätad och ännu välbevarad miljö från storindustrins genombrotts-tid".

Resten av artikeln ägnas åt Norrköpings kommersiella centrum och bostadsområden. Stenstaden som breder ut sig runt centrum befinner sig i stadium av höggradig förslumning. Här anknyter Göran till kritiken i *Stadsvård*. Han önskar inte ett "bevarande till varje pris" utan en "kontinuerlig förnyelseprocess" där varje fas behöver "bemästras". Han vill se en effektiv användning

av husen "och så drägliga villkor för alla berörda" under denna process.

1970-talet och de två industriarvsinriktningarna

Vid vårt samtal 2014 berättade Göran att han avböjde Norrköpings kommuns historiekommittés erbjudande om att skriva en bok om stadens industribebyggelse. Uppdraget gick till Marie Nisser, som 1976 i sjätte bandet av Norrköpings historia publicerade ett 90-sidigt kapitel om industrin och dess bebyggelse under åren 1719–1970.⁵⁵ Det är en traditionell industri- och bebyggelsehistoria med tonvikt på den tidigindustriella tiden. På sista sidan i boken återknyter hon till Görans ståndpunkt: "Få städer i Europa kan uppvisa en så förtätad och välbevarad miljö från storindustrins genombrotts-tid som Norrköping."

Göran menade att Marie Nisser här "såg en chans till ett forskningsämne", något hon på sikt fick möjligheter till när hon 1992 utsågs till professor i industriminnesforskning. Tjänsten placerade hon vid KTH och inte vid Konstvetenskapliga institutionen i Uppsala, som hade varit fullt rimligt. Gregor Paulsson och Göran Lindahl hade varit verksamma där och där var Marie Nisser forskarassistent.

I mitten av 1970-talet hade arbetet med att dokumentera och bevara industrimiljöer i Sverige kommit igång. Det bedrevs i huvudsak efter två linjer, även om de, som Annika Alzén har påpekat, "stundtals korsade varandra, stundtals gick brett isär". De var i olika grad stridbara och framgångsrika. De båda kan, hävdar vi, delvis härledas tillbaka till Göran Lindahls undervisning och tidigare artiklar men hämtade ny energi och fick en tydligare profil under 1970-talet. Till detta bidrog flera initiativ och omständigheter.

1971 hölls ett tvärvetenskapligt seminarium vid konstvetenskapliga institutionen i Uppsala, som ledde till bildandet att Industriminnesgruppen – en samarbetsgrupp i industriminnesfrågor. Gruppen fick en bred sammansättning med representanter för industri, museer och forskning. Riksantikvarieämbetet representerades av Gunnar Sillén och konstvetenskapen i Uppsala av Marie Nisser.

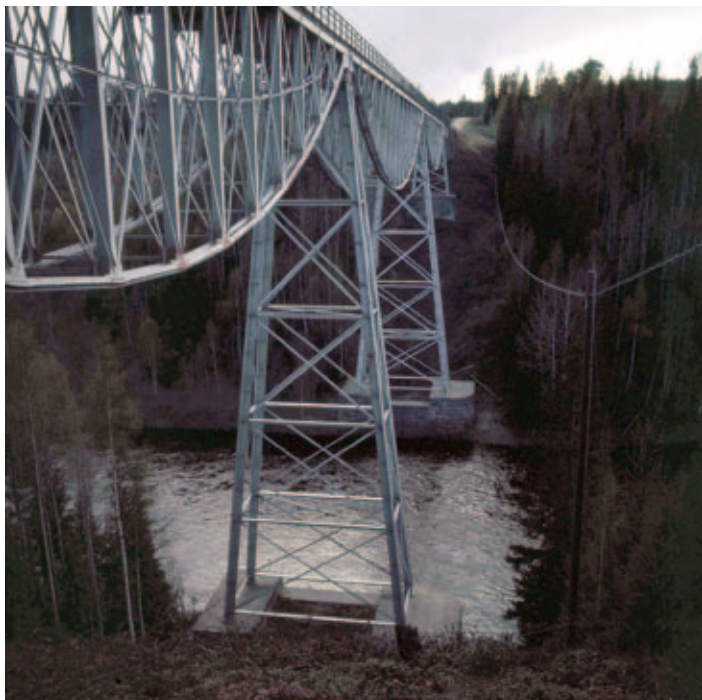

FIGUR 8. Användningsplan för Norrköping efter årsprogrammet 1968/69 som värdemässigt visar vad som kunde rivas, borde bevaras, bli parker och bilparkeringar. Arkitekturskolan gjorde senare även användningsplaner för Kalmar, Karlskrona och Visby utifrån den idé som togs fram i Norrköping. Göran Lindahl 2014-03-04 (Fredric Bedoire/Arkitekturskolan).

En programförklaring ger Industriminnesgruppen i en skrift från 1975. I den påpekas att det gjorts betydande forskningsinsatser om Sveriges industrihistoria baserat på skriftliga källor. Däremot har den fysiska miljön ”i alltför liten utsträckning beaktats i de industrihistoriska forskningarna”.⁵⁶ I två upplagor av den av Marie Nisser redigerade boken *Industriminnen* är det också ”industrins bebyggelsemönster och byggda anläggningar” som presenteras för en större publik, under medverkan av flera från Industriminnesgruppen.

Göran Lindahl deltog, enligt Gunnar Sillén, ”våldigt lite” i Industriminnesgruppens arbete. Själv ansåg Gunnar att den ”var för akademisk”. Efter att han våren 1972 i *Dagens Nyheter* publicerat en artikel med rubriken ”Arbetarkultur

och kulturminnesvård” engagerades han i en flerårig tv-, radio- och studieverksamhet organiserad av den statliga ”kommittén för television och radio i utbildningen” (TRU). Människors egna minnen från industrisamhällets arbetsplatser och tätorter ställdes i centrum. Hösten 1973 sände Sveriges radio en serie program under namnet ”Bygd i förvandling” som syftade till att få människor i hela landet att söka sin egen historia. Den nya kanalen TV 2 sände hösten därpå programserien ”Industriminnen”. Studieverksamhet som drogs igång utifrån SVT:s satsningar samlade 57 000 deltagare under åren 1973-77. Enligt Annika Alzén föregrep dessa satsningar den kulturpolitik som riksdagen 1974 antog och som öppnade för en bredare och mer inkluderande syn.⁵⁷ Nya resurser och tjänster tillkom vid

FIGUR 9. Järnvägsbro över Öre älv, en fackverksbro byggd 1891. FOTO: Göran Lindahl 1972 (Arkitekturskolan 2-2594).

FIGUR 10. Kyltorn och gasklocka vid Ravenscraigs stålverk, nära Glasgow. I förgrunden står en elevgrupp från Arkitekturskolan. Det är ovanligt med människor på Görans foton, men här gick det väl inte att undvika. Stålverket lades ned 1992 och är nu rivet. FOTO: Göran Lindahl 1973 (Arkitekturskolan 1973-5306).

läns museer och länsantikvarier tillsattes på länsstyrelserna.

År 1973 firade Nordiska museet 100 år. Museet och Riksutställningar producerade vandringsutställningen "Land du välsignade" om industrialismens genombrott i Sverige. Utställningen och katalogen hade en vänsterradikal prägel som blev mycket omdiskuterad, men influerade SVT:s programserie om industriminnen.⁵⁸

Lågkonjunkturen och industrinedläggningarna som följde på oljeprishöjningen i mitten av årtiondet eldade på intresset och separeringen i två inriktningar. Gunnar Sillén företrädde den arbetar- och socialhistoriska, men deltog ibland även i den industri- och bebyggelsehistoriska inriktningens arbete. Han och Göran Lindahl skrev tillsammans flera artiklar i boken *Industriminnen*. Göran skrev om kvarnar, sockerbruk och bryggerier samt tillsammans med Gunnar om transportminnen. Boken var rikt illustrerad med författarnas fotografier.

Vid denna tid var Gunnar Sillén en frontfigur i den radikala arbetar- och socialhistoriska industriarvsinriktningen. På uppdrag av ABF och Riksförbundet för hembygdsvärd tog han "på en månad" 1977 fram manuskriptet till boken *Stiga vi mot ljuset*, en kombinerad stridskrift och studiehandledning för att dokumentera industri- och arbetarminnen. Programförklaringen är tydlig: "Vår historia gäller i hög grad arbetets och arbetarnas villkor och miljöer men denna sida av historien har hittills nästan försummats."⁵⁹ En snarlik åsikt framfördes av författaren Sven Lindqvist året därpå i boken *Gräv där du står. Hur man utforskar ett jobb*.⁶⁰

Den studieverksamhet som bedrevs från början av 1970-talet och tio år framåt och som ofta – något oegentligt – förs samman under begreppet "grävrörelsen" uppskattas ha samlat 100 000 personer i 10 000 studiecirklar. Det var en folkrörelse och en hembygdsrörelse för sin tid i syfte att rädda minnen från industrisamhället som nu föll samman.⁶¹

De två bergshistoriska miljöer som i Sverige lyftes fram under det Europeiska byggnadsvårdsåret 1975 – Falu gruva och Engelsbergs bruk – var betydelsefulla för den industri- och bebyggelsehistoriska inriktningen. Några år senare, i

juni 1978, hölls den tredje internationella konferensen på temat industriminnen, denna gång i Sverige, med stöd av Nordiska museet, Riksantikvarieämbetet, Tekniska museet och Industriminnesgruppen. Marie Nisser var en nyckelperson genom sina internationella kontakter och sin organisationsförmåga. Konferensen lockade 140 personer till Stockholm och Grangärde i Västerdalarna. En av inledningstalarna var Göran Lindahl. Vid konferensen bildades TICCIH, The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, som innebar ett viktigt steg från "monument" till det bredare "arv". 1984 blev Marie Nisser dess ordförande.

Marie Nisser specialiserade sig på industriminnen, i synnerhet bebyggelsen och tekniken. Hon var drivande och arbetade både engagerat och strategiskt för att få till stånd dokumentation, forskning och bevarande av industrisamhällets miljöer. Hon var framför allt verksam i den akademiska världen, där hon knöt internationella kontakter, men hon samarbetade också med industrins företrädare. Hennes insatser för att etablera det akademiska ämnet industriminnesforskning ledde till den professur som hon senare erhöll.

Vi ser klara influenser från Göran Lindahl i Marie Nissers sätt att dokumentera i fält – av industrimiljöerna som helhet, både fabriker och samhällen. Särskilt tydligt framträder föreläsningarna från Arkitekturskolans undervisning i upplägget av den nordiska kurs i industriminnesvård som genomfördes 1995–98 med Marie Nisser och Maths Isacson som huvudlärare. Här känner vi igen det nordiska samarbetet, den tvärvetenskapliga miljön, både ifråga om lärare och elever (främst yrkesverksamma), resor, grupp- och fältarbeten med dokumentationer varvade med föreläsningar och seminarier. Det går också en linje från de konstvetenskapliga sammanhangen i Uppsala från Gregor Paulsson, via Göran Lindahl och till Marie Nisser.

Göran Lindahl och de två inriktningarna

Både den industri- och bebyggelsehistoriska och den arbetar- och socialhistoriska inriktningen

hämtade inspiration från Görans ambition att "se i helheter", men med sina respektive fokus. När industriarvsarbetet tog fart på 1970-talet drog sig Göran själv tillbaka från det här fältet. Så gjorde även Fredric Bedoire, som också valde en bredare inriktning som forskare och lärare. Marie Nisser, Gunnar Sillén och andra tog istället plats på det fält som vid denna tid benämndes industriminnen. Trots politiska åsiktskillnader och skilda samarbetspartner kunde aktörerna både kritisera varandra och samarbeta.

Göran Lindahl recenserade hösten 1978 Gunnar Silléns bok *Stiga vi mot ljuset*. Den är en "påfallande allsidig" handbok, framhåller han. Det är inte enbart byggnader och maskiner "utan den totala kunskapen om arbetet i industrin och den enskildes upplevelse av det, slitgörat och monotonin men också yrkesstoltheten och kamratskapen". Gunnar Sillén har enligt Lindahl "med sin känslighet och mångsidighet lyckats berika industriminnesstudierna". Göran är samtidigt kritisk mot "rutinskallet på kapitalet och dess hantlangare" som Gunnar Sillén (och Sven Lindqvist) ägnade sig åt. Smedjan och hyttan i Engelsberg, som bevarats med konsul Axel Johnsons familjeföretags pengar "är inte något brukspatronernas äreminne utan historien om masugnsdrängarnas och smedernas slit i hetta, sot och mörkret". Arbetarrörelsen har för övrigt inte "brytt sig värst mycket om historien". Dess kultursyn "tidigare och idag är faktiskt ett bra ämne att riva i".⁶² Vid vårt samtal 2014 återkommer han till Gunnar Silléns betydelse: "Han kom med människorna, vilket var bra. Han hade rätt."

Göran Lindahls ambition att "se i stort" går som en röd tråd genom hans yrkesliv. I sin inledning vid TICCIH-konferensen 1978 är helhetsperspektivet tydligt. Det är sammanhanget mellan landskap, bebyggelse och samhällsformationerna, liksom förändringarna över tid, de sociala konsekvenserna och spåren av det som övergivits och nu förfaller i det industriella skogslandskap han tar fasta på i sitt föredrag.⁶³

Konferensen 1978 var en manifestation för det industriella kulturarvet. De två inriktningarna var representerade. När konjunkturen i mitten av 1980-talet åter vände uppåt, avklingade

FIGUR 12. Göran Lindahl med sin kamera vid Tistad slott i Sörmland en stormig höstdag 1995.
FOTO: Gunnar Sillén.

skiljelinjerna. Vid denna tid hade den radikala tonen i "grävrörelsen" glidit över i en växande arbetslivsmuseirörelse med starka hembygdsband. Det dröjde dock till början av 1990-talet och en ny djup lågkonjunktur med neddragningar inom industrin och hög arbetslöshet innan de två inriktningarna förenades på en gemensam plattform, manifesterad inte minst i Industrihistoriskt forum. Nu blev industriarvet erkänt i dess bredare bemärkelse och gavs utrymme på kulturarvsväldet.⁶⁴

Under ett drygt årtionde drevs därefter ett aktivt arbete med att dokumentera och bevara materiella och immateriella minnen från industrialismens drygt hundra femtioåriga epok. Efterhand flyttades perspektivet framåt i tiden och breddades. Det som hänt under de senaste 10–15 åren är att intresset för industriarvet bland nationella institutioner i Sverige har avtagit. Kommunalpolitiker i avfolkningsbygder och företrädare för besöksnäringen har däremot anat möjligheter till nyföretagande och arbetstillfällen, delvis med hjälp av EU:s strukturfonder. Om det tidigare fanns två inriktningar, som på 1990-talet förenades i strävandena under en svår ekonomisk tid, har vi idag ytterligare en inriktning på industriarvsväldet, den vars främsta mål är att skapa ekonomisk tillväxt.⁶⁵ Ett alltför snävt

fokus på tillväxt står dock i motsättning till Göran Lindahls betoning på att se i helheter och "den mångstämmiga kören av röster".

MATHS ISACSON är professor emeritus i ekonomisk historia vid Uppsala universitet. Har i sin forskning ägnat sig åt arbetslivets historia i industrisamhället, industrisamhällets omvandling och det industriella kulturarvet samt agrar- och miljöhistoriska frågor. Ordförande i Arbetets museums yrkeshistoriska forskningsråd, ledamot av styrelsen för Folkörelsernas Arkivförbund.

maths.isacson@ekhist.uu.se
Fyrisvallsgatan 3 A,
752 20 Uppsala

HELENE SJUNNESSON är fil. lic i industriminnesforskning, KTH. Tidigare avdelningschef för samlingar, dokumentation och forskning vid Tekniska museet. Har arbetat med industriarvet med särskild inriktning på pappersindustrin och järn- och stålindustrin. Ledamot i Jernkontorets bergshistoriska utskotts expertkommitté och i Skogsindustriernas historiska utskott.

helene.sjunnesson@gmail.com
Skällnoravägen 5
168 39 Bromma

Noter

- 1 Nisser 1979; Nisser 1996; Isacson 2013; Isacson 2003; Alzén 2011.
- 2 Landsantikvarien Gunnar Svahnström föreslog benämningen industriminnen (Nisser 1974, s. 15). För en begreppsutredning, se Isacson 2005.
- 3 Alzén 1996, s. 111; Eva Dahlström 1991, s. 27 f. skiljer i sin C-uppsats mellan "den traditionella kulturhistoriska utgångspunkten" respektive den "socialt politiska".
- 4 Alzén 1996, s. 27.
- 5 Nisser 1996, s. 79; Alzén 1996, s. 27; Isacson 2003, s. 21.
- 6 Nisser 1996.
- 7 Ett tack till Gunnar Sillén som tipsade om Görans teckningar i *Industria*.
- 8 Digitaliseringen av Göran Lindahls ca 5 000 färgfoton på Arkitekturskolan initierades och drevs av Fredric Bedoire och slutfördes 2016.
- 9 Artiklarna är förtecknade i en bibliografi med ca 280 titlar som Göran Lindahl år 2000 förädrades med av sina gamla kollegor (Kristenson 2000).
- 10 Leif Jonsson, nära vän med Göran Lindahl, förmedlade kontakten efter *Bebyggelsehistorisk tidskrifts* nr 65/2013 om industriarvet idag. Telefonsamtal 2016-03-23.
- 11 Efter tips av Göran Lindahl fick Gunnar Sillén en tjänst som byrådirektör på Riksantikvarieämbetet, som behövde en "kulturhistoriskt intresserad arkitekt".
- 12 Nisser 1974 och 1979.
- 13 1971-73 hade Fredric Bedoire en serie i *DN* som hette "Dagens Rivning".
- 14 Beträffande industrisociologin se bl.a. Segerstedt & Lundberg 1952-1955. För en översikt om "arbetssociologin" i Sverige, se Björkman & Lundqvist 1981, kap. 2.
- 15 Östberg 2002; Isacson (kommande).
- 16 Paulsson 1950/1972, s. 111.
- 17 Perlinge 2010, s. 24.
- 18 Perlinge 2010, s. 24.
- 19 Gregor Paulsson publicerade 1959 en metodhandbok för stadsstudier. Perlinge hävdar att Paulsson hämtat metoden från Hanssen. Perlinge 2010, s. 24, och not 27.
- 20 Lindahl 1951.
- 21 Perlinge 2010, s. 25.
- 22 Lindahl 1981b.
- 23 Paulsson 1953/1972.
- 24 Allan Lundbergs dotter Lena Lundberg, telefonsamtal 2016-03-03. Tyvärr fick vi inte tillfälle att intervjua Allan Lundberg; han avled den 13 mars 2016.
- 25 Redelius 2015.
- 26 *Industria* var en månadstidskrift åren 1908-71 som också gick under namnet *Svensk Ekonomisk Tidskrift*.
- 27 Lundberg 2002.
- 28 Sveriges Storloge av IOGT täckte en del av kostnaderna och tryckte boken. Lindahl & Lundberg 1947, s. 6.
- 29 Lindahl & Lundberg 1950, s. 13-21, 43-54, 56.
- 30 Lindahl & Lundberg 1950, s. 14.
- 31 Björkman & Lundqvist 1981.
- 32 Lindahl & Lundberg 1951, s. 13-17, 54-60.
- 33 Gunnar Sillén, mejl 2016-02-10.
- 34 Lindahl & Lundberg 1955. De två gick därefter skilda vägar i arbetslivet men höll kontakten ända till slutet. Telefonsamtal Lena Lundberg 2016-03-03.
- 35 I Lindahl 1957 finns byggnadsteckningar av författaren från universitetsmiljön i Uppsala.
- 36 Fotona av industrimiljöer är tagna av Göran Lindahl mellan 1967 och 1978.
- 37 Gunnar Sillén 2016-02-05.
- 38 Gunnar Sillén, mejl 2016-02-10.
- 39 Jernkontoret har en samling diabilder av Marie Nisser, från perioden fram till mitten av 1970-talet.
- 40 Fredric Bedoire 2016-03-01.
- 41 Fredric Bedoire 2016-03-01.
- 42 Meta Troell 2016-03-09.
- 43 Fredric Bedoire 2016-03-01.
- 44 1981 blev Nordplan en nordisk institution, nedlagd i början av 1990-talet. Sv.wikipedia.org/wiki/Nordiska_institutet_för_samhällsplanering 2016-03-08; Fredric Bedoire 2016-03-01.
- 45 Se Kristenson 2000.
- 46 Lindahl 1968, s. 39.
- 47 Lindahl 1968, s. 56. Se också s. 54 för kritiken mot bevarandeurvalet.
- 48 Lindahl 1968, s. 58.
- 49 Gunnar Sillén 2016-02-05.
- 50 Gunnar Sillén 2016-02-05.
- 51 Nisser & Sillén 1968.
- 52 Alzén 1996.
- 53 Alzén 1996, kap. 3.
- 54 Lindahl 1970.
- 55 Nisser 1976.
- 56 *Industri- och transportminnen* 1975, s. 8.
- 57 Alzén 2011, s. 119-145.
- 58 Alzén 2011, s. 136.
- 59 Sillén 1977, baksidestext.
- 60 Lindqvist 1978.
- 61 Isacson 2007, s. 250.
- 62 Lindahl 1978, s. 35.
- 63 Lindahl 1981a.
- 64 Isacson 2013.
- 65 Se Mellander 2013 och Isacson 2013.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor och internetreferenser

- Intervju med Fredric Bedoire, 2016-03-01.
 Intervju med Göran Lindahl, 2014-03-04.
 Intervju med Gunnar Sillén, 2016-02-05.
 Telefonsamtal med Lena Lundberg, 2016-03-03.
 Telefonsamtal med Leif Jonsson, 2016-03-23.
 Samtal med Meta Troell, 2016-03-09.
 Gunnar Sillén, uppgifter per mejl, februari 2016.
 Gunnar Sillén, foton 1962-1990-tal.
 Göran Lindahls fotosamling; Foton av industrimiljöer 1967-78. Konsthögskolans Arkitekturskola.
https://sv.wikipedia.org/wiki/Nordiska_institutet_för_samhällsplanering (hämtad 2016-03-08).
https://en.wikipedia.org/wiki/Ravenscraig_steelworks (hämtad 2016-03-22).
 Dahlström, Eva, "Industrilandskapet i Norrköping: Ett exempel på de sista decenniernas uppvärdering av industrimiljöerna", 60-poängs uppsats i konstvetenskap vid Uppsala universitet, 1991.

Litteratur och tryckta källor

- Alzén, Annika, 1996, *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950-1985*.
- Alzén, Annika, 2011, *Kulturarv i rörelse. En studie av "Gräv där du står"-rörelsen*.
- Björkman, Torsten & Lundqvist, Karin, 1981, *Från MAX till PIA. Reformstrategier inom arbetsmiljöområdet*, Arkiv avhandlingsserie 12.
- Brodin, Gösta (red.), 1957, *Minnen från Nykterhetsvännernas Studenthem i Uppsala*.
- Industri- och transportminnen. En katalog över uppsatser, inventeringar och arkivhandlingar*, 1975, Stockholm. Industriminnesgruppen under medverkan av Helene Sjunnesson.
- Isacson, Maths, 2003, "Industrisamhällets faser och industriminnesforskningens uppgifter", i: Avango, Dag & Lundström, Brita (red.), *Industrins avtryck. Perspektiv på ett forskningsfält*.
- Isacson, Maths, 2005, "Brottningar med kulturarvsbegreppet", i: Alzén, Annika & Burell, Birgitta (red.), *Otydligt. Otymligt. Otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*.
- Isacson, Maths, 2007, *Industrisamhällets kulturarv. Arbete, ideal och kulturarv*.
- Isacson, Maths, 2013, "Industriarvets utmaningar. Samhällsförändringar och kulturmiljövård från 1960-tal till 2010-tal", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 65 (s. 17-36).
- Isacson, Maths, "Ett demokratiskt arbetsliv. Metalls program för det goda arbetet" (i kommande antologi).
- Kristenson, Hjärdin, 2000, *Bibliografi - Göran Lindahl: Böcker, tidskrifter och dagspress 1947-2000 samt fotografier*.
- Lindahl, Göran, 1951, Recension av *Svensk stad, Paletten*, nr 2.
- Lindahl, Göran, 1957, *Universitetsmiljö. Byggnader och konstverk vid Uppsala Universitet*.
- Lindahl, Göran, 1968, "Saneringsfrågan - en kritisk översikt", *Stadsbild. Föredrag hållna vid Svenska Kommunalt-Tekniska Föreningens kurs i Stockholm den 8-9 oktober 1968*.
- Lindahl, Göran, 1970, "Norrköpings innerstad - ett saneringsexempel", *Arkitektur* nr 1.
- Lindahl, Göran, 1974, "Kvarnar, sockerbruk och bryggerier", i Marie Nisser (red.), *Industriminnen*, Stockholm. Sveriges Arkitekturmuseum. Något reviderad och återutgiven av Arkitekturmuseet/Liber Förlag 1979.
- Lindahl, Göran, 1978, "Industriminnen - deras eller våra?", recension av Gunnar Sillén, "Stiga vi mot ljuset. Om dokumentation av industri- och arbetarminnen", *Arkitektur*, nr 2.
- Lindahl, Göran, 1981a, "Industrialization. Its Influence on Landscape and Building", i Marie Nisser (red.), *The Industrial Heritage. The Third International Conference on the Conservation of Industrial Monuments. Sweden 30 May-5 June 1978*. Transactions 3.
- Lindahl, Göran, 1981b, "Svensk stad ur dagens perspektiv", i Ingrid Hammarén & Thomas Hall, *Perspektiv på Svensk stad. Staden som forskningsobjekt 1950-1980*.
- Lindahl, Göran & Lundberg, Allan, 1947, *Möte på torsdag. Ett sociologiskt reportage*.
- Lindahl, Göran & Lundberg, Allan, 1950, "Åmål i verkligheten. Ett reportage från småstaden som arbetsplats och kulturmiljö", *Industria* nr 10.
- Lindahl, Göran & Lundberg, Allan, 1951, "Smal järnväg i skogen. Ett reportage om den smalspåriga Dala-Ockelbo-Norrundets järnväg", *Industria* nr 9.
- Lindahl, Göran & Lundberg, Allan, 1955, "Kv. Rännilen", *Industria* nr 3.
- Lindahl, Göran & Sillén, Gunnar, 1974, "Vägar, järnvägar, kanaler, fyrar", i Marie Nisser (red.), *Industriminnen*, Stockholm. Sveriges Arkitekturmuseum.
- Lindahl, Göran & Sillén, Gunnar, 1979, "Transportminnen", i Marie Nisser (red.), *Industriminnen*, Stockholm. Arkitekturmuseet/Liber Förlag.
- Lindqvist, Sven, 1978, *Gräv där du står. Om att utforska ett jobb*.
- Lundberg, Allan, 2002, "Tell G. Dahllöf. Chefredaktör för Industria", *Dagens Nyheter* 2002-06-08.
- Mellander, Barbro, 2013, "Har luften gått ur? Regionaliserings konsekvenser för industrisamhällets kulturarv", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 65 (s. 89-92).
- Nisser, Marie (red.), 1974, *Industriminnen. Ett urval industriminnen och andra teknikhistoriska monument*.
- Nisser, Marie, 1976, "Industribebyggelsen i Norrköping 1719-1970", i Björn Helmfrid & Salomon Kraft (red.), *Norrköpings historia. VI. Tiden 1914-1970*, kap 17.
- Nisser, Marie (red.), 1979, *Industriminnen. En bok om industri- och teknikhistoriska bebyggelsemiljöer*.
- Nisser, Marie, 1996, "Industriminnen under hundra år", i Örjan Hamrin et al. (red.), *Museet som makt och motstånd*, Norrköping, Arbetets museums vänner/Nordisk museologi.
- Nisser, Marie & Sillén, Gunnar, 1968, "Värmländsk industrimiljö. En bildkavalkad", i *Värmland förr och nu. En bok om strukturförändringarna inom värmländsk industri förr och nu*. Värmlands Museum.
- Paulsson, Gregor, 1950/1972, *Svensk stad. Del 1, Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*.
- Paulsson, Gregor, 1953/1972, *Svensk stad. Del 2, Från bruksby till trädgårdsstad*.
- Paulsson, Gregor, 1959, *The Study of Cities. Notes about the hermeneutics of urban space*.
- Perlinge, Anders, 2010, "Börje Hanssen på det akademiska aktivitetsfältet", i Anders Perlinge (red.), *Börje Hanssen, Åter till Österlen - en tidig mikrohistoria* (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 51), Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien (s. 19-100).
- Redelius, Gunnar, 2015, "Göran Lindahl", minnesord, *Svenska Dagbladet*, 13 oktober 2015.
- Segerstedt, Torgny & Lundberg, Agne, 1952-1955, *Människan i industrisamhället*.
- Sillén, Gunnar, 1977, *Stiga vi mot ljuset. Om dokumentation av industri- och arbetarminnen*.
- Östberg, Kjell, 2002, 1968 *När allting var i rörelse. Sextio-talsradikaliseringen och de sociala rörelserna*.

An inspirer with an early eye for industrial landscapes

By Maths Isacson & Helene Sjunnesson

Summary

The years around 1970 mark the beginning of efforts to record and preserve the remains of Sweden's industrial heritage. In this article we argue that the art and architectural historian Göran Lindahl played an important role *before* the 1970s as an inspirer and methodological developer. As professor at the School of Architecture at the Royal Institute of Art in Stockholm, in lectures, in the field and in articles he conveyed methods and inspired students. A key part of his teaching philosophy was travel and fieldwork, where students would make inventories of various environments. "Gaze widely and see the big picture", he would say, partly inspired by Gregor Paulsson, his own teacher who had coordinated work with *Svensk stad* (Swedish City), published in 1950–53 by the National Board of Housing, Building and Planning.

Göran Lindahl was inspired in the 1940s by the new discipline of Sociology. When preparing articles that he co-authored with Allan Lundberg for the journal *Industria* in the early 1950s, the two would visit industrial towns and urban areas for days and weeks at a time. They collected demographic data, made interviews, and visited industrial companies and housing areas. To complement the authors' photographs, Göran Lindahl sketched the environments they visited, sometimes including people too. The texts and drawings are detailed, which according to one student was "an artistic method allowing details to portray the whole".

Once Göran Lindahl became professor at the School of Architecture, the thematic Programme for the Year was launched, where students carried out fieldwork in a particular town, developing use plans. Large-scale urban redevelopment

and its waves of demolition became constant subjects of discussion, pushing industrial heritage up the agenda. In spring 1968 the School of Architecture held two seminars on this very theme. Later that May, a meeting organized at Tekniska museet marked the start of work with industrial heritage in Sweden. The Programme for the Year 1968/69 was devoted to the textile town of Norrköping, where mills stood empty and areas of working-class housing were dilapidated. In an article, Göran Lindahl's future recommendations were a continual renewal process and an effective use of the factory buildings.

When industrial heritage took off in Sweden in the 1970s, Göran Lindahl withdrew from the field, which then developed in two *directions*: industrial and building history, and working-class and social history. Marie Nisser represented the former, Gunnar Sillén the latter. Both were inspired by Göran Lindahl although their goals were slightly different. However, their methodologies were roughly the same: in the field, and when working with individuals and organizations, to record and preserve remnants of the industrial past that had now disappeared. In the economic crisis of the 1990s the two directions united. Lasting just over ten years, a project then successfully recorded and preserved remnants of the one hundred and fifty years of the industrial era. Thereafter concern for industrial heritage waned at a national level. Local politicians and the tourism industry, on the other hand, saw the potential for new businesses and job creation. This narrow focus on economic growth, however, runs contrary to Göran Lindahl's emphasis on the big picture and the "polyphonic choir of voices".

Keywords: Industrial archaeology/industrial heritage, urban renewal, de-industrialization, documentation methods, Sweden 1960s–1970s, Arkitekturskolan/Royal Institute of Art.

”De mest omistliga inslagen i vårt byggnadsarv”

Göran Lindahl och Sockenkyrkoprojektet

av Ingrid Sjöström

”Det är tid att dra slutsatserna av dessa lärdomar, som jag nog delar med flera, tid att återvända till det oomstritt värdefulla, till den verkliga kärnan i vårt materiella kulturarv /.../ Och då står vi igen inför kyrkorna. Det är de som utgör de mest omistliga inslagen i vårt byggnadsarv, mer mättade med historia, mer innehållsrika, mångtydiga, konstnärligt engagerande än någon annan kategori av byggnader. Den insikten ger också de rätta proportionerna. De breda bebyggelsestudierna har ställt mycket material till vårt förfogande och därmed, medvetet och omedvetet, markerat kyrkornas särställning. Det är en uppfattning som till sist också borde vägleda dem som har avgörandet i sin hand och som fördelar byggnadsvårdens resurser.”

Denna kraftfulla markering uttalade Göran Lindahl i ett föredrag, ”Kyrkorna i den humanistiska forskningen”, som ingick i symposiet ”Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial” i juni 1994. Föredraget finns tryckt i en enkel symposierapport.¹ Göran Lindahl inledde föredraget med en tillbakablick på de breda bebyggelsehistoriska studier som tog fart på 1960-talet och som resulterat i mängder av inventeringar av vardagsbebyggelse och olika byggnadskategorier som industrier, mejerier, posthus, järnvägsstationer med mera, studier som ökat kunskapen ofantligt och betytt mycket för de kommunala planarbetena och bevarandepanerna. Men denna breddning i bebyggelsestudierna tenderade att ställa de arkitektur- och

kulturhistoriskt mest betydande byggnaderna, främst kyrkorna, i bakgrunden. Att de hört till den äldre forskningens huvudobjekt innebar inte att de utforskats tillräckligt, långt därifrån. Nya samlade insatser behövdes för att göra kyrkorna full rättvisa i bebyggelsehistorien. Forskningsföretaget Sveriges Kyrkor borde ges ökat stöd.

Projektstarten

Symposiet utgjorde startskottet för en ansökan som under det följande året utarbetades för projektet ”Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria” och som 1996 beviljades av Riksbankens Jubileumsfond. Symposiet bjöd på en rad föredrag som visade spännvidden i ämnet: utöver Lindahl konstvetarna Anders Åman, Anna Nilsén, Peter Gillgren, historikern Peter Aronsson, kulturgeografen Ulf Sporrang, kyrkohistorikern Åke Andrén och religionsvetaren Egil Johansson, etnologen Nils-Arvid Bringéus, medeltidsarkeologen Jes Wienberg, Länsantikvarien Erik Nordin och antikvarie Aina Mandahl gav kulturmiljövårdens perspektiv på behovet av kyrkoforskning. Läget för forskningsföretaget Sveriges Kyrkor redovisades av Ingrid Sjöström. Ola Storsletten redogjorde för ett projekt om de nordiska träkyrkorna från 1600- och 1700-talet.

Den projektgrupp som formerades bestod av Göran Lindahl, Ulf Sporrang, Egil Johansson, Anders Åman och Ingrid Sjöström. Alla utom Egil Johansson kände varandra väl främst genom samarbete inom redaktionen för *Bebyggelsehi-*

storisk tidskrift. Genom egen forskning insåg vi alla den potential som ett fördjupat studium av kyrkorna skulle kunna ge. Ett projekt med bred tvärvetenskaplig inriktning föreföll passa väl för Riksbankens Jubileumsfonds Kulturvetenskapliga donation på 1,5 miljarder kronor, som beslutats av Riksdagen 1993.² Där efterlystes projekt med gränsöverskridande mellan discipliner, samverkan mellan universitet och andra verksamheter samt främjande av forskarutbildning och forskarrekrutering. Forskarteamet hämtades från fyra institutioner vid tre olika universitet samt från Sveriges Kyrkor på Riksantikvarieämbetet, där projektet fick sin bas. Genom att även knyta yngre forskare, däribland fyra doktorander, från olika ämnen till projektet tillgodosågs de olika kraven.³

Projektansökan från 1995 utarbetades av projektgruppen med Göran Lindahl som drivande kraft.⁴ Där angavs som syfte att för första gången sammanställa en totalbild av alla kyrkor i Sverige från äldsta tider till 1950, även de försvunna, och att dokumentera karaktärsdrag, planer och större om- och tillbyggnader för kyrkorna i en databas, som skulle göras tillgänglig på nätet i Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister. Denna del av projektet fick benämningen Ramprojektet. Huvudansvarig för detta krävande arbete blev Markus Dahlberg. Han lade även inom projektet fram sin avhandling om medeltida kyrkobyggnade i Skaratrakten.⁵

Med utgångspunkt i inventeringen skulle projektet sätta in kyrkorna i deras bebyggelsehistoriska och kulturvetenskapliga sammanhang. För att nå jämförbarhet sorterades allt material i fem perioder: äldre medeltid till 1350, yngre medeltid 1350–1550, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950. I jämförande studier i tid och rum uppmärksammades regionala variationer i kyrkornas lokalisering i landskapet och byggnadernas utformning, liksom kyrkomiljöernas och kyrkorummens sociala dimension. Ett antal delprojekt och avhandlingar avsågs behandla mer avgränsade problem. Ett argument för att starta projektet var det förestående skiljandet mellan staten och kyrkan – genomfört år 2000 – som medförde ett ökat behov av kunskapsunderlag om det totala kyrkobeståndet.

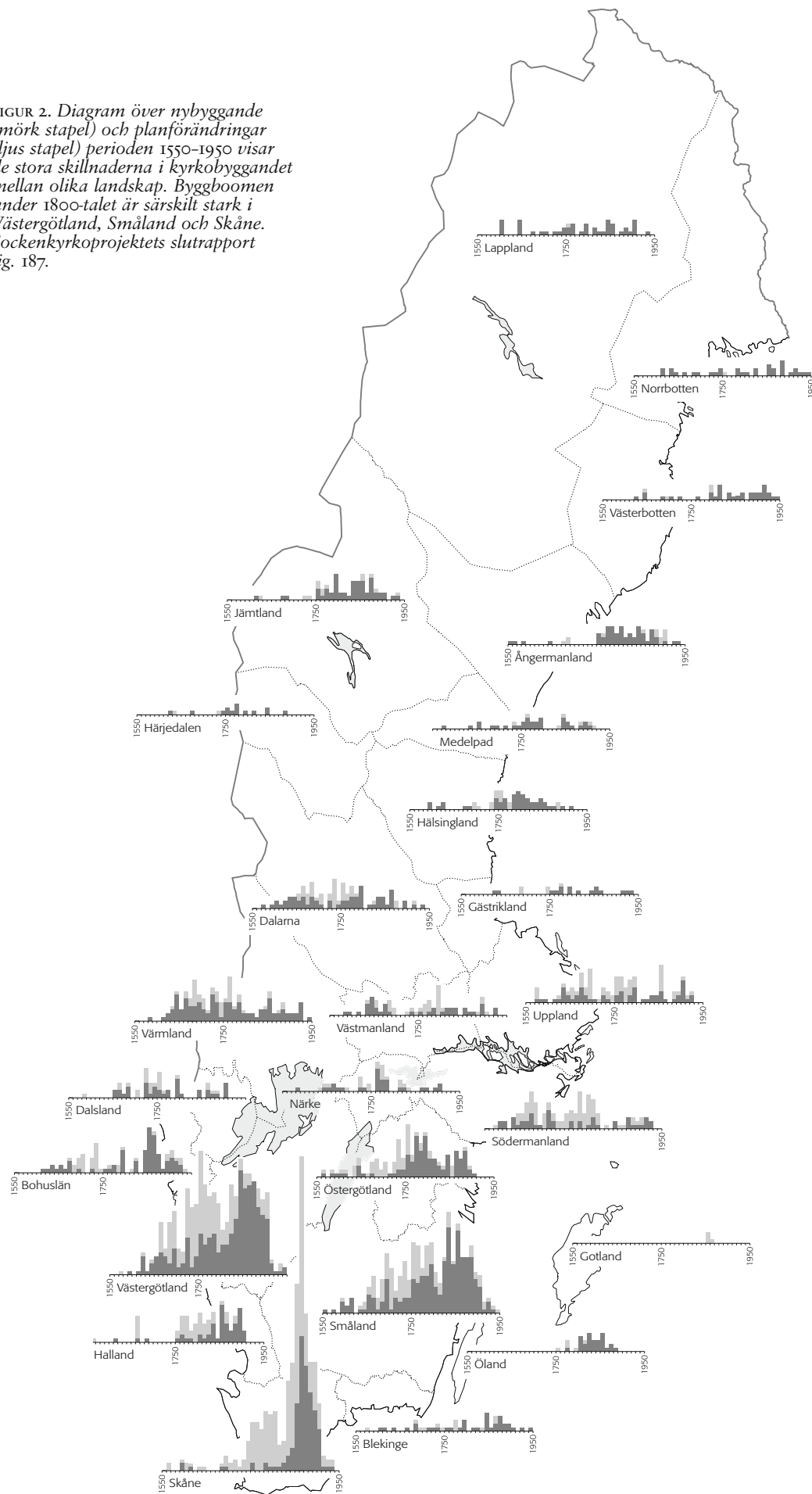

FIGUR 1. *Sockenkyrkornas sammanfattande rapport 2008 pryds på omslaget av ett utsnitt av en ägokarta från 1759 över Råneå socken. Den timrade kyrkan från 1640-talet ligger mitt i byn, omgiven av gårdar, kyrkstugor och kyrkstallar. Kyrkan revs 1855, då den nuvarande kyrkan uppfördes.*

Tre utlåtanden om ansökan ingavs i september 1995 från Ingmar Brohed, professor i kyrkohistoria och forskningschef vid Svenska kyrkan, Staffan Helmfrid, professor i kulturgeografi och Bo Grandien, professor i konstvetenskap. De sakkunniga var entusiastiska och eniga om projektets stora betydelse och samhällsrelevans. De visade tillit till projektdeltagarnas kompetens och ansåg att upplägget var klokt och genomförbart. Den enda tveksamhet som antydades var tidplanen – skulle det vara möjligt att på fyra år nå de uppsatta målen till en beräknad kostnad av totalt 12,5 miljoner kronor?

Nej, det gick inte. På ett nytt symposium i maj 1997, "Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria", redovisades projektresultaten dittills för en bred krets forskare inom berörda ämnen. Reaktionerna var samstämmiga och positiva, men den allmänna uppfattningen var att projektet var underdimensionerat. Det uppkom-

FIGUR 2. Diagram över nybyggande (mörk stapel) och planförändringar (ljus stapel) perioden 1550-1950 visar de stora skillnaderna i kyrkobyggandet mellan olika landskap. Byggboomen under 1800-talet är särskilt stark i Västergötland, Småland och Skåne. Sockenkyrkoprojektets slutrapport fig. 187.

na läget diskuterades med Riksbanksfondens ledning, som medgav att ett slutanslag kunde sökas. Denna ansökan som lämnades i maj 1999 beviljades. Den avsåg nära 5 miljoner att användas året ut samt under hela år 2000. Sockenkyrkoprojektet blev därmed ett av de större humanistiska projekten som Riksbanksfonden finansierat.⁶ På medarbetarförteckningen listades 27 forskare, varav flertalet på deltid och några utanför projektets budget, bl.a. Göran Lindahl.

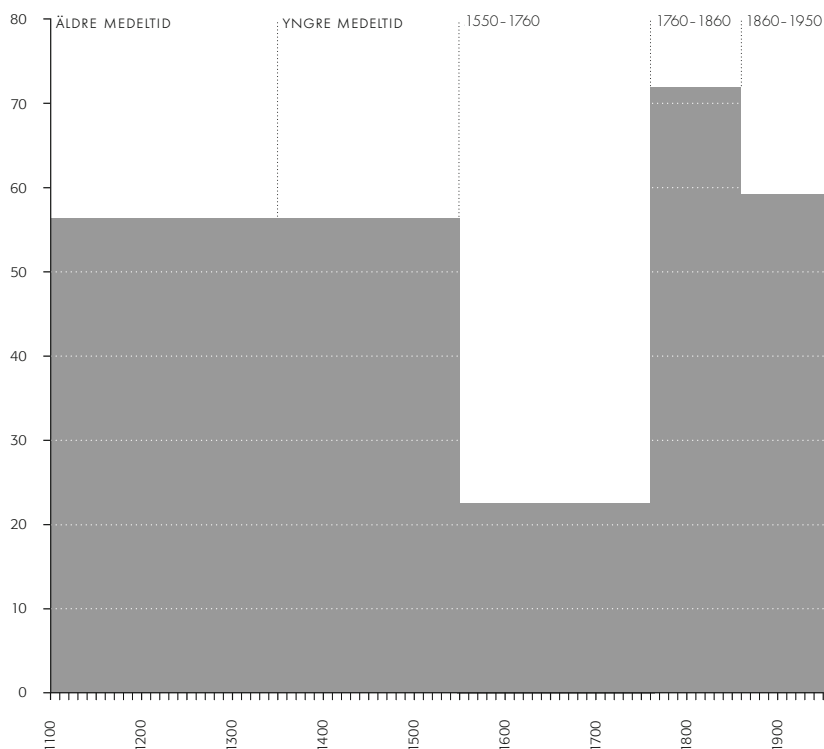
Projektets resultat

I mars 2003 ingavs en slutredovisning av projektet, som 1996–2000 erhållit sammanlagt 19,5 miljoner (varav disponibelt 15,8 miljoner, i övrigt overheadkostnader).⁷ Därefter skingrades projektgruppen, men en kärntrupp fortsatte på deltid att slutföra det som återstod. År 2008 var projektets huvudmål uppfyllda, och en databas över samtliga kyrkor i landet, något som aldrig tidigare hade existerat, fanns på plats. Den omfattande publiceringen hade kommit långt.

År 2003 hade publiceringsarbetet påbörjats, först av en serie landskapsrapporter. Uthållig

och skicklig teknisk redaktör för projektets samtliga rapporter var Sverker Michélsen. Formgivningen med varmt rödbruna omslag prydda med kyrkoteckningar av Ferdinand Boberg gjordes av Sture Balgård. Den sammanfattande slutrapporten från 2008 med samma namn som projektet, ofta kallad syntesvolymen, redovisade det landsomfattande materialet i utförliga texter och i en stor mängd utbredningskartor och diagram över byggande och ombyggnad från medeltid till nutid, för tiden efter 1550 angivet per decennium.⁸ Då hade även tolv landskapsrapporter utkommit med karakteristik av varje landskaps egenart. I år, 2016, finns ytterligare tre, och tre är under redigering.⁹ Publiceringsbidrag har generöst lämnats av Kungl. Vitterhetsakademien och flera andra anslagsgivare.

Bland projektdeltagarna har aldrig uppstått någon tvekan om det meningsfulla i att tillsammans skapa en heltäckande bild av landets kyrkobyggnad. Tvärtom har det blivit allt angelägnare att föra ut och utnyttja den samlade kunskapen som projektet tagit fram, för att möta det växande problemet med övertaliga kyrkor som sekulariseringen och Svenska kyr-

FIGUR 3. Diagram över nybyggnad av kyrkor från äldre medeltid till 1950. Den största volymen av nybyggda kyrkor under medeltiden tillkom före 1350, men i detta diagram har antalet slagits ut över hela medeltiden. Diagrammet tydliggör avmattningen 1550–1760 och den därpå följande starkt ökade nybyggnadstakten. Sockenkyrkoprojektets slutrapport fig. 183 c.

kans minskande resurser medför. Det krävs en totalbild av kyrkobeståndet för att avgöra frågor om varje enskild kyrkas öde och nå full insikt om vad den representerar som historiskt och kulturellt dokument, lokalt och nationellt. Detta framstår som en av kulturmiljövårdens och samhällsplaneringens största utmaningar framöver.

Göran Lindahls roll i projektet

I denna artikel ska fokus ligga på vad Göran Lindahl betytt för projektets inriktning, genomförande och resultat. Som idégivare och vetenskapsman har Göran Lindahl verkat i många sammanhang, inte minst som lärare vid Konsthögskolans arkitekturskola. Hans enorma kunskaper på snart sagt alla humanistiska fält var vida beundrade. Få kunde som han ladda en diskussion med energi, ställa relevanta frågor, ge infallsrika svar och se sammanhang och utvecklingslinjer i ett stort material. Dessa kvaliteter kom även Sockenkyrkoprojektet till godo. Göran Lindahls stora vetande, konstruktiva idéer och en stor portion humor gjorde våra projektmöten till lärorika och minnesvärda begivenheter. Hans insatser i projektet som författare och inspiratör kan inte överskattas.

I Sveriges Kyrkors lokaler på Riksantikvarieämbetet i Stockholm hade projektet sin bas, och där hölls under hela projektperioden en lång rad seminarier och möten. Där planerades arbetet och redovisades och diskuterades resultaten efter hand som de framkom, vilket Göran Lindahl själv har vittnat om. "Sammankomsterna i Studion, gärna kombinerade med lunch därnere i den stora hallen (i Garnisonen), har varit ett viktigt inslag i min tillvaro. Som annars inte innehåller så många sociala inslag".¹⁰ En intensiv samvaro gav även de många resorna ut i landet för att se kyrkorna på plats i sin omgivande miljö. Inför kyrkobyggnaderna kunde hypoteser prövas och jämförelser göras, nya iakttagelser läggas till de redan ackumulerade och nya mönster i landskapets kyrkobestånd urskiljas.

Göran Lindahl hade en gedigen och banbrytande forskning om kyrkor i bagaget, med hyllade böcker som "Högyrkligt, lågyrkligt

och frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950" 1955 och "Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut" 1969. Intresset för Uppsala domkyrka väcktes tidigt och tillsammans med Anders Åman deltog han engagerat i debatten om domkyrkans restaurering. Göran Lindahls samlade produktion redovisades i en bibliografi 2000.¹¹ Domkyrkan ägnades också hans sista skrift, utgiven postumt 2016, *Ett samtal om domkyrkan*, en kommentar till det nys avslutade väldiga verket om domkyrkan utgivet i serien Sveriges Kyrkor.¹²

När projektplanerna väcktes 1994 låg Göran Lindahls studier av kyrkorna ganska långt tillbaka i tiden, men intresset fanns där ständigt. Han följde kontinuerligt ny forskning på området, både svensk och internationell. På 1980-talet var han en uppskattad och idérisk samtalspartner för oss forskare på Sveriges Kyrkor, då vi introducerade en ny form av publikationer, översikter över kyrkobygandet 1760–1860. Fyra volymer har utgivits.¹³ I samtalen om *Bebyggelsehistorisk tidskrift* återkom han ofta till behovet av fördjupade studier av kyrkorna.

Handskrivna projektkommentarer

Göran Lindahls tankegångar kan följas i artiklar, föredrag och böcker, men även i den enorma mängd brev han skrev med sin karakteristiska spretiga handstil. "Jag är fumlig med olika tekniska finesser, lärde mig aldrig att skriva maskin hyggligt och har ingen PC."¹⁴ Detta innebar att alla hans manuskript för projektet skrevs för hand och på hans egen bekostnad renskrevs och digitaliserades av hans tidigare sekreterare vid Konsthögskolan Nina Lindgren.

Den stora brevsamlingen kommer förhoppningsvis att kunna sammanställas och arkiveras på Carolina Rediviva i Uppsala, där han i så många år sökt information och material. Samlingen har anförtratts tidigare länsantikvarien i Uppsala Karl Johan Eklund, en god vän som in i det sista bistod Göran. De brev jag själv fick genom åren är långt ifrån den mest omfattande samlingen, men det rör sig ändå om närmare hundra brev och vykort från åren 1994–2015. Här kan man följa hur Göran Lindahl resonerar i de

mest skiftande ämnen, från dagspolitik, nya romaner och dikter till arkitekturhistoria och kyrkobyggnade. Sockenkyrkoprojektet omnämns i flertalet brev.

Under 1994–95 bollade vi formuleringar i ansökningar och redovisningar, som han oftast vänligt godkände. Han ställde helhjärtat upp på projektets huvudtankar, men framhöll ofta att Ramprojektets tekniska karaktär och metodik var något han inte hade kompetens att bidra till. Men han var mycket positiv till Ramprojektets idé: ”Det finns anledning att stryka under att Ramprojektet bildar utgångspunkten för regionala jämförelser som aldrig tidigare kunnat göras på detta sätt.”¹⁵ Han studerade ivrigt de kartor och diagram som databasmaterialet gav upphov till och såg nya och spännande mönster och regionala skillnader.

Göran Lindahl insåg att den enorma datamängden skulle göra det omöjligt att gå in på detaljer i inredning och utsmyckning. I april 1996 kom en annan reservation, som sedan återkom gång på gång: ”Vad som möjligen saknas är det rent religiösa perspektivet. Livet är bara en förberedelse, den stora väntande händelsen är uppståndelsen och domen. Om detta talar de gamla kyrkorummen, men inte upplysnings-tidens stora ljusa salar och nog inte heller vad som byggts därefter.”¹⁶

Den kyrkosociala aspekten var tänkt att behandlas i ett delprojekt lett av Egil Johansson. Det gick ut på en landsomfattande inventering av bänklängder som visade de växlande principer för fördelning av sittplatserna i kyrkorna som gällt i olika landskap. Dessa innehållsrika förteckningar ingår i landskapsrapporterna. Göran Lindahl beklagade att delprojektet inte fullt ut gav den bild av det kyrkliga livet på sockennivå som han hoppats på. Delprojektet fullföljdes inte till alla delar utan avslutades då full kostnadstäckning avlogs i fortsättningsansökan till Riksbanksfonden.

De kulturgeografiska aspekterna i projektet intresserade Göran Lindahl och han satte stort värde på kulturgeografernas bidrag i syntesen och i landskapsrapporterna. Han framhöll vikten av att i kartor redovisa projektets olika parametrar. De många kartorna i syntesvolymen ger

sammantaga en åskådlig bild av skiftningarna i kyrkornas lokalisering över tiden i olika landskap. Projektet har initierat ny forskning inom kulturgeografen, något som redovisades på ett seminarium i september 2013, ”Kyrkan i landskapet”, lett av Ulf Sporröng och med flera av projektmedarbetarna som föredragshållare. Föredragen har samlats i en vacker volym med samma namn som seminariet.¹⁷

Många brev rymmer kommentarer till projektresorna och upplevelser av oväntat slag ute bland kyrkorna. Efter en tur i Västergötland skriver han: ”Jag märker att jag fortfarande blir upphetsad när jag ser dessa ibland storleksmässigt absurda vidunder” (kyrkor från sent 1800-tal).¹⁸ På resorna fotograferade han med sin förnämliga Hasselbladare, och projektets publikationer innehåller många av hans vackra bilder.

Under 1998 noterade Göran Lindahl ofta de skillnader mellan östra och västra Sverige som tydliggjorts i Ramprojektet. Denna skillnad blev ett ledmotiv i projektanalyserna. Från och med år 2000 vittnar breven om ett växande intresse för reformationen och för det lutherska kyrkorummet.¹⁹ Skillnaderna mellan Danmark och Sverige framstod tydligt när projektet från 2001 på allvar börjat arbeta med Skåne, som Göran Lindahl väl kände genom tidigare egna studier av landskapets stora gods och näringar. Återkommande i breven de följande åren finns uppgifter om vad han läst i inhemsk och utländsk ny litteratur om 1500-talets omvälvande religionshistoriska händelser.

När projektledningsuppdraget kändes tungt och motigt kom tröst och uppmuntran från Göran Lindahl. Min oro att han själv skulle tröttna på kyrkostudierna – han var ju trots allt född 1924 – var obefogad. ”Sanningen är att jag blivit mer och mer intresserad. Självklart vill jag vara med hela tiden och delta i slutsputten. Jag gillar ju arbete av det här slaget. Vad skulle jag annars göra? Sitta på Variant-bingo vid Bangårdsgatan här i stan?”²⁰

Hösten 2002 fick projektet en givande kontakt med forskaren Lennart Andersson Palm, som tagit fram landstäckande befolkningsstatistik på landskapsnivå.²¹ Det var Göran Lindahl som observerat detta material och sett möjlig-

FIGUR 4. Läckö slottskyrka, foto 2008 av Göran Lindahl. Den påkostade inredningen av Magnus Gabriel de la Gardies slottskyrka, färdigställd 1669, belyser värtaligt slottsherrens och tidens lutherska tro. Ett stort antal av Göran Lindahls foton illustrerar Sockenkyrkoprojektets rapporter. Slutrapporten fig. 101.

heterna att samköra statistiken med projektsiffrorna i Ramprojektet.

I samband med slutredovisningen av projektet skrev Göran Lindahl att projektet ”ser ut att bli en samlad berättelse, vilket nog är mycket ovanligt. Det är också en berättelse som vi måste se till att Svenska kyrkan lyssnar till. I det fallet har vi något av ett uppdrag från ovan – så tycker jag man kan känna det i sitt eget sekulariserade hjärta”.²² Svenska kyrkan behöver information om sitt förflutna på alla nivåer. ”Man kan inte

tänka sig Svenska kyrkan utan alla dess kyrkor.” En större medvetenhet om att kyrkorna som kulturarv är av fundamental vikt för Svenska kyrkan har förmärkts på senare år, en positiv utveckling som Göran Lindahl noterade med tillfredställelse.

Under 2005 tog Göran Lindahl itu med Värmland, sitt eget hemlandskap, och åtog sig att vara redaktör för den rapporten. I denna liksom i tolv andra landskapsrapporter stod han för avsnittet 1550–1760.²³ Ett samlat grepp på

perioden gav han i syntesvolymen 2008, som han arbetade med från 2005. Här kunde han fördjupa bilden av reformationstiden och det följande seklet, då det lutherska kyrkorummet fick sin inredning. Den produktion av dekorativ utsmyckning och av predikstolar, altarpussatser och så småningom orglar som tog fart från 1600-talets mitt var enligt Göran Lindahl en häpnadsväckande prestation både kvalitativt och kvantitativt, och långt ifrån tillräckligt kartlagd av forskningen.

Några huvudlinjer

I syntesvolymen för projektet 2008 har Göran Lindahl utöver det historiska avsnittet för perioden 1550–1760 även sammanfattat projektets resultat på ett öövertärfat sätt. Hans inledande kapitel ”Några huvudlinjer” lyfter på tio sidor fram det som är nytt och intresseväckande i det stora material som projektet samlat och analyserat, med tonvikt på kyrkobyggandets tillkomst och förändringar. Den som är angelägen får en koncis och ändå uttömmande bild av projektet hänvisas till denna text.

Här kan en annan kort publicerad text av Göran Lindahl återges, tänkt som ett utkast för att sprida information om syntesvolymen, men närmast en kommentar till en av syntesens tidsdiagram.²⁴ Den ger en god bild av vad han själv ansåg väsentligt.

”Det till Riksantikvarieämbetet knutna Sockenkyrkoprojektet kan nu presentera summan av ett tioårigt forskningsarbete. Den föreliggande volymen beskriver sammanfattande kyrkobyggandet inom Sveriges nuvarande gränser från tiden ca 1150 till 1950. En helhetsbild har åsyftats. Framställningen inbegriper således inte bara nu befintliga kyrkobyggnader utan alla som någon gång funnits inom landet och som är kända i bevarat källmaterial, det skrivna eller det arkeologiskt redovisade. Det gör undersökningen till en unik insats, vederliden utan någon jämförbar internationell motsvarighet.

Den kronologiskt ordnade bild som stiger fram är förvånansvärt enkel. Under de 900 år av kyrkobyggande som undersökningen omfattar, kan två toppar, två särskilt intensiva skeden ur-

skiljas. Det första tillhör den äldre medeltiden, i detta sammanhang 11- och 1200-talen. Främst handlade det om byggande i sten, koncentrerat till begränsade områden, Gotland, delar av Väster- och Östergötland, Uppland och Skåne. Före denna tid kan träkyrkor ha funnits, kanske sedan lång tid tillbaka i för oss okänt antal. Under den senare medeltiden avtog byggandet av kyrkor i sten. Andra åtgärder växte i betydelse, ombyggnader, valvslagning, utsmyckning.

Denna svacka i kyrkobyggandet fördjupades med reformationen, som inleddes på 1520-talet. Också 1600-talet innebar ett begränsat kyrkobyggande. Tiden upptogs i stället av nyinredning med bänkar, predikstol och altarpussatser, allt ofta förenat med bevarade medeltida inventarier.

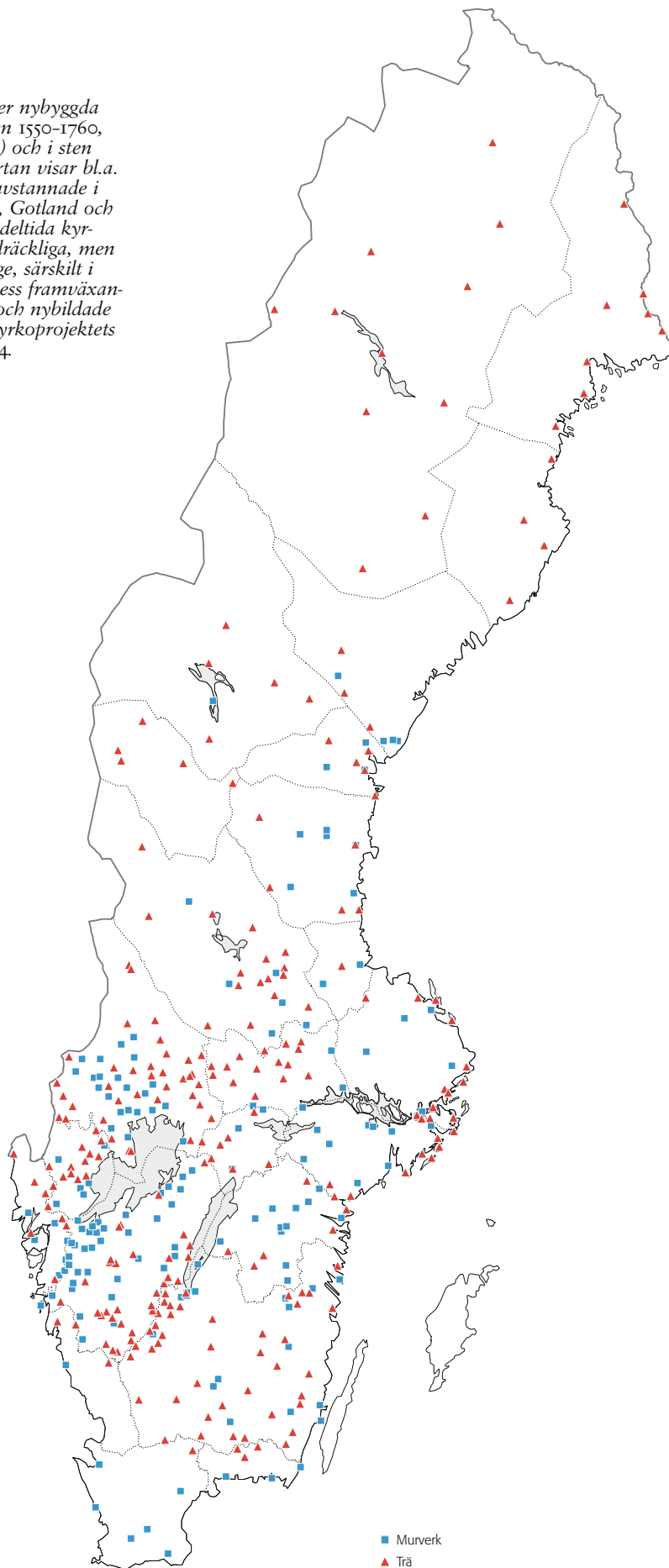
Först under 1700-talet inleddes en ökning av kyrkobyggandet som efter hand stegrades till en ny topp, ett nytt intensivt skede, 600 år efter det första. Denna nya byggnadsvåg kom att omfatta ungefär ett sekel, tiden 1760–1860. Denna gång handlade det inte om byggande inom avgränsade områden. Hela landet togs i anspråk, både trakter med medeltida kyrkor och de stora vidder dit medeltiden aldrig nådde. En enhetlig kyrkotyp dominerade, enkla, oftast vitputsade byggnader med stora fönster och torn i väster. Den passade tidens kyrkoliv och motsvarade också, efter viss estetisk behandling, de krav som det nygrundade statliga Överintendentsämbetet ställde. För oss är denna kyrkotyp en välbekant syn, självklar i de flesta landskap.

Efter ca 1860 dämpades byggandet för att snart nå ned till siffror som ungefär motsvarar svackan mellan de två topparna. 1900-talets byggande inrymmer kyrkor av hög konstnärlig kvalitet, individuellt utformade av kända arkitekter. De uppmärksammas ofta men utgör i detta sammanhang ett fåtal.

Det idag synbara resultatet av all denna byggnadsverksamhet, som också omfattade mycket av rivningar och ombyggnad, redovisas i bokens slutkapitel i ord, i grafik och i en sammanfattande karta. I två landskap dominerar medeltiden fortfarande, Uppland och Gotland. Övriga landskap bjuder på skiftande konstellationer men med större inslag av eftermedeltida byggande.”

Sockenkyrkoprojektets material har förts vidare

FIGUR 5. Karta över nybyggda kyrkor under tiden 1550-1760, i trä (röd triangel) och i sten (blå fyrkant). Kartan visar bl.a. att nybyggandet avstannade i Mälarskapsen, Gotland och Skåne, där de medeltida kyrkorna var fullt tillräckliga, men ökade i Västsverige, särskilt i Bergslagen med dess framväxande gruvnäringar och nybildade socknar. Sockenkyrkoprojektets slutrapport fig. 114.

FIGUR 6. Nattvardsfirande i en lantkyrka, målning av Bengt Nordenberg 1856. Nasjonalmuseet Oslo. Göran Lindahl valde denna genremålning för att illustrera 1700-talets gudstjänstliv i en fiktiv medeltida kyrka. Sådana skildringar från 1600- och 1700-talen är sällsynta.

i många former. På initiativ av f. landsantikvarie Sten Rentzhog startades 2008 det så kallade Sockenkyrkonätverket, där kyrkointresserade inom olika fack samlades för att sprida kunskap om kyrkorna, med initialt stöd från Vitterhetsakademien. Att väcka och öka intresset för kyrkorna hos en bred allmänhet men också hos beslutsfattare och politiker är enligt nätverkets synsätt den bästa vägen att värna kyrkorna. Ambitionen är att nå ut genom att anordna seminarier och initiera populärt skrivna och välillustrerade böcker, som kan användas som studiematerial i församlingar och hembygdsföreningar. Med finansiering från Vitterhetsakade-

mien har hittills utgivits flera böcker med koppling till Sockenkyrkoprojektet och flera är under utgivning.²⁵

Kyrkan som tröstare

Genom alla åren av projektarbete och diskussioner betonade Göran Lindahl den andliga dimensionen i kyrkobyggandet. Vi fick inte drunkna i krassa statistikuppgifter och mängddata, det gällde att hålla i minnet varför alla dessa sockenkyrkor byggts och vad människorna avsåg med de uppoffrande satsningarna på sina helgedomar. Trosuppfattningarnas växling över tiden fascine-

FIGUR 7. ”Jesu återkomst”, färglagd teckning av Göran Lindahl 2009, tillhör författaren. Motivet tycks ha varit viktigt för upphovsmannen; det återkommer i flera teckningar i släktingars och vänners ägo.

rade honom, och han sökte ständigt nya infallsvinklar för att bättre förstå hur tron uttryckts i form och bild.

Göran Lindahls eget förhållande till kyrkans lära förde han aldrig på tal. Att det innebar stor respekt och insikt om dess stora betydelse för de troende i alla tider stod helt klart. Att kyrkan kan ge den oöverträffade ramen för livets högtider var hans övertygelse. Hans egen begravning i Sturekoret i Uppsala domkyrka blev just en sådan stämningsfull högtid.

En teckning som han sände mig i ett av sina brev 2009 hade en förklarande text, som ger en fin bild av hans inställning till kyrkan och dess roll:

”Jag bifogar ett blygsamt bidrag till protestantisk ikonografi. Som Du genast ser föreställer bilden Jesu återkomst. För mig var det naturligt att föreställa mej denna händelse på sockenkyrkonivå – mina långvariga studier i ämnet har ju satt sina spår. Det är ju inte heller fråga om en återkomst för att döma levande och döda utan

för att trösta oss. Tröst behöver ju alla, ofta och i stora mängder.

Du tycker nog att Hans entré är väl teatralisk och dessutom till skada för en kyrka från senare delen av 1700-talet som Adelcrantz, visserligen förgäves, ägnade sej åt. Jag tar ändå för givet att kyrkan, när Jesus lämnat oss, återtar sitt tidigare skick. Några sprickor syns kanske i tornet men det finns ju kyrkoantikvarisk ersättning.”²⁶

Kanske var det någon form av tröst från ovan som höll Göran Lindahl uppe de sista åren, trots svåra fysiska handikapp, trötthet och bekymmer. In i det sista höll han kontakt med sina vänner genom samtal och brev och färdigställde sin ovan nämnda skrift om Uppsala domkyrka. Han kunde intyga att det ständiga umgänget med kyrkorna och deras långa historia var en källa till stimulans och vederkvickelse. Han hoppades att många yngre forskare skulle inspireras att ta vid där han själv och projektet slutat. Än finns oerhört mycket fångslande och viktigt att utvinna ur detta kyrkliga kulturarv.

Noter

- 1 Kempff (red.) 1995. – Jag tackar Markus Dahlberg, Ulf Sporrang och Karl Johan Eklund för värdefulla synpunkter på manus till denna artikel.
- 2 Riksbankens Jubileumsfonds hemsida, stiftelsens ändamål.
- 3 I projektet medverkade sammanlagt 27 forskare, förtecknade i den sammanfattande volymen (Dahlberg & Franzén 2008 s. 381 ff.). I projektledningen under hela projektperioden fanns Markus Dahlberg, Ann Catherine Bonnier, Kristina Franzén, Göran Lindahl, Jakob Lindblad, Ingrid Sjöström, Ulf Sporrang, Marian Ullén, Eva Vikström och Anders Åman. Sjöström var projektledare, Dahlberg bitr. projektledare och projektledare efter 2004.
- 4 RJ-projekt 95-5153-01. Slutredovisning till RJ 2003-03-26. En kort redovisning finns i tidskriften *Kulturmiljövård* augusti 2003. Projektet beskrivs utförligt i den sammanfattande volymen (Dahlberg & Franzén 2008) samt i varje landskapsrapports inledning.
- 5 Dahlberg 1998.
- 6 Av de 24 största projekten inom den kulturvetenskapliga donationen 1989–2003 beviljades ett anslag över 30 Mkr, nio mellan 20 och 29 Mkr (Sockenkyrkoprojektet 20 150 tkr), åtta mellan 15 och 19 Mkr samt sex mellan 13 och 14 Mkr (*Hinc robur et securitas?* s. 252).

INGRID SJÖSTRÖM, docent i konsthistoria vid Stockholms universitet, f. antikvarie och chef för Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet 1989–2004. Medverkat i serien *Kyrkobyggnader 1760–1860* och i *Sockenkyrkoprojektets rapporter*, samt i boken *Svenska kyrkor. En historisk reseguide* (tillsammans med Ann Catherine Bonnier och Göran Hägg, Medströms förlag 2008) och *Kyrkornas hemligheter* (tillsammans med Ann Catherine Bonnier, Medströms förlag 2013).

- 7 Sockenkyrkoprojektet finns i korthet omnämnt i den utvärdering av Riksbankens Jubileumsfond som genomfördes 2002–2003 (*Hinc robur et securitas?* s. 250 ff). Här anmärks på att tids- och kostnadsramarna överskridits. Projektresultaten bedöms inte. Den kulturvetenskapliga donationens tillkomst och syften beskrivs på s. 39 ff.
- 8 Syntesvolymen (Dahlberg & Franzén (red.) 2008), innehåller följande kapitel: Göran Lindahl, "Några huvudlinjer", del I "Sockenkyrkorna – projektets metod och material" med artiklar av Markus Dahlberg, Kristina Franzén, del II "Kyrkan i landskapet", med artiklar av Ulf Sporrang, Kristina Franzén, Birgitta Roeck Hansen, del III "Sockenkyrkorna från medeltiden till 1950", med artiklar av Ann Catherine Bonnier, Göran Lindahl, Ingrid Sjöström, Eva Vikström, Jakob Lindblad, Anders Åman, del IV "Det kvantitativa perspektivet" av Markus Dahlberg, samt bilagor och omfattande redovisning i diagram och kartor.
- 9 Landskapsrapporterna i kronologisk ordning: Halland 2002, Jämtland 2002, Härjedalen 2002, Västergötland 2002, Blekinge 2002, Dalsland 2003, Öland 2003, Södermanland 2003, Östergötland 2004, Uppland 2005, Värmland 2006, Småland 2006, Dalarna 2010, Närke (1997) 2015, Skåne 2015. Under slutredigering: Medelpad och Ångermanland, Gotland. För resterande landskap finns material samlat men ingen säkerställd publicering.
- 10 Brev från GL till IS 2004-II-23.
- 11 Kristenson 2000.
- 12 Bengtsson (red.) 2016.
- 13 *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 1–4 (1989–98).
- 14 Brev från GL till IS 1999-08-01.
- 15 Brev från GL till IS 1997-05-10.
- 16 Brev från GL till IS 1996-04-21.
- 17 Sporrang (red.) 2015.
- 18 Brev från GL till IS 1997-08-24.
- 19 Brev från GL till IS 2000-07-27, 2000-09-10.
- 20 Brev från GL till IS 2000-12-05.
- 21 Palm 2000, 2001.
- 22 Brev från GL till IS 2003-12-16.
- 23 Göran Lindahl har skrivit om perioden 1550–1760 i följande landskapsrapporter: Dalarna, Dalsland, Medelpad-Ångermanland, Närke, Skåne, Uppland, Värmland, Södermanland, Östergötland. Påbörjade manus även för Gästrikland och Hälsingland.
- 24 Bilaga till brev från GL till IS 2009-04-12.
- 25 Om Sockenkyrkonätverket, se dess hemsida www.sockenkyrkonatverket.se. De utgivna böckerna är Bergström 2015, Sporrang 2015, Bexell 2015. I samråd med nätverket utkom också på Medströms bokförlag *Kyrkornas hemligheter* (Bonnier & Sjöström 2013), som även gav upphov till en TV-serie med samma namn, som sänts otaliga gånger under åren. Under utgivning är en bok av Hanna Enefalk om kyrkornas sociala sammanhang, som bygger vidare på projektets material.
- 26 Brev från GL till IS 2009-06-20. Kyrkoantikvarisk ersättning är de medel som Svenska kyrkan får från staten för de inskränkningar i förfoganderätten som kulturmiljölagen innebär. Ersättningen fördelas av Svenska kyrkan till kulturhistoriskt motiverade kostnader vid vård och

underhåll av de kyrkliga kulturminnena, dvs. de kyrkobyggnader, begravningsplatser och kyrkliga inventarier som är skyddade enligt kulturmiljölagen.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Lindahl, Göran, brev till Ingrid Sjöström.
RJ-projekt 95-5153-01. Slutredovisning till RJ 2003-03-26.

Tryckta källor och litteratur

- Bengtsson, Hermann (red.), 2016, *Uppsala domkyrka. 9. Ett samtal om domkyrkan*. Sveriges kyrkor 237.
- Bergström, Carin, 2015, *Mitt i byn: Med kyrkan som följeslagare genom Sveriges historia*.
- Bexell, Peter, 2015, *Kyrkornas mysterium: Tid – rum – liv – gudstjänst*.
- Bonnier, Ann Catherine & Sjöström, Ingrid, 2013, *Kyrkornas hemligheter*.
- Dahlberg, Markus, 1998, *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*.
- Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), 2008, *Sockenkyrkorna: Kulturarv och bebyggelsehistoria*. 1. uppl. (En andra upplaga finns även i digital form: <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/300>)
- Hinc robur et securitas? En forskningsstiftelses handel ochandel. Stiftelsen Riksbankens jubileumsfond 1989–2003*. 2004.
- Kempff, Margareta (red.), 1995, *Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial*.
- Kristenson, Hjärdís, 2000, *Bibliografi – Göran Lindahl: böcker, tidskrifter och dagspress 1947–2000 samt fotografier*.
- Kulturmiljövård augusti 2003*.
- Kyrkobyggnader 1760–1860. D. 1, Skåne och Blekinge*. 1989. Sveriges kyrkor 210.
- Kyrkobyggnader 1760–1860. D. 2, Småland och Öland*. 1993. Sveriges kyrkor 216.
- Kyrkobyggnader 1760–1860. D. 3, Övre Norrland, Finland 1760–1809*. 1993. Sveriges kyrkor 217.
- Kyrkobyggnader 1760–1860. D. 4, Härjedalen, Jämtland, Medelpad och Ångermanland*. 1998. Sveriges kyrkor 221.
- Landskapets kyrkor*. 12 volymer hittills. 2002 ff. Samtliga utgivna volymer är även tillgängliga i digital form i *Samla* – Riksantikvarieämbetets öppna arkiv <http://samla.raa.se/xmlui/>
- Palm, Lennart Andersson, 2000, *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997 med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*.
- Palm, Lennart Andersson, 2001, *Livet, kärleken och döden: Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*.
- Sockenkyrkonätverket, www.sockenkyrkonatverket.se
- Sporrang, Ulf (red.), 2015, *Kyrkan i landskapet*.

Göran Lindahl and the Parish Church project

By Ingrid Sjöström

Summary

Göran Lindahl was one of the initiators of the major project Sockenkyrkorna: Kulturarv och bebyggelsehistoria (*Parish Churches: Cultural Heritage and Building History*). Funded by a grant from The Bank of Sweden Tercentenary Foundation, the project was carried out in 1996–2001 by approximately twenty researchers, art historians, cultural geographers and religion historians. The project’s summarizing final report, the synthesis volume, was published in 2008, and during the period 2002–15 an additional fifteen county reports were released, with the support of the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, and the National Heritage Board.

Göran Lindahl was an active, constructive participant in the management of the project, taking part right up until his death in 2015 with valuable comments and project texts. In one outstanding contribution he summarized the project’s collected results in the chapter “Några huvudlinjer” (*Some major themes*) in the introduction to the synthesis volume. In the same volume he described the development of church building from 1550 to 1760, the Reformation period, in which he was especially interested. He dealt with the same period in no fewer than fourteen county reports, highlighting each region’s individual character in this era. These well-written, thought-provoking texts probably represent the most wide-ranging, in-depth analysis yet written of this complex period of history.

The project’s final financial report, submitted to The Bank of Sweden Tercentenary Foundation in March 2003, was largely written in collaboration with Göran Lindahl. The report points out, among other things, that the project “provides an overall picture of one thousand years of church building, allowing us to identify and characterize protracted chronological developments, how waves of building spread across the country, and how both of these were influenced, in phases of intense activity and stagnation alike, by the ideals of the medieval Church, the demands of the Reformation, and the rise and changing requirements of the powerful State.”

The final evaluation of the project results has not yet been made, but the findings have been disseminated widely via the Built Heritage database of the National Heritage Board and by the published reports. The present article does not set out to assess the project; rather, it aims to elucidate Göran Lindahl’s contribution to it. Besides the published material, his reflections on the project can be followed via the large numbers of hand-written letters he sent to friends and colleagues over the years, of which the author received around a hundred. They reflect, through brilliance and humour, a personal side of the scholar Göran Lindahl, and bear witness to his great love of churches as subjects of research and places of solace.

Keywords: Göran Lindahl, Swedish Parish churches, research on church building development, Maps of churches over Time in Sweden

Den nordiska trästaden och dess förhistoria

Några minnen och anteckningar

ERIK NORDIN

I september 1972 genomfördes en stort upplagd nordisk konferens i Sandefjord i Norge, *Den nordiska trästaden*. Initiativtagare var Göran Lindahl.¹ Jag var med, och som elev på Konsthögskolans arkitekturskola (Mejan) 1968–1973 hade jag även deltagit något i förarbetena till konferensen. Det gällde dels en arbetsgrupp inför konferensen, dels att utarbeta en av de rapporter som presenterades eller åtminstone förelåg till konferensen. Under de år jag deltog som elev förändrades skolans profil och en rad stadsmiljömässiga frågor kom att behandlas genom ett stort antal elevarbeten. En nytändning i diskussionen om bevarande av inte bara monument utan också av stadsstrukturer skedde, och kulminerade kanske genom byggnadsvårdsåret 1975. Göran Lindahls roll som inspiratör och motor i detta arbete kan inte på något sätt överskattas. Jag ska här berätta om trästadsprojektet och dess sammanhang med Arkitekturskolans verksamhet, mycket blir i mitt eget perspektiv – det jag känner till och som jag har bevarat i minnet eller i mina bokhyllor.² För kompletterande uppgifter om Arkitekturskolan har jag fått hjälp av Sture Balgård,

som var engagerad som lärare under många år under 1970- och 80-talen.

Att mycket hände i fråga om arkitektursyn och stadsmiljöfrågor under 1970-talet vittnar fler om i detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Och att mycket av detta hade samband med Mejan och den verksamhetsprofil skolan fått genom arkitekturprofessorn John Sjöström (professor åren 1967–1995) och arkitekturhistorieprofessorn Göran Lindahl, (1961–1991). Tillsammans med elever och aktiva assistenter fick skolan en betydelse i samhällsutvecklingen av ett alldeles särskilt slag. Elevgrupper tog sig an stadsmiljöfrågor med ett friskt nytänkande i opposition till den rådande doktrinen som inte värderade befintlig bebyggelse i allmänhet utan såg som sin uppgift att totalomvandla och modernisera stadskärnorna, ja hela samhället, något som tidens gällande begrepp *sänering* tydligt visar. Efterhand tränger de nya synsätten in i stadsplaneringen, från inventering av bebyggelse, restaurering, och återanvändning av den befintliga under många år nedvärderade och följaktligen förslummade miljön. Lagstiftningen börjar utveckla hänsyn till befintliga värden,

bostadslånen till att även fungera i ombyggnadssituationen och ett bidragssystem till särskilt värdefull bebyggelse utvecklas. För min egen del ser jag nu vid en tillbakablick hur mycket av detta jag var direkt berörd av, ja delvis även medverkande i. Efter fortbildningen på Mejan – som var svår att slita sig ifrån – blev jag som länsantikvarie och med en speciell inriktning på byggnadsvård och stadsmiljöbevarande direkt beroende av och delaktig i denna utveckling. Den nordiska trästaden var inte ett isolerat projekt utan det var i högsta grad ett projekt i tiden, med direkt samband med alla frågor som gällde den traditionella stadsmiljöns och en hel nordisk byggnadskulturs överlevnad.³

Konsthögskolans arkitekturskola i förändring

Först något om Konsthögskolans arkitekturskola eller Mejan som den brukar kallas. Sedan den grundläggande arkitektutbildningen i Sverige efter tyskt mönster placerats på tekniska högskolan 1876 fick Mejan som grundats 1773 rollen som fortsättningskola för yrkesverksamma arkitekter med mer konstnärlig profil.

1912 tillkom en professur i arkitekturhistoria. Undervisningen var och är fortfarande ettårig med ett 20-tal intagna elever, fram till omkr. 1970 med årliga prisämnen och utdelande av kungliga och hertigliga medaljer i Arkitektur med stort A!

Vid 1960-talets slut ändrades detta radikalt; de två professorerna John Sjöström och Göran Lindahl såg att skolans roll, att vidareutbilda en liten del av landets verksamma arkitekter borde utvecklas och ges en inriktning mot stadsmiljöfrågor. Det skulle ge möjlighet till fördjupning på ett aktuellt område där erfarenheten av praktiskt arbete var viktig och där uppdragen kanske inte gav denna möjlighet. Man vände sig därmed mer till tjänstearkitekter och stadsplanerare, öppnade för specialelever som konsthistoriker och kulturgeografer, och organiserade undervisningen i arbetsperioder så att anställda yrkesverksamma från hela landet skulle kunna delta.⁴

Under en 10-årsperiod studerades nu bebyggelsemiljöer av skiftande slag. Förslummade storstadsmiljöer och citysaneringens konsekvenser avlöstes av trästadens och småstadens skala. Därefter kom försummade

FIGUR 1 a och b. Övre Slottsgatan i Uppsala 1971 och 2016. Förfallet har hävts. FOTO: Gärd Folkesdotter resp. Erik Nordin

förortsområden och så småningom även landsbygden med dess småorter. Även internationella nedslag förekom, som i förslummade storskaliga bostadsområden i Glasgow och Leeds.

Sammanfattande kan sägas att skolan hade en unikt fri ställning under dessa år och hade lärarkrafter som kunde utnyttja denna frihet på ett kreativt och omvälvande sätt. Detta gav förutsättningar för en ut-

FIGUR 2 a och b. Gård i kvarteret Hörnet i Uppsala 1971 och 2016. Uthus och en fabriksbyggnad har ersatts med radhus, gathuset har upprustats. FOTO: Gärd Folkesdotter resp. Erik Nordin.

bildning anpassad till samhällsutvecklingen – skolan blev en kunskaps- och utbildningsmiljö som inte fanns på andra håll och som har varit med att påverka samhällsutvecklingen på ett avgörande sätt.

Göran Lindahl hade alltså tillträtt arkitekturhistorieprofessuren 1961. Hans företrädare Erik Lundberg hade

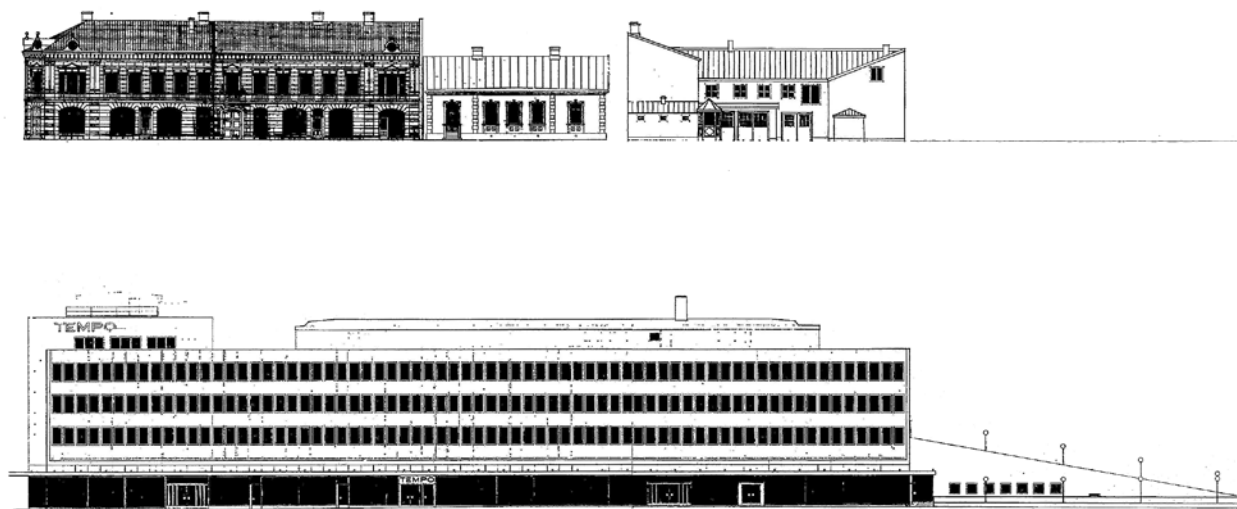
varit både arkitekturhistoriker och arkitekt med restaurering som centralt arbetsfält. Göran var i grunden konsthistoriker, men med betydligt vidare intresseområden. Stadsmiljöfrågor i ett ekonomiskt, socialt och allmänhistoriskt perspektiv vidgade vyerna. De stora skeendena, miljöns dynamik och dennas förutsättningar var viktiga

frågor, av Göran belysta och problematiserade i åtskilliga tidningsartiklar från slutet av 1950-talet och framåt.

Byggnadsrestaureringsfrågan, dess ideologi och teknik kom i skymundan men fanns levande i skolans medvetande och krävde andra krafter för att kunna hanteras.⁵ Våren 1970 genomfördes som en särskild kurs en månadsresa till Centro di Restauro i Rom och till restaureringsobjekt i mellersta Italien. Ett syfte var att kartlägga begreppet ”den Italienska restaureringsdoktrinen”. I denna resa fick jag förmånen att delta. Den var mycket ambitiöst planerad, väl förberedd. Vi fick en utomordentlig inblick i tidens restaureringspraxis i Italien, inte alltid så doktrinär.⁶ Föreläsningar i restaureringsfrågor hölls sedan under många år av Ove Hide-mark och andra, och från 1978 ordnades en mer permanent undervisning med Ove som lärare, men först 1986 inrättades en egen professur i restaureringskonst som Ove upprätthöll till 1994.⁷

Konsthögskolan och citysaneringarna

Förnyelsen av arkitekturskolan började med en programförklaring 1966–67, att kurserna skulle inriktas på studier av den yttre miljöns och särskilt gatans problem, till en början i nybyggda bostadsområden men också samma år saneringsområden i centrala Landskrona. 1967–68 handlade om liknande frågor i amerikanska städer,

storstaden som teknisk organisation. Som studieuppgift valdes Tunnelgatsområdet i Stockholm, varvid även sociala frågor kom in, ja de kom till och med att dominera diskussionen. 1968–69 ägnades förslumningsprocesser i Norrköping. Nästa år, 1969–70 genomfördes den nämnda nyordningen med koncentrerade arbetsperioder, också med hänsyn till det nybildade Nordplan som använde samma lokaler. Studieämnet var då Järvafältet och angränsande bebyggelse.

Vid slutet av 1960-talet började också kritiken av den pågående stadssaneringen växa sig högljudd. Doktrinen var att saneringen helst borde ske i stadsdelsskala, för att möjliggöra nya trafiklösningar och en ny skala i handelns byggande. Småbutiker skulle ersättas med varuhus för att behålla kundernas intresse, och behålla stadens centrum attraktivt. Bostäderna var förslummade och måste ersättas med värdigare nybyggen. Redan på 50-talet hade Göran Lindahl ifrågasatt citysaneringen i Stockholm i understreckare i *Svenska*

Dagbladet.⁸ På 60-talet skärps debatten, tidskriften *Arkitektur* ägnar stort intresse åt stadsplanefrågor och Göran skriver flera inlägg, här endast ett exempel: I *Arkitektur* 1965:5 gör han ett bildsvep som visar de söndertrasade miljöer som var resultatet av de pågående citysaneringarna.⁹ I en replik på ett debattinlägg skriver han som slutkläm "... den fatala frågan: Vad i all världen skall vi ha arkitekter till? Kan det egentligen bli trasigare, trassligare och fulare än så här?"¹⁰

Den skarpaste vidräkningen med vad som pågick var ett helt nummer av *Arkitektur* 1971 med rubriken Centrumkvarterens öde.¹¹ Göran Lindahl tillsammans med Fredrik von Platen och Sonja Wahlstein visar bilder och ritningar före och efter saneringen i några mellanstora svenska städer, hur tätheten och skalan drastiskt förändrats genom varuhusbyggande och hur förslumningen av den äldre bebyggelsen pågick. Artikeln var ett resultat av en rad elevarbeten inom arkitekturskolan 1969.

Per Olof Lefvert, då stadsarkitekt i Gävle gav genmäle mot kritiken kring

FIGUR 3. Kvarteret Jägaren i Karlstad, före och efter förnyelsen. Ur *Arkitektur* 1971:5.

1970 av den stora stadsomvandlingen och hänvisade till visionen, planen som inte skulle bedömas förrän den var genomförd. Göran Lindahl menade ju i stället att staden aldrig är färdig, att den ständigt kommer att förändras, men att just detta gör att den måste förändras i små steg för att bibehålla sin kvalitet och attraktionskraft.¹² Cityringen som skulle försörja den omvandlade och förtätade citykärnan blir då också en svängrem som binder och avgränsar, skapar sekunda miljöer utanför. Den alltför hårt funktionsstyrda planerade nya staden låser. Hänvisningen till att saneringen skulle vara oundviklig på grund av den äldre bebyggelsens dåliga tekniska kvalitet avisas också. Varför blev den dålig? Vetskapen om att den ska bort, ibland fastlagd med långvariga byggnadsförbud har förstås gjort underhåll ointressant och olönsamt.

Staden i retur och Sprängning pågår

Nu gjordes också två utställningar i samarbete med Arkitekturmuseet som med utgångspunkt i studier i arkitekturskolan kritiserade den pågående stadsomvandlingen.¹³ I vems intresse skedde den egentligen? Vad hände med de människor som tvingades bort från sin invanda miljö? Den officiella politiken var kall, den sysslade med siffror, trafik, ekonomi medan den sociala sidan av saneringarna inte uppmärksammades. Eller den stadsmiljömässiga. Det var ett axiom att bevarandet var en omöjlighet och husen var i dåligt skick, dyra att göra något åt.

Staden i retur gjordes av 67/68 års elever Fredrik von Platen och Sören Thurell tillsammans med chefen för arkitekturmuseet Bengt OH Johansson på grundval av erfarenheterna av Norrköpingsstudierna och Tunnelgatsområdet.¹⁴ Det blev i samarbete med Arkitekturmuseet och Stockholms stadsmuseum en utställning 1969 och en liten bok 1970.¹⁵ Det handlade framför allt om den sociala miljön, och hur den bröts sönder genom kraven på den nya stad saneringen skulle skapa. Standardkraven för bostadsombyggnad kritiserades, med utgångspunkt i sekelskiftets stenstad som kunde och borde återanvändas och inte rivas bort.

Sprängning pågår hette den andra utställningen, även den med Norrköpingsstudierna som utgångspunkt

men nu av 68/69 års elever vid arkitekturskolan, Gärd Folkedotter, Karl-Erik Nygren och Sonja Vidén. Vad sprängdes? Jo stadsmiljön som genom alla rivningar trasades sönder, rivningar som skapade långvariga sår i väntan på en oviss kommande nyexploatering. Riksutställningar var producent och utställningen visades även internationellt bl.a. i Warszawa där förståelsen för att man inte skulle riva för att bygga stadsmotorvägar var minst sagt begränsad.

Att inventera bebyggelse – och inte bara byggnader

Åren kring 1970 var mycket aktiva när det gällde att finna nya former för kulturhistorisk byggnadsinventering. Sten Rentzhog, landsantikvarie i Älvsborgs län och sedan i Jämtlands län, fastslog en metod att på ett systematiskt sätt notera byggnaders egenskaper, och omfatta alla byggnader, oavsett hur de värderades vid inventeringstillfället. Tanken var att en sådan metod tillämpad lika i stor skala skulle ge underlag för statistiska överväganden om byggnaderna, och därmed ge ett vetenskapligt underlag för urval och argumentation för bevarande.¹⁶ En brist i metoden var att den inte fångade miljöegenskaper utan endast noterade enskilda fastigheter och hus. Något mer behövdes, särskilt i stadsmiljöer var värdena ju många gånger mer knutna till miljön än till de enskilda byggnaderna. Hösten 1970 beviljade Byggeforskningsrå-

det en ansökan från Konsthögskolans arkitekturskola undertecknad Göran Lindahl med syfte att studera inventeringsmetoder, även internationellt för att kunna göra överväganden om sanering eller bevarande av stadsmiljöer. En arbetsgrupp genomförde projektet.¹⁷ Rapporten Stadsinventering 1 och 2 ger en inventeringshistorik, analys av olika metoder att redovisa och uttrycka värden samt ett förslag till metod, tillämpad på Västervik. Parallellt prövades också metoder att kartlägga och redovisa egenskaperna i en stadsmiljö genom praktiskt arbete i årskurs efter årskurs i arkitekturskolan.

En sammanslagning av dessa erfarenheter från arkitekturskolans arbete och den Rentzhogska inventeringsmetoden föreslås 1976 av Riksantikvarieämbetet i rapporten *Vägledning för kulturhistorisk bebyggelseinventering*. För kartering och kartredovisning provinventerade Fredric Be-doire, Ann-Mari Westerlind och Jan Lisinski tre områdestyper, stenstadskvarter i Örebro, fiskeläget Hälleviksstrand i Bohuslän och Bondarvs by i Järvsö i Hälsingland. Inventeringen av Bondarv några iskalla februaridagar 1975 deltog jag i, det var intressant att se hur det arbete jag varit med om att starta i Karlskrona nu tillämpades i landsbygdsmiljö, och att man även i en sådan miljö beskrev och bedömde inte bara byggnaderna utan deras sammanhang.¹⁸

FIGUR 4. Trästäder i Norden. Omslag till rapport 1 i rapportserie inför trästads-konferensen i Sandefjord 1972.

Användningsplanering

1970-71 studerades centrumbebyggelsen i Kalmar och Karlskrona. Nu introducerades begreppet användningsplanering¹⁹ på allvar, och eleverna fick börja med en exkursion till studieområdena och där tillämpa en metod att snabbt och effektivt genom självsyn kartlägga bebyggelsen, dess egenskaper, karaktär, användning, skick osv. Detta bildade sedan grund för frågeställningar och fördjupningar på de frågor som i respektive områden var av betydelse. Och för skissning av komplettering – lagning skulle man kunna säga – av en söndersanerad stadsväv. För min egen del var det det djupt förslummade bostadsområdet Kalvhagen i Karlskrona som studerades. Detta område med ursprungligen småskalig trähusbebyggelse hade dåligt rykte från början, det hade varit fattigkvarter. När en ringled runt centrumkvarteren på Trossö planerades tilläts den skära snett igenom stadsdelen utan att några nämnvärda protester kom, och rivningar och förslumning av ännu inte rivna träbyggnader hade redan kommit igång. Vi påtalade det befängda med en centrumringled på en ö med bara en tillfart och ritade nybebyggelse som skulle läka såren i stadsdelen.²⁰ Jag arbetade ihop med Bengt OH Johansson med intervjuer av boende och underlag för vad som skulle kunna bevaras, och vårt förslag blev en "mjuk" såvitt möjligt bevarad och hopläkt stadsdel. Detta år publi-

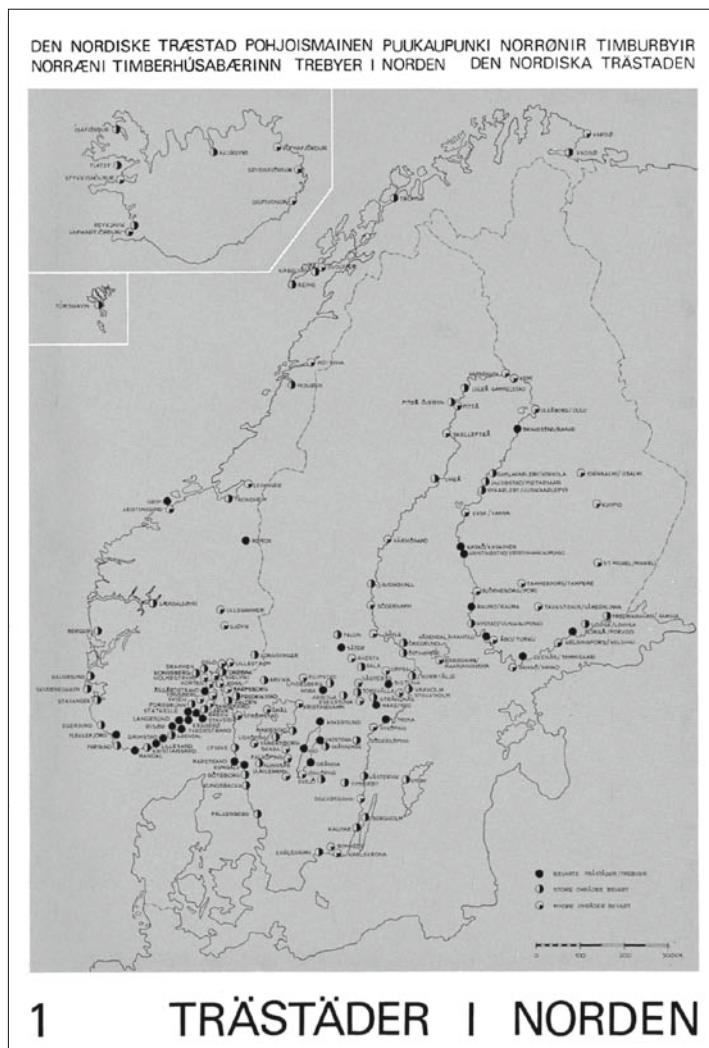
cerades sedan studieresultatet i två skrifter, en för vardera staden i stället för en kortlivad utställning som oftast presenterat tidigare års arbeten.

Den nordiska trästaden på arkitekturskolan

Året därpå 1971-72 fortsatte efter liknande uppläggning, nu under huvudrubriken *Den nordiska trästaden*. I studieprogrammet anges att de andra nordiska länderna nu genomför liknande studier. Jönköping och Sta-

vanger skulle vara huvudämnen för Arkitekturskolan, men även Västervik och Nora skulle uppmärksammas. Det blev rapporter om Västervik, Jönköping och Stavanger.

I studierna ingick också att en uppsats i arkitekturhistoria skulle skrivas, jag har kvar en PM om detta av Göran Lindahl daterad 24.9.1971. Uppsatsens ämne var frivilligt val av eleven, men nu påpekades önskemålet att uppsatser skulle skrivas om olika trästäder, om träbyggnadsfrågor

1 TRÄSTÄDER I NORDEN

FIGUR 5. Några av de 29 rapporter som producerades till trästadskonferensen i Sandefjord 1972. FOTO: Erik Nordin.

och om bevarandefrågor i trästadsmiljö. Detta hakade jag på. Jag ville skriva om snickarglädje, vad var det för något egentligen, vad hade denna sorts träbebyggelse för bakgrund? Allt mot en annan bakgrund, det hat mot snickarglädjen som ännu visades överallt, kanske kraftigast inom hembygdsrörelsen. Snickarglädje ansågs estetiskt undermåligt och även tekniskt vilket togs som argument för rivning eller åtminstone för ombyggnader som utplånade husens särart. Jag letade upp samtida litteratur och mönsterböcker, beskrev tre huvudspår i snickarglädjen Schweizerstilen, nygotiken och fornnordismen. Allt detta har sedan bättre och grundligare beskrivits, men då var det nytt. Det enda uppskattande som kunde läsas då om snickarglädje var en kort artikel av Ulf Linde om skärgårdens villor.²¹

Min studie publicerades i Nordiska trästadens rapportserie som nr

16 med rubriken *Träbyggande under 1800-talet – debatt och verklighet*.²² Den blev färdig med kort marginal, Göran hade visat starka tecken på oro om jag skulle kunna knyta ihop säcken till en fungerande skrift och göra det i tid, och hans lättnad var påtaglig när allt var klart och presenterat!

Rapporterna om Kalmar och Karlskrona nytrycktes i nya omslag. Allt som allt producerades enligt en lista som förelåg vid konferensen 29 rapporter.

Rapport 1 i serien var en sammanställning av ca 150 bevarade trästäder i Norden. Lämpliga personer hade uppåddats i de respektive länderna för att lämna grundmaterial till rapporten som sedan sammanställdes. Denna översikt gav när väl allt sammanstälts en snabb och strukturellt tydlig bild både av vad som fanns kvar, bebyggelsens struktur och i vilken mån det gick att tala om samlade

miljöer eller mer spridd restbebyggelse invecklad i en pågående sanering. Norge stack ut med en högre grad av bevarande, jämfört med den mer fragmentariska situationen i många finska och svenska städer.

Spännvidden i rapportserien är avsevärd. Kärnan är studier av specifika träbebyggelsemiljöer i Sverige, Norge och Finland med bevarandeförslag, men där finns också mer generella rapporter om specifika träbyggnadsproblem eller kategoriinventeringar som fiskelägen i Bohuslän, landshövdingehus i Göteborg och en allmän överblick över arbetarbostäder av trä. Men även mer byggnadstekniska och stadsplanerelaterade rapporter finns.

Efter trästadsåret fortsatte arkitekturskolan med arbetssättet användningsplanering, och en rad rapporter efter samma uppbyggnad följde. Studiefältet vidgades, och förändrades men fokus på bevarande/användning bestod. Kontinuitet i samhällsutvecklingen handlar det om, antingen det är en tät stadsmiljö, diffusa förortsområden, landsbygd med småorter eller förfallande bostadsområden i England.

Den nordiska konferensen

Konferensprogrammet lockade ca 200 deltagare. Konferensen 22–24 september bestod av två heldagar med en mellanliggande exkursionsdag till sju trästäder på Norska sydkusten. En resolution antogs enhälligt med uppmaning till de nordiska

FIGUR 6. Exempelsida ur boken *Nya hus i en gammal stad*. Proportionen fasadhöjd över fönster / taksprång dokumenteras på ett flertal hus i trästadsdelen Östanbäcken, Härnösand. TCKNING Sture Balgård.

regeringarna och planeringsmyndigheterna att värna om trästadsmiljöerna, bl.a. genom att jämställa renovering/ombyggnad med nybyggnad vid statlig långivning så att bevarande åtminstone behandlades neutralt i förhållande till nybyggande.

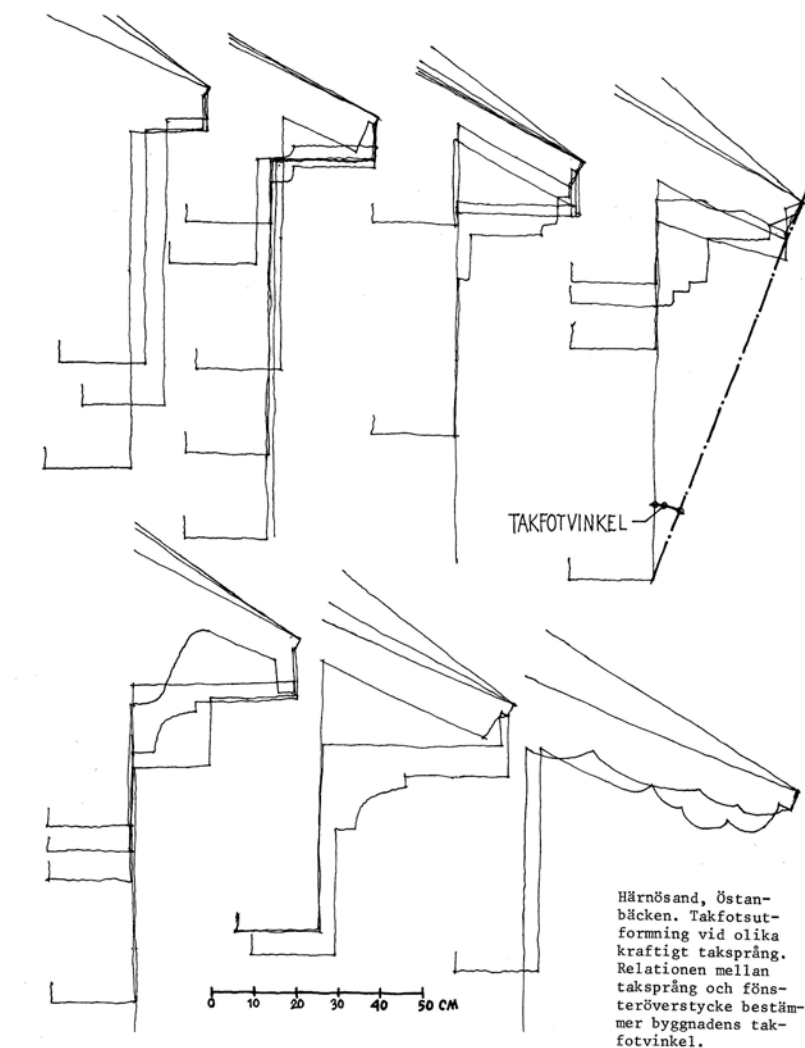
Tre inledare talade under den gemensamma rubriken "en gammal bytype i kris", arkitekterna Vilhelm Helander, Tekniska högskolan, Helsingfors och Dag Rognlien, Oslo och sist Göran Lindahl. Konferensen belyste sedan trästadens situation och möjligheter från olika perspektiv under huvudrubrikerna "Hvad sker i trebyerne? Exempler på vext og fornyelse", "Mennesket, miljøet og maktene" och "Kostnadene med forandringen av byene". Sista dagen efter exkursionen handlade om underhåll och förnyelse, om myndigheternas och ägarnas ansvar och möjligheter.

En särskild arbetsgrupp, för Sveriges del Bengt OH Johansson, chef för arkitekturmuseet, arkitekten Ove Hidemark och Per Kåks, Riksställningar, samlades också för att göra en vandringsutställning över Trästäder i Norden, som först visades i Sandefjord.²³

Saneringsutredningen.

Tilläggsplan

Här kan påminnas om den svenska statliga saneringsutredningen som fick sina direktiv 1968 och lades fram i augusti 1971. Genom tilläggsdirek-

tiv december 1969 tog utredningen itu med behovet av speciallösningar för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och lade fram en särskild rapport *Sanering III* i maj 1973. I denna del av utredningsarbetet hade Göran Lindahl och Fredrik von Platen förordnats som experter. Görans uppdrag i utredningen var bl.a. att skriva inledningskapitlet *Urvalsproblemet*.²⁴

Fredrik hade samtidigt som han varit assistent deltagit i kursen 1970-71 och arbetat särskilt med Kalmar där han senare kom att få större uppdrag.

Intressant vore att veta på vilket sätt konferensen fått genomslag i betänkandet – och förstås i den omvägning mot bättre förståelse för bevarandefrågor som nu sakta växte fram. Ett antal artiklar i tidskrifterna

Arkitektur och Stadsbyggnad av Göran Lindahl dessa år utvecklar tankar och resultat av trästadsstudierna, och överhuvudtaget arkitekturskolans arbete. I Saneringsutredningen var det fråga om ökad jämställdhet mellan ombyggnad/renovering och nybyggnad, dels också om särskilda lån för kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Begreppet lägsta godtagbar standard definierades och kunde hävdas som norm för ombyggnad redan i *Sanering I*. Genom *Sanering III* inrättades särskilda tilläggs lån för byggnader av byggnadsminnesvärde, och förhöjt låneunderlag för andra kulturhistoriskt värdefulla byggnader.²⁵

Och vad hände sen?

1975 utropades av Europarådet till det Europeiska byggnadsårdsåret. I Sverige gavs året mottot "Låt husen leva", med en tydlig hänvisning till att det inte bara gällde bevarande utan också användning. Arbetet med byggnadsårdsåret startade redan 1973 och en nationalkommitté inrättades på högsta nivå, med sekretariat på Riksantikvarieämbetet. Länskommittéer bildades och ett omfattande arbete med propaganda för bevarande och användning av befintlig bebyggelse startade, syftet var att verka långt utanför den dåtida snäva definitionen av kulturhistoriskt värde. Som ett resultat av byggnadsårdsåret startades året efter Svenska föreningen för byggnadsvård. Byggnadsårdsåret och föreningens mål låg således nära

den vidgade syn på bevarande och användning av den befintliga byggnadsmassan som vuxit fram genom arkitekturskolans arbete.

Under Göran Lindahls handledning fördjupades studiet av den pågående saneringen i några trästäder av Lis Hogdal och Eva Lampel, båda knutna till arkitekturskolan. Byggnadsforskningsrådet gav anslag och resultatet publicerades 1976 i *Kommunalpolitik och gamla hus*. Kommunens roll som motor i omvandlingen är huvudämnet i studien, kommunen som köper in tomter i stor omfattning, ofta med svag förmåga att verkligen genomföra den storskaliga återuppbyggnaden av staden. Det tar tid och blir dyrt samtidigt som förslumning och rivningstomter breder ut sig.²⁶

Ett annat byggforskningsprojekt värt att nämna i sammanhanget är publicerat 1976 i boken *Nya hus i en gammal stad* av Sture Balgård. Egentligen ganska enkelt men ändå banbrytande. Vilka egenskaper hade husen i en trästad? Vad var det egentligen man skulle anpassa sig till, om nu det var målet. Eller vad skulle man göra annorlunda om man ville markera sin egen stil? Byggnadernas egenskaper i en bevarad trästadsdel i Härnösand kartlades systematiskt, den då aktuella typhusarkitekturen granskades. Den klassicistiska grunden för den äldre bebyggelsen kunde beskrivas, även om den tagit sig enkla uttryck. Det blev en lärobok i traditionellt byggande.²⁷

I oktober 1980 hölls på initiativ av Thomas Hall en brett upplagd konferens i Stockholm med syfte att med utgångspunkt i forskningsprojektet Svensk Stad 1950–53 diskutera forskningsläget när det gällde stadsmiljö i vidaste bemärkelse. Utgångspunkten för Svensk Stad hade varit konsthistorisk, men hade på ett för sin tid ovanligt sätt vidgat begreppen och behandla ett socialt, ekonomiskt och historiskt helhetsperspektiv på 1800-talets stadsmiljö, från bostadens inredning och artefakter till den yttre miljöns olika aspekter, arbete, fritid, nöjesliv.²⁸

1980 kunde man ännu få direkt-rapporter från flera av dem som deltagit i det ursprungliga projektet, forskningsinsatserna hade skett i huvudsak före 1945. Men konferensen inbjöd också ett stort antal talare som gav sin syn på vad Svensk Stad hade åstadkommit och vad man nu 30 år senare såg som aktuellt forskningsbehov. Göran Lindahl var en av inledningstalarna och gjorde en vid genomgång av hur han nu såg på behovet av stads- och även kulturmiljöforskning i vidare mening. Han utgår från att forskningen bör förhålla sig till den aktuella situationen i samhällsutvecklingen, och hänvisar till 70-talets arbete med att göra den befintliga bebyggelsen beskriven och ge argument för bevarande. Nu, menar han, att detta arbete är i princip avslutat, målet är vunnet och inte mer forskningsnytta finns att utvinna

ur fortsatt inventerande. Nu borde forskningen ställa sina egna frågor och gå vidare. Han hänvisar till intressant forskning i kulturlandskapet. Han pläderar för breda synteser, sådana som Svensk Stad hade stått för, även om underlagsforskningen då inte alltid varit tillräcklig. Med dagens synsätt skulle samverkan mellan olika discipliner vara mer utvecklat och samhällenas utvecklingsprocesser studeras, detta även i ett internationellt perspektiv. Görans inlägg på denna konferens är väl i mycket en programförklaring för denna tidsskrift, när den startades 1981.²⁹

Riksantikvarieämbetets höstmöte 1982 hade forskning som tema, och de inledande inläggen publicerades i *Kulturminnesvård* 1983:1. Sten Rentzhog och Göran Lindahl var båda inledare, och här finns intressanta uttalanden som har med trästaden och inventeringsfrågorna att göra. Det var vid detta tillfälle Sten ropade till den församlade antikvariekåren: "Sluta leka ekorrar och frimärkssamlare!"³⁰ Det han menade var att allt inventerande och insamlande av data inte tjänade något till när det gällde att påverka och argumentera för bevarande om inte det forskades och även om det insamlade var alltför osystematiskt för att bearbetas. En sådan forskningsinsats hade Sten initierat efter en konferens hösten 1976 som jag på Bygghörsningsrådets uppdrag hade anordnat i Gävle under rubriken *Lokala byggnadstraditioner*. Här

FIGUR 7. Trästadens Hudiksvall. De rikare handelsgårdarna i två våningar ligger med huvudbyggnaderna mot Östra Storgatan. Närmast till höger Brunska gården. FOTO: Göran Lindahl.

presenterades pågående och avslutad forskning med syfte just att initiera kompletterande fortsatt forskning inom fältet. Det projekt Sten skapade handlade just om att se om det gick att nyttiggöra byggnadsinventeringar genomförda med den Rentzhogska metoden, utöver förstås den omedelbara nyttan i kunskapsinsamlingen. Systematiken i inventeringarna borde göra det möjligt att dra slutsatser om byggnadsbeståndets karaktärsskillnader i olika delar av landet. Projektet var mödosamt, datatekniken var ännu i sin linda och mycket handarbete

krävdes för att bearbeta materialet, men det var ett intressant projekt att följa, det blev många nattärsresor till Östersund. Till slut, 1987 publicerades ett slutresultat i rapporten *Byggnadstradition på den svenska landsbygden: Bearbetningar av 10 års byggnadsinventeringar*.³¹

Göran Lindahls inledningsanförande vid höstmötet 1982 var i mycket en sammanfattning av arbetet med stadscentra och särskilt trästäderna, och förstås vad som hänt under 10-årsperioden.³² Han framhöll att det som gjorts till 1972 inte var forsk-

FIGUR 8 a och b. Hus vid torget i Raumo 1982 resp. 1992. Stadsbilden har städats upp. Trästadens Raumo blev världsarv 1991. FOTO: Erik Nordin.

ning i första hand utan för att väcka opinion. Överblicken över vad som hände med trästäderna var inte exakt men tillräcklig för att visa att något måste göras. Han tar upp situationen med cityexpansion, och behovet att vända på planeringsdoktrinen till användningsplanering utgående från

den befintliga miljön. Han pekar nu på att situationen vid 80-talets början är en annan, expansionen har kommit av sig, nu handlar det mest om bostäder, och har man väl bestämt sig för att bevara kan bostäder inrymmas i de flesta byggnader, till och med vattentorn. Listningen av hus

i grader som omistlig, värdefull etc. har i den situationen tjänat ut, allt kan ju och bör bli kvar. Fullt så enkelt såg jag nog inte på situationen, som länsantikvarie såg man även nu en hel del konflikter och tillkortakommanden för bevarandearbetet.

År 1982 och 1992 var jag inbjuden att tala på konferenser i Raumo i Finland, båda uppföljare till Sandefjordskonferensen. Raumo är ju en av de bäst bevarade trästäderna i Finland, världsarv sedan år 1991. 1982 hade jag uppgiften att berätta vad som hänt efter Sandefjord i Sverige. Det var en hel del. Länsstyrelserna hade fått länsantikvarier 1976, lånemöjligheterna till ombyggnad hade förbättrats, ännu dock bara på papperet, ett bidrag till byggnadsvård hade tillkommit om än blygsamt, ett varsamhetskrav vid ombyggnad var på väg. Detta krav fäste jag stora förhoppningar till, behandlingen av de enskilda bevarade husen klagade jag mest på.³³

1992 hade det gått 20 år från 1972, alltså ungefär 10–20% äldre hade trästäderna blivit under den tid de nu uppmärksammats! Antikvarien Nils Ahlberg deltog i konferensen. Han ville komma vidare, trästadens var ett viktigt internationellt ansvar för Norden i ett ICOMOS-perspektiv och mer forskning och inventering behövdes. Samtidigt borde begreppen skärpas, vad skulle inrymmas i begrepp som

FIGUR 9. Förslag till 32-våningshus invid Gamla Gefle 2014. "Gamla Gefle som stadsbyggnadskaraktär bedöms dock inte ta någon skada av den föreslagna bebyggelsen" står det bland mycket annat i planbeskrivningen. En stadsmiljö sträcker sig tydligen inte utanför det yttersta huset.

trästad? En mer vetenskaplig ansats behövdes.³⁴

Trästadens i dag

Vad har nu hänt sedan den spektakulära starten 1972? Mitt intryck är att utvecklingen gått två skilda vägar, på ett inte alls överraskande sätt. Förslumning och rivningstomter ser vi i dag inte mycket av, staden är åter fullbyggd. Den diskussion om stadscentras utveckling som inleddes vid 1960-talets slut handlar i dag som då om markvärden och citys attraktivitet. Förtätning och exploateringsökning är oemotståndliga krafter som nu drabbar byggnader i gott skick, men för lågt exploaterade. Den översiktliga planering som skulle utgöra ram för stadens utveckling är politiskt

FIGUR 10. Omslaget till tidskriften *Arkitektur* 2009:8. Ett "infill" i en traditionell småskalig stadsmiljö i Landskrona. Den enhetliga stadsmiljön tillmätts här knappast något värde. Allt ska vara annorlunda. Vad händer vid nästa nybygge – eller påbyggnad – tre våningar har ju genom huset satts som norm i stadsdelen?

arkitektur har efterhand förändrat karaktären i ett område. Och en förtätning har ändå skett, genom vindsinredningar och framför allt genom att ekonomibyggnader försvunnit. Vedbodarna, gamla ladugårdar, verkstäder och andra enklare byggnader som var typiska inslag i den gamla stadsmiljön har ersatts av nya bostadshus och moderna garage. Ofta har gårdarna efter uthusens rivning kunnat inrymma mindre radhuslängor, osynliga från gatan men ändå tillhörande en annan tid och miljö. Detta är förstås lättförståeligt, men den gamla miljön blir inte densamma och de gårdsmiljöer som verkligen speglar den gamla trädgården försvinner en efter en.

Erik Nordin
erik.nordin@live.se

Arkitekt 1965, Konsthögskolans arkitekturskola 1968–1973. Länsantikvarie i Gävleborgs län 1976–2002. Huvudinriktning på trähus och byggnadsvård. Sekreterare i Kulturarvsutredningen 1994–1996. Arbetat åt Svenska kyrkan med kyrkoantikvarisk ersättning 2000–2011 och med Hälsingegårdar som kulturminnen och världsarv 1996–2012.

Noter

- 1 Göran Lindahl skriver i *Kulturminnesvård* 1983:1, s. 7, att svensk bas var Konsthögskolans arkitekturskola, och att Svenska nationalkommittén av ICOMOS engagerade sig, och försäkrade sig om stöd från de nordiska riksantikvarierna. Driftskapital tillskötts av Nordisk kulturfond.
- 2 En outhärlig källa är Lindahls bibliografi utgiven av Kristenson 2000.
- 3 En jämförelse mellan stadsbebyggelsen och dess bevarandesituation i 1970-talets början görs av Göran Lindahl i samband med trädstadskonferensen 1972 och publiceras i Lindahl 1972.
- 4 Min huvudkälla för arkitekturskolans historik är en stencil, en sammanställning av årsberättelser: *Arkitekturskolans verksamhet 1967–1976*.
- 5 *Arkitektur* 1968:4, 1968:5. Lindahls syn på detta problem framgår av en polemik med Börje Blomé i *Arkitektur* 1968 nr 4 och 5. Börje Blomé argumenterar för att en restaureringsundervisning borde byggas upp vid arkitekturskolan. Lindahl menar att detta egentligen handlar om en helt ny yrkesroll med restaureringsteknisk kompetens och att de aktuella problemen är vidare än så: "Forskning och undervisning kan inte längre nöja sig med att välja ut ett antal intressanta objekt. Frågan gäller över huvud inte några bestämda byggnader eller någon viss typ av miljö; den gäller förändringsprocessen som helhet, den kombination av standardstegring och förslumning som blivit de rika ländernas öde."
- 6 Resultatet av resan finns dokumenterat i *Teori och praktik i Italiensk byggnadsvård, rapport från en studieresa*.
- 7 Edman 1999 nämner detta och den betydelse denna undervisning fick. Han beskriver utförligt Ove Hidemark som restaureringsarkitekt, ideolog och skribent.
- 8 Till exempel en artikelserie med understreckare i *Svenska Dagbladet* om saneringen av Nedre Norrmalm, 6 artiklar i mars–april 1959. Hela denna debatt diskuteras grundligt i Gullberg 2001. Se särskilt del 1, s. 385–387. Göran Lindahls engagemang i dessa frågor kan ha haft betydelse vid tillsättningen av professuren i arkitekturhistoria 1961. Anders Åman (2008, s. 213 f.) nämner att Sigurd Curman som sakkunnig vid tillsättningen förordade Göran Lindahl: "Utöver andra meriter var han den ende av de sökande som yttrat sig kritiskt om den pågående citysaneringen."
- 9 Lindahl 1965 i *Arkitektur* 1965:5, s. 152–169.
- 10 Lindahl 1965 i *Arkitektur* 1965:10, s. 368. Svar på inlägg av Per Olof Lefvert och Kell Åström efter Lindahls artikel i *Arkitektur* 1965:5.
- 11 *Arkitektur* 1971:5, s. 2–26.
- 12 *Arkitektur* 1965:10, s. 365–368. Inlägg av Per Olof Lefvert och Kell Åström och Lindahls svar efter Lindahls artikel i samma tidskrift 1965:5.
- 13 Johansson 2012, s. 32.
- 14 Utställningen publicerades i *Arkitektur* 1970:1, s. 16–22. I samma nummer finns artikeln "Norrköping – ett saneringsexempel" av Göran Lindahl (s. 12–15) samt ett flertal artiklar om sanering.
- 15 Johansson, von Platen & Thurell 1970.
- 16 Rentzhog 1971.
- 17 Grundner, Lantz & Söderström 1972.
- 18 *Vägledning för kulturhistorisk bebyggelseinventering*, 1976.
- 19 Begreppet förklaras och utvecklas i PM av Fredrik von Platen i december 1971.
- 20 Göran Lindahl hade kritiserat ringledstanken i den tidigare nämnda artikeln i *Arkitektur* 1965, s. 157. Han påtalade bl.a. ringledens barriäreffekt.
- 21 Linde 1959.
- 22 Nordin 1972.
- 23 Johansson 2012, s. 32. Även en vandringsutställning för Riksutställningar och skolmaterial producerades av Lis Hogdal.
- 24 *Sanering III*, kapitlet Urvalsproblemet, s. 22 ff.
- 25 Tilläggsbladet och förhöjt låneunderlag infördes 1974. Varje tilläggsblad krävde till en

början regeringsbeslut. Först flera år senare gavs det första tilläggslånet till en privatperson. 1993 gjordes det om till ett bidrag, Kulturstöd vid ombyggnad, och slogs 1996 samman med byggnadsvårdsbidraget.

- 26 Hogdal & Lampel 1976.
- 27 Balgård 1976.
- 28 Hammarström & Hall (red.) 1981.
- 29 Lindahl 1981, s. 46 ff.
- 30 *Kulturminnesvård* 1983:1, s. 8–12.
- 31 Lindström & Rentzhog 1987.
- 32 *Kulturminnesvård* 1983:1, s. 3–7.
- 33 Stencil från konferensen, min text på svenska och även översättning till finska.
- 34 Ahlberg 1993.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Arkitektur, utbildning och forskning, UHÅ-rapport 1983:7.
- Arkitekturskolans verksamhet 1967–1976*, Konsthögskolans arkitekturskola 1976. Stencil.
- Grundner, Karl, Lantz, Gunnar & Söderström, Göran, 1972, *Stadsinventering 1 & 2. Metoder för inventering av äldre byggnadsbestånd i kulturhistoriskt värdefulla stadsmiljöer*. Statens råd för byggnadsforskning, Kungliga konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm.
- JS (Sjöström, John), 1970, *Verksamheten vid Konsthögskolans arkitekturskola 1966–1970*. Stencil.
- Platen, Fredrik von, 1971. PM. Orientering om användningsplanen som begrepp. 3.12.71. Stencil.
- Program och diverse stenciler kring undervisningen vid arkitekturskolan 1968–1972.
- Prospekt/program för Den nordiska trästaden, Sandefjord 22–24/9 1972.
- Program, föredrag mm handlingar i stencil, bl.a. resolution, utdelade vid konferensen i Sandefjord 1972.

Tryckta källor

- Ahlberg, Nils, 1993, "Den nordiska trästaden, hur går vi vidare?", *Kulturmiljövård* 1993:5.
- Arkitektur* 1965:5, 1965:10, 1968:4, 1968:5, 1970:1, 1971:5.
- Balgård Sture, 1976, *Nya hus i en gammal stad, Stadskarakär och bebyggelseanpassning i bevarandeområden*. Statens råd för byggnadsforskning.
- Edman, Viktor, 1999, *En svensk restaurerings-tradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*.
- Gullberg, Anders, 2001, *City – drömmen om ett nytt hjärta*. Monografier utgivna av Stockholms stad 113.
- Hogdal, Lis & Lampel, Eva, 1976, *Kommunalpolitik och gamla hus*. Svensk byggtjänst.
- Johansson, Bengt OH, 2012, "Det unga arkitekturmuseet", i *Om femtio år med arkitekturmuseet, Arkitekturmuseets årsbok* 2012.
- Johansson, Bengt OH, von Platen, Fredrik & Thurell, Sören, 1970, *Staden i Retur, om stenstadens förfall och återanvändning*.
- Kristenson, Hjärdin, 2000, *Bibliografi – Göran Lindahl: böcker, tidskrifter och dagspress 1947–2000 samt fotografier*.
- Linde, Ulf, 1959, *Anteckningar om schweizerstilen*.
- Lindahl, Göran, 1965a, "Omvandlingen i städernas mitt", *Arkitektur* 1965:5, s. 105–112.
- Lindahl, Göran, 1965b, "Mer om sökarringar", *Arkitektur* 1965:10, s. 367–368.
- Lindahl, Göran, 1968, "Svar till Börje Blomé", *Arkitektur* 1968:5, s. 59.
- Lindahl, Göran, 1971, "Centrumomvandlingen i svenska städer" (samt genmäle av Per Olof Lefvert), *Arkitektur* 1971:7–8.
- Lindahl, Göran, von Platen, Fredrik & Wahlstein, Sonja, 1971, "Centrumkvarterens öde: återblick på 50- och 60-talen i svenska städer", *Arkitektur* 1971:5.
- Lindahl, Göran, 1972, "Trästad och stenstad, tradition och förändring i nordiskt stads-

byggande", *Foreningen til Norske fortidsminnesmerkers bevaring*, Årbok 1972.

- Lindahl, Göran, 1981, "Svensk stad ur dagens perspektiv", *Perspektiv på Svensk Stad, Staden som forskningsobjekt 1950–1980*.
- Lindahl, Göran, "Den nordiska trästaden", *Kulturminnesvård* 1983:1. Riksantikvarieämbetet.
- Lindström, Cajsa & Rentzhog, Sten, 1987, *Byggnadstradition på den svenska landsbygden: bearbetningar av 10 års byggnadsinventeringar*. Riksantikvarieämbetet.
- Nordin, Erik, 1972, *Träbyggande under 1800-talet – debatt och verklighet*, Nordiska trästadens rapportserie nr 16.
- Hammarström, Ingrid & Hall, Thomas (red.), 1981, *Perspektiv på Svensk Stad, Staden som forskningsobjekt 1950–1980*.
- Publikationer från Konsthögskolans arkitekturskola 1970–1990*. (Här förtecknas de inom arkitekturskolan utarbetade skrifterna i serien *Den nordiska trästaden*.)
- Rentzhog, Sten, 1971, *Byggnadsinventering: förslag till riktlinjer*. Riksantikvarieämbetet, Småskrifter och särtryck nr 17, Stockholm.
- Rentzhog, Sten, "Kulturminnesvårdare, sluta tycka – börja forska!", *Kulturminnesvård* 1983:1. Riksantikvarieämbetet.
- Sanering I och II. Betänkande utgivet av saneringsutredningen*, SOU 1971:64–65.
- Sanering III*, SOU 1973:27.
- Sjöström, John, 2014, *Stad och bostad, omtryckta eftertankar*.
- Teori och praktik i Italiensk byggnadsvård, rapport från en studieresa*, Konsthögskolans arkitekturskola och Statens institut för byggnadsforskning 1972.
- Vägleddning för kulturhistorisk bebyggelseinventering*, 1976. Riksantikvarieämbetet, rapport D 12.
- Åman, Anders, 2008, *Sigurd Curman, Riksantikvarie – ett porträtt*. Kungl. Vitterhets Historie- och Antikvitets Akademien.

Konferensdeltagare på stadsvandring i stadsdelen Bakklandet i Trondheim. FOTO: Trond Rødsmøen, Fortidsminneforening-en. – Mer om konferensen finns att läsa på www.fortidsminneforening.no

Konferensen Den nordiske trebyen i Trondheim 21–22 september 2016

EN EGEN ORGANISATION för trästäderna i Norge, Sverige, Danmark och Finland – det blev resultatet av konferensen *Den nordiske trebyen* i Trondheim i höstas. Vård för den mycket välorganiserade konferensen var norska Fortidsminneforeningen i samarbete med danska Landsforeningen for bygnings- og landsskabskultur, Byggnadsvårdens nätverk i Finland och Svenska byggnadsvårdsföreningen.

Drygt 230 deltagare kunde välja bland ett 50-tal föredrag och presentationer av olika trästadsprojekt i

Norden, från forskning till konkreta restaureringsprojekt och till nybyggnad i den traditionella trästadsens skala och anda. Medborgarinflytande liksom sociala och ekonomiska frågor tog denna gång större plats än 1972, då det gällde att försvara en hel byggnadskultur inför en hotande förintelse.

Man enades om att fortsätta det nu återupptagna nordiska samarbetet och intensifiera det under organiserade former – i en *Nordisk förening för trästäder*. Den nya föreningen är tänkt att bli ett gemensamt nordiskt

forum för inspiration, erfarenhetsutbyte och diskussion, ett forum för gemensamma forskningsprojekt, marknadsföring, årliga tematiska möten och studieresor.

Konferensens sista punkt blev att utse en interimsstyrelse bestående av åtta representanter – fyra från byggnadsvårdsföreningarna och en kommunrepresentant från vardera land. Interimsstyrelsen ska arbeta fram till nästa konferens som kommer att äga rum 2018 i Sverige med Svenska byggnadsvårdsföreningen som värd.

Elina Antell

Göran Lindahl var en flitig skribent och debattör och medverkade ofta i dagspressen bl.a. med sina understreckare i *Svenska Dagbladet* från slutet av 1950-talet fram till 1987. Vi har valt att återge fyra av dem. Tre är tillkomna under den tid då omfattande citysaneringar pågick runt om i landet. Den fjärde, "Museimännen och arkitekturen", var hans sista understreckare. Bildsättningen av artiklarna är vår egen och ger prov på Göran Lindahls skicklighet även som arkitekturfotograf.

Monumentaliteten i folkhemmet

SvD 8.II.1959

I den arkitekturideologi som sedan en lång tid varit den helt dominerande har det funnits en medveten ovilja mot både det monumentala och det personliga, och den programmatiska bundenheten vid det tekniska, det standardiserade och uttrycksfattiga har lagt hinder i vägen för varje fri gestaltningsvilja, konstaterar fil. lic. Göran Lindahl. I denna artikel tar han några typiska exempel från den offentliga byggnadsverksamheten under de senaste åren som utgångspunkt för en diskussion av folkhemsarkitekturens målsättningar och resultat.

DET HAR BYGGTS FLERA STORA och påkostade stadshus i svenska städer under 50-talet. Köpingar och landskommuner har följt i samma spår och försett sig med kommunalhus av aktningvärdas mått. Ibland har det blygsamma ordet förvaltningsbyggnad kommit till användning men mest som ett neutralt och försiktigt täckord; de storvulna avsikterna har inte varit att ta miste på. "Med hänsyn till husets monumentala karaktär är det av vikt att detsamma på ett markant sätt framträder i stadsbilden" ansåg man 1954 i Västerås och beviljade medel till ett kolossalt

Vänstra bilden: Västerås i början av den stora stadssaneringen. Bilden är tagen 1958 då Tempovaruhuset var nytt. Den Bomanska gården, med några av stadens finaste timmerhus, står i begrepp att rivas för det kommande Punktvaruhuset/parkeringshuset Punkt. Se högra bilden.

klocktorn att resas över den nya "centrala förvaltningsbyggnaden". Höjden på denna märkliga kampanil bestämdes till 64 meter, en siffra som delas med en närbelägen mastodont, "Stora Aseatornet". Tvehågsna lugnades med försäkringen att tornet "åtminstone delvis" skulle kunna användas till något nyttigt.

Naturligtvis har kritiken inte uteblivit. På flera håll har det ordats om kommunalt slöseri och rent av maktövergrip mot sparsamma och skeptiskt sinnade minoriteter. Uppenbarligen har de kritiska rösterna ibland haft fog för sig: det tycks

som om kontrollen över byggkostnaderna ibland varit mer än lovligt slapp. Ett och annat av dessa palatsbyggen har nog också snarast haft karaktären av en lyxmiljö, som föga blygsamma fullmäktigemajoriteter beviljat sig själva.

De monumental ambitionerna har ofta burits upp av en stark lokalpatriotism, som sträckt sig över partigränserna. Det är en stolthet, som väl någon gång kan utmana löjet men som ofta haft både orsak och innebörd. Västerås stadshus står färdigt om ett år och har då dragit en sammanlagd kostnad på bortåt 17 milj. kr. Men Västerås är också en märkvärdig stad: den har en lång och innehållsrik historia och kan dessutom just se tillbaka på ett årtionde av våldsam expansion. Man kan gott förstå denna önskan att i en monumentalbyggnad symbolisera de framgångar staden haft och den ekonomiska och industriella kraft den besitter. Ofta är det nog också fråga om ett slags hyllningar till den kommunala självstyrelsen. Maktens källa harangeras genom att fullmäktiges sessionssal skils ut ur komplexet i övrigt och får en speciellt dyrbar och ståtlig utformning. Utgångspunkter av detta slag är egentligen inte alls orimliga: ur föreställningar med lika allmän innebörd har åtskillig monumentalarkitektur skapats, mer eller mindre klart fattade idéer om makt, ett stort förflutet eller en lysande framtid.

Vad har resultaten blivit? Västerås har fått ett dyrbart, men annars tämligen ordinärt kontorskomplex kring en fyrkantig "borggård"; däröver reser sig omotiverat det torn, som i sinom tid skall förse med landets största klockspel. Luleå har byggt en elegant 9-våning marmorklädd skyskrapa med tillhörande lägre långa och utskjutande sessionssal; kostnad 7,5 milj. kr. Boden har antagit utmaningen, invigde för inte så länge sedan ett 10-våning stadshus med grön italiensk glasmosaik (4,3 milj. kr.) och ämnar sträva vidare mot ett medborgarhus om 11 våningar. Ett par år äldre är den stora anläggningen i Borås. Eslöv har skaffat sig ett medborgarhus, som också innehåller lokaler för

delar av stadens förvaltning. Av mindre format är t.ex. kommunalhuset i bruksamhället Surahammar; med sin mosaikklädda och vapenprydda sessionssal, som står på styltor över en näckrosdamm, bär det ändå vittne om ett nästan krampaktigt kommunalt (och socialdemokratiskt) självhävelsebehov gentemot storindustri och kapitalism.

I intetdera fallet finns det anledning att tala om arkitektoniska misslyckanden. Västeråshuset saknar inte en viss flotthet, låt vara av ytligt slag. Något liknande kan sägas om stadshuset i Luleå. Eslövs medborgarhus präglas av större originalitet och torde vara det finast genomarbetade av de här nämnda; det har också hunnit bli en smula berömt. Men ändå: trots förhoppningarna från uppdragsgivarnas sida, trots alla de satsade miljonerna, har knappast en enda betydande, verkligt minnesvärd byggnad åstadkommits. Alltför ofta har lyxen fått bli det främsta uttrycksmedlet, en nästan naiv förtjusning i dyrbara byggnadsmaterial. I ett fall har hela huset klätts med tunna, silvergrå granitkivor – det blev inte billigt, vilket man också belåtet framhäver på ort och ställe. Marmorväggar har likaledes haft sina förespråkare. "En beklädnad med fasadtegel eller kalksten är otänkbar ur estetisk synpunkt", ansåg byggnadskommittén i Luleå och stannade för en spökligt vit marmor.

Frågan kan också vidgas: Har det över huvud åstadkommits en värdefull byggnadskonst med representativa eller monumental syften under 40- och 50-talen? Uppdrag har sannerligen inte saknats. Snart sagt alla typer av förvaltning har expanderat och ställt krav på större, ibland också ståtligare lokaler. De stora organisationerna har befäst sin ställning som ett slags feodalherrar och manifesterat den genom att skaffa sig egna palats i huvudstaden. Valfärdssamhällets arbetsformer har också i yttre mening stabiliserats, överallt har det byggts: ämbetshus, lyxkontor, högkvarter för organisationer och storföretag, folkets hus, medborgarhus, kommunalhus o.s.v. Det finns intres-

santa experiment, enkla anläggningar och pompösa, traditionella och radikala, men knappast någon som oomtvistligt höjer sig över det ordinära eller som erövrat en självklar rätt att representera sitt årtionde. De är för torftiga som konstnärliga prestationer, uttrycker just ingenting mer än sin rent tekniska uppgift eller ev. byggherrens frikostighet.

Orsakerna är delvis så vaga och generella, att de bara kan skisseras i allmänna ordalag. Det finns i det moderna samhället en maktens anonymitet, som skiljer sig från äldre tider. De kraftcentra, som existerar, manifesterar sig inte utåt på samma sätt som förr, de framträder med standardiserade kontorsfasader och en sober, ointressant elegans. Äldre bankarkitektur (för att inte tala om statens ämbetshus) gjorde ingen hemlighet av den makt, som fanns samlad bakom stenfasader, bronsdörrar och smidda galler, den satte t.o.m. som sitt mål att demonstrera denna styrka med tunga och orubbliga former.

All den kritik som riktats mot gångna tidens monumentalitet har säkert spelat en roll; det har ständigt framhävts, att demokratiens institutioner bör se ut på ett helt annat sätt än det gamla samhällets. Den demokratiska idealarkitektur, som många gånger efterlysts, har emellertid låtit vänta på sig: parollerna har varit mer övertygande än de praktiska resultaten. Det har talats om medborgarcentra som brännpunkter för en levande demokrati – man har menat samlingssalar och torganläggningar som självfallna tyngdpunkter i nya stadsdelar. Förverkligandet har inneburit en serie besvikelser både i Sverige och i andra länder, t.ex. England. I nya centra har det merkantila livet fått en förkrossande dominans och andra inslag bara blivit bisaker.

Jordmänen för en representativ byggnadskonst av värde har uppenbarligen inte varit den bästa. Något stöd har inte heller kunnat påräknas från den arkitekturideologi, som sedan lång tid varit den helt dominerande. Där har funnits en medveten ovilja både mot det monumental och det personliga, en programmatisk bundenhet

Shoppingcentret i Luleå av Ralph Erskine, invigt 1955, var Sveriges och kanske världens första köpcentrum inomhus. Ett exempel på mer fantasirik kommersiell arkitektur.

vid det tekniska, det standardiserade och uttrycksfattiga, som lagt hinder i vägen för varje form av fri gestaltningsvilja. Det schematiska och osjälvständiga har kommit att präglade också ambitiösa arbeten. De följer internationella allfarvägar, upprepar om och om igen vad som hunnit bli allmängods runt om i världen. Stadshuset i Luleå – för att nu återigen välja ett kommunalt exempel – kunde lika gärna vara en påkostad förvaltningsbyggnad för ett ämbetsverk eller en industrikoncern i Düsseldorf, Zürich eller Rotterdam; med obetydliga retuscher skulle det klara sig hyggligt i São Paulo eller Johannesburg. Det är nu ingen tillfällighet. Modern arkitektur har gjort den genomförda internationalismen till ett medvetet mål, opponerat mot det nationella och regionala. En gång var det en begriplig attityd: en prononcerad nationalism i arkitekturen tycktes ingå som en del i ett vidlyftigt chauvinistiskt idésystem. Så var fallet t.ex. i Tyskland under 10- och 20-talen, där den nya, radikala byggnadskonsten på ett självklart sätt kunde alliera sig med den politiska vänstern. Liknande samband spelade en roll under genombrottsåren i Sverige kring 1930; med hänfull överlägsenhet vände man sig mot allt, som kunde tolkas som nationellt eller provinsiellt. Sedan dess har bindningar av detta slag förlorat varje spår av innebörd och därmed också denna programpunkt holkats ur till meningslöshet. En förändring är uppenbarligen på väg; det finns tecken på ett uppbrott från förbrukade ståndpunkter och ett nytt betonande av det särpräglade och regionalt bestämda. Italien och Japan har dragit uppmärksamheten till sig genom uttrycksfulla avsteg från internationellt gångbara normer. Le Corbusiers indiska äventyr följer samma linjer: han har utgått från en fri upplevelse av landskap och folkliv. Tidigare ville han det rakt motsatta: tekniskt fulländade, kalla

och exakta former i starkaste kontrast mot det mänskliga, det ovanliga eller uttrycksfulla. Rent teknokratiska och internationella arkitekturideal – typ Mies van der Rohe glasskyskrapor – upplever f.n. utomordentliga framgångar; samtidigt har också kritiken bl.a. i Italien skärpts till ett allt skarpare avståndstagande. Det finns en utbredd leda vid dessa rutinerat upplagda glasfasader, vid allt det torra och uttryckslösa i denna extrema maskinstil.

Inför en byggnad som detta stela mar-morpalats i Luleå finns det skäl att erinra om vad som skjutits åt sidan av en alltför kompromisslös internationalism. Vilka ansträngningar har inte gjorts i Sverige och Skandinavien över huvud för att utnyttja det regionala, pressa det på nya möjligheter. Delvis utgick de just från Norrland, innebar en stark och vital upplevelse av natur och klimat. Man sökte något utöver det tekniskt och funktionellt godtagbara, en fri anslutning till lokala förhållanden. Den gällde i allmänhet främst klimatet:

former, färger och materialverkningar borde inte bara uthärda utan verkligen komma till sin rätt under snöiga vintrar och gråkalla vårar.

Något liknande gäller den historiska upplevelsen. Ingen tes har drivits hårdare i arkitekturdebatten än detta ständiga hävdande av "vår tids" egenart. Det finns fortfarande väktare med argusögon: också de obetydligaste inslag av äldre formtyper brukar framlocka harmset moraliserande protester. En förändring har skett också i detta fall; läget är numera helt annorlunda än när argumenten först formulerades. Det skedde i en tid, då det verkligen existerade ett stilkopierande i ordets bokstavliga mening, då nystilarna ännu florerade och stöddes av makt och pengar. Sedan dess har mycket hunnit hända, både en nära nog total seger för radikala miljöideal och (åtminstone i det krigshärjade Europa) en motsvarande förstörelse av det historiska arvet. Finns det verkligen mening och innebörd i denna

sammanbitna fientlighet mot tradition och historia, som fortfarande tycks vara en vanlig attityd både bland dem som bygger och bland dem som administrerar? Någon återkomst av det historiska stilsökandet är självklart utesluten – det är inte heller den saken diskussionen gäller. Den rör snarare envetenheten i dessa ständigt upprepade krav att överallt och till varje pris få demonstrera vår tids överlägsenhet. Hela denna inställning utesluter tydligen lugna och successiva miljöförändringar. Nya hustyper, former och material introduceras och förkastas efter kort tid. Ibland används ord som försök och experiment; det är emellertid sällan som de fullföljs med den uthållighet och konsekvens som den vetenskapliga attityden låter påskina. Genomarbetade, med möda förbättrade hustyper försvinner plötsligt till förmån för det nya och alldeles oprövade. Ännu mindre kan det bli fråga om en lugn och mogen traditionsupplevelse, som förmår ge vägledning i restaureringsarbeten och saneringsföretag eller berika den monumentala byggnadsuppgiften.

Attityderna mot det regionala och det förflutna förtjänar att ställas under debatt. Kärnfrågan är emellertid en annan, berör den nyttotanke, kring vilken all arkitekturdiskussion sedan länge kretsat. Målet har varit en estetisk förädling av nyttovaran, en strävan att gestalta också det vardagliga och det nyttobundna. Detta program har inte alls känts som en begränsning. Tekniskt experimenterande och grundliga funktionella studier har framställts som huvudvägen mot en ny skönhet, renare och lugnare än förut, bättre lämpad för den moderna människan. Rätt formade och befriade från meningslös dekor skulle tingen kring oss återvinna sin självklara uttryckskraft.

Om arbetsmetoderna har det rått delade meningar. Ibland har det sagts, att det riktiga tillvägagångssättet vore ett slags teknisk renodling; också ur estetisk

Utfarten norrut i Örnsköldsvik på 1970-talet. En serie förortsmässiga punkthus inramar E4:an.

synpunkt har man bara godkänt de rena ingenjörprodukterna. I allmänhet har det emellertid varit fråga om en mindre rigorös doktrin. En fri bearbetning av det tekniskt och funktionellt givna har framstått som en självklarhet. Gränserna har ändå dragits snävt. Till det acceptabla räknas t.ex. ett slags dramatisering av de konstruktiva sammanhangen. Ibland kan trappor och andra kommunikationsleder betonas med demonstrativa former och framstå som märkliga uppfordringsverk för människor. I andra fall har man tagit fasta på vattenavrinningen, på sammanfogandet av olika byggnadselement, på material med skiftande egenskaper o.s.v. Det finns avsteg och variationer av många slag – intressanta och triviala – men huvudmålet har ändå varit detsamma: att nå skönheten på de tekniska och funktionella studiernas väg.

I dag kan resultaten överblickas. Ur många synpunkter är de betydande nog. Men det finns också skäl till besvikelse, en tvekan, som sträcker sig längre än till kritik av nya byggnader eller av något bostadsområde i vardande. Hur torftigt är ändå inte detta program, hur begränsande rörelsemöjligheterna! Också uppgifter,

som kunnat behandlas med större frihet, har bundits i stela scheman: monumentaluppgifterna har blivit översättningar i granit eller marmor av samma former, som använts för fabriksbussgarage. De rutade glasfasaderna (för att nu återvända till detta 50-talets kännemärke) erbjuder tydligen ett och annat tillfälle att variera material eller rytmer. Men många är inte varianterna och vid det här laget snart förbrukade. Man har rätt att fråga: Återstår det verkligen något, väntar nya framgångar för dem, som fortsätter efter de linjer, som en gång utstakats? Åtskilliga föreställer sig det tydligen, arbetar vidare med sina mätningar och

forskningar för att konstruera idealbostaden eller det perfekta boendet. Andra fullföljer idéerna på det konstindustriella området. För specialisterna på industrial design står det maskinella och det sköna nära varandra – eller är de kanske till sist identiska? Det finns t.o.m. ett slags 20- eller 30-talsrenässans i nutiden, ett kopierande av genombrottsålderns teknokratiska ideal. Man återvänder för att göra detsamma som förut, för att göra det i än större skala eller för att förverkliga en eller annan utopisk ritning, som aldrig kom längre än till en progressiv tidskriftssida – det är en attityd, som ytterligare förstärkt de doktrinära dragen.

Det finns också signaler av en helt annan art, en mycket mer radikal befrielse från det tekniskt och funktionellt bestämda, en mer personlig, fri och expressiv byggnadskonst. Skillnaderna ökar mellan nyttovaran och det fria konstverket, mellan det vardagliga och det unika, det tekniskt bestämda och det uttrycksfulla, det likgiltiga och det sköna. Ur vissa synpunkter kan denna förändring verka som ett nederlag: skönheten blir mer exklusiv och förhoppningarna avskrivs att kunna binda den vid varje vardagsvara. Men därmed ökar också friheten både för de skapande och för mottagarna.

□

50-talets höga hus

SvD 21.2.1960

Det årtionde, som byggt de största hyreskaserner, som någonsin förekommit i detta land, torde vara det första som oomtvistligt haft ekonomiska resurser att göra enfamiljshuset till den normala familjebostaden, framhåller fil. lic. Göran Lindahl i denna artikel, där han efterlyser en ideologisk omprövning av den nuvarande byggnadspolitiken.

50-TALET HAR FÖRVERKLIGAT NÅGRA av de tekniska och estetiska framtidsdrömmar, som odlades under 20- och 30-talen. De slanka och höga glasskyskraporna har lämnat avantgardetidskrifternas bildsidor bl.a. för att pröva på de skandinaviska storstädernas bistra klimat; förflyttningen har inte inneburit någon odelad framgång. Också annat av det europeiska 20-talet har återvänt: renlärliga bostadsmaskiner, industrial design och formideal, lika asketiska som Mondrians. 50-talet har således odlat sammanhangen med det förflutna, en radikalismens bundenhet vid sina egna traditioner. Den har nu inte bara gällt estetiska subtiliteter eller ett och annat utropstecken i byggnadsvärlden. Det finns också en kontinuitet av mycket mer påtagligt slag; framför allt representeras den av bostadspolitiken.

Alltsedan 30-talet har bostadspolitik och flerfamiljshus hört samman, åtminstone för städernas del. Att villor och egna hem tidigare ansetts som rimliga alternativ försvann efterhand ur sikte och ett enklare mål sattes upp: massproduktion av billiga smålägenheter i flerfamiljshus. Valet av typ vållade inte några större svårigheter, det fanns från första början utländska förebilder att tillgå. Den bostadsarkitektur, som under 20-talet tillkommit i de tyska storstädernas utkanter, blev mönsterbildande för Sverige under mer än ett årtionde; från tyskt progressivt 20-tal härstammar de glest ställda, trevåningars lamellhusen. Det kan nog anses vara en skillnad av mindre intresse, att de i ursprungslandet putsades vita,

Bostadsområdet Onkel Toms Hütte i Berlin, med sina vitputsade lamellhus i tre våningar, har varit en viktig förebild. Arkitekter bl.a. Bruno Taut. Sent 1920-tal.

medan de här hemma till att börja med blev blekt brungula – 30-talet är de beige åren i svensk arkitektur – för att några år senare uppträda i brokigare dräkt.

De höghusklungor, som tillkommit sedan slutet av 40-talet, utgår snarast från engelska förebilder. Vällingby motsvarar den typ av reformerade orter i storstadens yttersta periferi, som föresvävade Labours bostadspolitik under efterkrigsåren. Både de tyska och de engelska mönstren utgjorde ett slags minimilösningar, ett sätt att komma till rätta med mindre väl ställda, ibland rent proletära storstadsvånares bostadsfråga. Någon lyxarkitektur var det minst av allt fråga om. Ur europeisk synpunkt är det således tämligen torftiga hustyper, som upptagits av de svenska experterna och sedan bearbetats för våra förhållanden.

50-talet har inte medfört någon principiell förändring av bostadsbyggandet. Liksom förut har flerfamiljshusen en enorm övervikt. Under det senaste årtiondet har tillskottet av nya lägenheter sammanlagt uppgått till 540 000, därav 75 proc. i flerfamiljshus. Den siffran gäller hela landet och inkluderar således den tämligen stora posten enfamiljshus i landskommunerna. Framför allt storstäderna har haft helt andra siffror att uppvisa. Av Stockholms bostadsbyggande har bara 6 à 7 proc. utgjorts av småhus – siffran har varit tämligen konstant. I Göteborg har den t.o.m. sjunkit under 50-talet. 1950 var den 12 proc., 1954 5 proc., nu är den återigen på väg mot 10 proc. Det är en förändring, som är betecknande. "Koreakrisen" betydde en svår desorganisation av bostadspolitiken, som bl.a. tog sig uttryck i att

småhusbyggandet nästan utplånades; det dröjde till 1955, innan siffrorna återigen började krypa uppåt.

Det finns naturligtvis anledning till en hel del beundran för detta bostadsproducerande maskineri, dess kapacitet och den målmedvetna ihärdigheten i dess arbete. Den successiva ökningen av utrymmesstandarden utgör kanske den mest aktningvärda prestationen. Här har 50-talet väsentliga resultat att uppvisa. Trerummarnas andel har varit tämligen konstant under hela detta årtionde och omfattat c:a en tredjedel av produktionen. Från 1955 började däremot antalet tvårumslägenheter att minska, medan fyrrummarna ökade i motsvarande grad; slutsumman blev en påfallande förskjutning mot rymligare bostäder.

Det lägenhetsbestånd, som tillkommit, är genomgående av hög teknisk kvalitet. I det avseendet har Sverige fortfarande en internationell rangställning; svenska våningsplaner, köksinredningar, inbyggda skåp o.s.v. brukar ännu väcka intresse utomlands. Så uppfattas inte alls våra

bostadsområden som helhet, om också ansvariga politiker och experter gärna vill föreställa sig Sverige som ett föregångsland. Det är betecknande, att det allvarligt menade intresse, som på sistone ägnats våra flerfamiljshus, härrör från Sovjet och dess satelliter. Av tidskriftslitteraturen att döma följer både den ryska och den östtyska bostadspolitiken ideal, som har en påfallande likhet med svenskt 30- och 40-tal.

Svenskt bostadsbyggande ger inte anledning till någon nedgörande kritik men inte heller till förhävelse. Att 30-talets bostadspolitiker kopplade ihop sina ekonomiska och administrativa idéer med en så pass aktningvärd typ av hyreshus som den tyska bör kanske inte förvåna. Tydligen var optimismen begränsad: det fick räcka, om folk i gemen kunde tillförsäkras en anständig tvårummare. Det är mera fatalt, att målet inte sattes vida högre ett årtionde senare. Under 40- och 50-talen har levnadsstandardens oerhörda stegring inte alls tagit sig uttryck i någon omprövning av bostadspolitikens målsätt-

ning. Våningarna har sakta blivit större – det lär röra sig om c:a 1 proc. ökning av våningsytan per år – men ingen genomgripande förändring har skett. Uppenbarligen kommer ingenting att hända de närmaste åren. Bostadsbristens avveckling framstår äntligen som ett uppnåeligt mål; allt tyder på, att de traditionella medlen kommer att användas in i det sista.

Genom en långvarig, intensiv byggnadsverksamhet har ett enormt bestånd av väl användbara bostäder i flerfamiljshus tillkommit; efter 1945 torde det ha byggts bortåt 550 000 lägenheter av detta slag. De kan säkert göra tjänst i 50 eller 100 år. De, som äger eller förvaltar denna mängd av flerfamiljshus, är naturligt nog föga trakterade av någon genomgripande förändring av efterfrågan. De har vant sig vid att bli av med allt de kan erbjuda och vet mycket väl, att billiga småhus skulle kunna leda till massflykt från torftiga eller illa belägna bostadsområden.

Bostadspolitiken och de mäktiga centrala och lokala institutioner, som stöder den, har till sist blivit ett hinder för en utveckling mot nya mål. De är bundna vid gamla doktriner, strävar att försvara och fullfölja dem. Resultaten är betydande nog – ändå får man intrycket, att 50-talets bostadsbyggande blivit något av ett ofantligt monument över det beundrade 30-talet, det heroiska skedet i socialpolitiken. Något liknande gäller ju bostadspolitikens tillskyndare över huvud, den maktägande socialdemokratien. Den är inte inställd på andra förändringar eller reformer än dem, som kan ses som en självklar fortsättning av de gamla grundsatserna. Det är ett respektabelt samhälle folkhemmets byggmästare timrat, men något större mått av rörlig anpassningsförmåga ingår inte i dess utrustning. Finns den någonstans, gör den sig i varje fall inte gällande på de områden, som sedan länge, är socialdemokratiens egendom.

Bostadshus vid Pilotorget i Skarpnäck i södra Stockholm från 1980-talet. Ett tidigt exempel på en mer stadsmässig bebyggelse med traditionell gatumiljö.

Småhusens förespråkare – de har på sistone blivit allt ivrigare och mer vältaliga – arbetar sålunda under ogynnsamma betingelser. En viss ökning av småhusbyggandet är med säkerhet att vänta och betydelsen därav skall inte underskattas. Ändå kommer den bara att bli en droppe i havet. För att ändra bostadsbeståndets sammansättning under de närmaste åren skulle det behövas en småhusproduktion av ett format, som ingen på allvar räknat med. Omläggningen borde ha kommit långt tidigare, kanske i slutet av 40-talet eller under 50-talets första år.

Då skedde i stället något helt annat, som tillhör de egendomligaste inslagen i 50-talsarkitekturen, en successiv förändring av skalan. Höghusbyggandets orsaker är höljd i dunkel. Påtagligt rationella motiv kan det inte vara fråga om. Kostnaderna anses på det hela taget bli ungefär desamma som för läghus. Möjligheterna till tätbebyggelse kan tyckas större men har i varje fall inte tillvaratagits. Koncentrationen är skenbar, det är bara rent visuellt man åstadkommit tätare, mer stadsmässiga bostadsområden. Det förefaller sannolikt, att de estetiska skälen ursprungligen varit de avgörande, en vilja att markera ett bostadsområdes centrum, ge helheten en fastare gestalt. I Vällingby genomfördes detta program på ett rimligt sätt. Kring centrum ställdes en ring av enhetligt formade punkthus. Vad som därefter skett är en ökning av höghusens antal på bekostnad av andra hustyper; de har inte bara utnyttjats som sparsamt förekommande accenter utan fått bilda det arkitektoniska huvudmotivet i samhället som helhet. I en förort som Högdalen har höghus och läghus kombinerats med stor konsekvens – hela området är genomarbetat med en hård och monoton formalism. På andra håll har höghusen blivit nästan allena rådande; ett av de mest överväldigande exemplen torde vara den

ändlösa rad av bleka kolosser, som dominerar det nya Hagsätra. Dessvärre kan det också antas, att 50-talet lämnat efter sig ett betydande arv av redan projekterade men ännu inte uppförda mastodonter.

Höghusens olämplighet bör naturligtvis inte överdrivas; de är säkert sämre som bostäder för barnfamiljer än trevåningshusen men förmodligen inte nämnvärt underlägsna hisslösa fyrvåningshus. Det är ur ett annat och inte lika anspråklöst perspektiv som höghusbyggandet bör betraktas: det årtionde, som byggt de största hyreskaserner, som någonsin förekommit i detta land, torde vara det första, som oomtvistligt haft ekonomiska resurser att göra enfamiljshuset till den normala familjebostaden.

Också städernas centra har haft kännning av dessa förändringar av form och skala. Stadskärnorna har blivit föremål för hårda ingrepp. Det mest uppseende-

väckande företaget är naturligtvis citysameringen i Stockholm, men den har haft motsvarigheter på andra håll, t.ex. i Gävle och Västerås. En mängd städer, också de minsta och fridfullaste, har på ett eller annat sätt berörts av dessa ambitioner. Orsaken är inte bara bilismens ansvällning utan också större frihet och möjlighet att syssla med annat än bostäder. Längre eftersatta behov av både saneringsföretag och nya kontors- och affärshus har äntligen kunnat tillgodoses: under 50-talet har omfattande projekt förverkligats, som egentligen utformats långt tidigare. Sin prägel har de emellertid fått av detta årtionde, av dess internationella modernism och dess ovilja mot både det provinsiella och det traditionsbundna. Därmed har brytningen med det förflutna ytterligare fördjupats, förändringarna i skala och funktion understrukits av nya material och demonstrativt avvikande es-

*"Citygropen" i Stockholm, ca 1960.
Bildens är tagen från platsen för femte
höghuset västerut över rivningarna för
nya Sveavägen och Malmskillnadsgatan.*

tetiska idéer. Det har funnits en medveten strävan att betona traditionsbrotten, att till varje pris markera nutidens glansfulla överlägsenhet. Vad denna attityd betytt kan säkert inte anges närmare. I varje fall har den förskaffat ett välkommet idémässigt alibi åt oblyga ingrepp, som annars rimligtvis borde ha väckt ett mycket starkare motstånd till liv.

De höga bostadshusen har inte saknat upprörda vedersakare. Detsamma gäller, om också i mindre utsträckning, sätten att lösa stadskärnornas problem. Med propagandan för småhusen har bostadspolitikens grundvalar satts under debatt. De kritiska ansatserna kommer kanske att föras vidare till en verklig ideologisk omprövning. Det finns skäl att önska, att den blir total och inte bara tar sig uttryck i någon förnyad genomläsning av den gamla funktionalistiska katekesen.

□

ett verkligt bottenläge, kan beskådas i trakten av David Bagares gata, uppe vid Johannes resp. kring Kvarngatan på Söder, ett litet stycke från de nya kontorshusen vid Södergatan. I bägge fallen är intrycket lika tröstlöst. Åtskilliga hus står i det närmaste öde, tömda både på boende och arbetande. Om statistiken ändå hålls uppe beror det på de kolonier av utlänningar som etablerats i några slumhus; man kan föreställa sig att ägarna tjänar bra på eländet. – Andra områden är uppenbart i bättre skick, eller rättare sagt: den byggnadstekniska förslumningen motsvaras inte av ett lika framskridet socialt förfall.

Förslumningszoner som ett band runt city torde i nutiden vara en nästan universell företeelse. Stadsforskarna i Chicago studerade dem redan på 20-talet och införlivade dem med sin bekanta, ofta

illustrerade modell av den koncentriskt uppbyggda och växande staden, Chicago-skolans förslumningsbälte, dess *zone in transition* runtom cityt, rymde förfall och elände men var ändå ett optimistiskt begrepp. Där fanns om inte annat en oavbruten förändring – cityt växte ju hela tiden och tog därmed långsamt de innersta, mest nergångna slumområdena i besittning.

Senare gjorda analyser av amerikanska storstäder bekräftar inte helt denna uppfattning. Cityområdena växer inte längre eller bara i obetydlig utsträckning; däremot äter sig förslumningszonerna ut över allt större vidder. Visst förekommer nybyggnad i city. Det är emellertid lämnat med ett så effektivt utnyttjande av marken att den faktiska arealkonsumtionen blir utomordentligt liten. Byggherrarna är inte heller särskilt många, banker

Välstånd och förslumning

SvD 5.4.1968

Försummelsezoner som ett band runt city torde i nutiden vara en nästan universell företeelse. Paradoxalt nog hänger denna förslumning ihop med snabb ekonomisk expansion i stället för motsatsen – förhållandet kan studeras med särskilt dramatisk åskådlighet i USA, men samma drivkrafter gör sig gällande i Stockholm och borde tvinga fram en revidering av saneringsmetodik, hävdar i denna artikel professor Göran Lindahl.

OCKSÅ STOCKHOLM HAR sina slumområden. Runt omkring det fåtal kvarter i centrum, där saneringsarbetet verkligen fullbordats, utbreder sig i dag svåravgränsade men vidsträckta förfallszoner. De är långtifrån homogena. Några, som nätt

Norra Smedjegatan, en gata som försvann under rivningarna i Stockholm under 1960-talet och motsvaras idag av ljusgården i Gallerian.

och andra penningförvaltande institutioner, storföretag med krav på centrala och representativa lägen, i någon mån också den allt mer tveksamma, allt mindre investeringsbenägna detaljhandeln i centrum.

Slutresultatet tycks bli detta: dyrbara cityöar, välförsedda med kommunikationer, omhuldade, omdiskuterade, luxuösa i sin utrustning, åtminstone för ett överskikt av *executives*. Intrycket av både vitalitet och maktkoncentration kan vara överväldigande; ändå är det alldeles klart att den faktiska tillväxten är mycket begränsad och i huvudsak en fråga om intensivare utnyttjande av marken.

Ätminstone några av orsakerna ligger i öppen dag. Den enorma decentraliseringsprocess, som sedan lång tid präglar storstäderna i USA, har också ingripit i cityområdena. Bankernas huvudkontor eller storföretagens högkvarter berörs visserligen inte; de är i gengäld få till antalet och blir snarast färre genom fusioner. För andra inslag i cityområdena är tendensen entydig. Minskningen är inte bara relativ i förhållande till perifera områden utan absolut.

I stället växer de kringliggande slumzonerna. De utgör nu inte något enhetligt

Pågående rivningar i Klarakvarteren under 1960-talet. Till höger Separatorsfabriker på Kungsholmen. Dessa byggs senare delvis om för stadens egen förvaltning.

fenomen, i USA lika litet som i andra länder. Det kan vara fråga om arbetsområden för småindustri eller partihandel som övergivits och bara blivit liggande öde, en byggnadsteknisk men inte en social slum. Zoner av detta slag kan gränsa till överbefolkade bostadsområden med hopplöst nedslitet husbestånd. Båda typerna växer långsamt men oundvikligt och tvingar tidigare oberörda arealer in i en förfallprocess utan återvändo. Hur denna utveckling skall brytas tillhör de stora ämnena i amerikansk socialpolitisk och urbanistisk litteratur; att det inte räcker med hurtiga korståg i Jane Jacobs anda är i varje fall säkert. *Urban renewal* av gängse typ förslår inte heller långt; i USA, liksom här hemma, brukar den resultera i enklaver av högklassiga bostäder med hyror, som utesluter andra än de relativt välsituerade.

En viktig omständighet skall här understrykas. Det förhåller sig inte alls så att förslumningen uppstått som ett re-

sultat av utbredd ekonomisk stagnation i samhället. Läget är snarare det rakt motsatta: det är snabb ekonomisk expansion och förslumning som hör samman. Äldre stadspartier överges därför att de inte längre svarar mot de krav expansiva branscher ställer. På ett liknande sätt bör också den sociala utvecklingen tolkas: svaga minoritetsgrupper lämnas kvar, medan de framgångsrika rör sig mot nya mål, mot en högre materiell standard mot nya livsformer över huvud. Det är den expansiva ekonomin som i nutiden ställer de verkligt vanskliga rättviseproblemen.

Likartade tendenser kan spåras överallt i de rika ländernas städer – utvecklingen i USA skiljer sig bara på det sättet att den hunnit längre och dessutom framträder med ojämförlig dramatisk åskådlighet. Det torde vara alldeles klart att samma drivkrafter gör sig gällande också i Stockholm, i första hand i innerstaden.

Enligt tillgänglig statistik förlorar Nedre Norrmalm oavbrutet i betydelse som arbetsområde. Minskningen i antalet förvärvsarbetande mellan 1960 och 1965 utgjorde över 10 000; sedan dess har utflyttningen fortskridit ytterligare. Efter den korta inledande saneringskampanjen

har också nyinvesteringarna i cityt uppvärdat sjunkande siffror; tillbakagången började redan före investeringsskattens införande och kan alltså inte bara skyllas på den. Den dyrbara och komplicerade citykärnan med dess labyrintiska underjordiska försörjningssystem växer således utomordentligt långsamt. Under det närmaste årtiondet kommer ett statligt förvaltningscentrum att byggas upp i dess närhet – en investering på hundratals miljoner, som emellertid bestäms av andra skäl än företagsekonomiska. Ett storhotell skymtar också vid horisonten, kraftigt subventionerat genom stadsplanemässiga eftergifter. Och sedan? Detaljhandelsföretagare slår ifrån sig med båda händerna; enligt deras uppfattning är det tänkta utbudet av lokaler våldsamt överdrivet. Ett antal privata förvaltningskomplex tillhör de troliga framtidsobjekten men kan mycket väl låta vänta på sig i årtal eller i årtionden. Det finns billigare alternativ utanför city, besparingsmöjligheter som näringslivet kommer att tillvarata med större omsorg än tidigare. Företagens intresse för storstadsregionen är ju inte alls liktydigt med någon förkärlek just för citykärnan; belägenheten av vad som redan byggts eller beslutats talar här ett tydligt och lättbegripligt språk, alla eleganta företagsekonomiska modeller till trots.

Utanför de nya cityöarna på Norrmalm och vid Södergatan (nuvarande Söderleden/Söderledstunneln, *red.anm.*) möter förslumningszonerna. Att ange deras utsträckning stöter på stora svårigheter. Själva begreppet är ju så mångtydigt och inrymmer en rad tekniska och sociala kriterier, som ibland uppträder skilda, ibland överlappar varandra. Någon uttömmande undersökning finns heller inte att tillgå; de mängder av tekniska data om husbeståndet som fastighetskontoret samlat utgör ju bara ena sidan av problemet. Sannolikt bör dock inte de akuta sociala vådorna av innerstadens förslumning överdrivas. Tillgängliga redovisningar t.ex. av brottslighetens fördelning talar inte om någon klar förknippning mellan slumområden och kriminalitet. Å andra

sidan uppträder fläckvis socialt äventyrliga förhållanden. Rivningsmogna hus som fungerar som ett slags rudimentära getton för lågavlönade utlänningar har redan nämnts. Tomma bostadshus, vars hyresgäster evakuerats, tas med förbluffande snabbhet i besittning av de skaror av uteliggare, som socialvården sällan lyckas nå. Det är gamla alkoholister på T-spritnivå men dessutom folk som rätt och slätt saknar bostad. Att miljöer av detta slag förutom sin allmänna eländighet dessutom kan verka brottsinspirerande är självklart.

Större delen av dessa förfallsområden har emellertid en annan prägel. Kvarteren mellan Slöjdgatan och Vasagatan är fortfarande både innehållsrika och livaktiga. Där återfinns bl.a. mängder av småföretag med låg betalningsförmåga, som säkert skulle ha svårt att klara sig i en ekonomiskt mer krävande omgivning. Förfallsprocessen är emellertid igång på det mest uppenbara sätt och kommer att fortgå; det betyder både standardsänkning och uttunning. Betydande arbetsområden befinner sig på detta sätt i utförsbacken; åt öster sträcker de sig fram till Birger Jarlsgatan, när inte fastigheterna ut mot detta huvudstråk, men fortsätter sedan in i Östermalm. Också Söder kan uppvisa liknande, sannolikt ännu mer förfallna stadspartier. Delvis är också bostadszonerna angripna. I Vasastan har inte mycket skett sedan byggnadstiden; de från början lågklassiga hyreshusen har ju inte precis blivit bättre med åren. Att innerstaden rymmer bostadsområden i utmärkt eller acceptabel teknisk kondition är välbekant och skall här inte underskattas. Den aktuella situationen bör ändå bedömas i ett framtidsperspektiv, som kan innebära totalförslumning av Malmarna utanför den lilla yta det sanerade cityt upptar.

Vad som här beskrivits är till stora delar en spontan process. Det är ändå svårt att bli kvitt intrycket att stadens egen saneringspolitik gjort ont värre. Med stöd av byggnadslagens 44§ – Lex Norrmalm från 1953 – exproprieras kvarter efter kvarter; den senast inlämnade begäran

om expropriationstillstånd berör Tunnelgatsområdet ända upp till i höjd med Johannes kyrka.

Avsikten har varit att ge staden möjlighet att effektivt samordna nydaningsarbetet. Lämpligen borde då rivning och nybyggnad följa slag i slag. Så sker emellertid inte. Redan vid förvärvet brukar basen vara i dåligt skick; de står sedan och förfaller ytterligare. Också de mest optimistiska bedömningarna räknar inte med att City 67 – hela det område som upptas i den aktuella cityplanen – skall ha fullbordats förrän tidigast på 1980-talet. Mycket troligare är att cityexpansionen överhuvud inte förmår uppfylla den nu tillskurna ramen, att exproprierade områden förslummas till det yttersta och därefter rivs utan att ändå någon definitiv lösning skymtar. Därtill kommer den fortskridande förslumningen utanför cityplanens gränser: för att möta den finns ingen beredskap alls.

Citysaneringen på Norrmalm inleddes för att hejda förslumningen av det gamla centrum. Till oerhörda kostnader har målet nåtts inom ett ytterst begränsat område. I gengäld sprider sig förfallet i alla riktningar och förvärras snarast av den saneringsmetodik, som kommit till användning. Den nya situationen fordrar ett mycket mer totalt grepp om uppgiften. Områden, som staden skaffat sig kontroll över, och som alla vet inte kommer att kunna saneras på årtionden, måste också behandlas därefter. Kalla det defaultism – det måste ändå vara rimligt att tillgripa någon form av temporär upprustning i väntan på det avlägsna, slutliga avgörandet.

Ändå viktigare är att saneringsarbetet antligen inriktas också på bostäderna. Att försöka återföra boendet till innerstaden är ett bättre kommunalt aktionsprogram än att år ut och år in i subventionera kontorsbyggandet i city. De ekonomiska problem bostadssanering ställer, torde inte vara olösliga. En förändrad syn på boendet i innerstaden ger möjlighet till väsentligt hårdare exploatering än som tidigare ansågs möjligt. Nya koncentre-

rade bostadsenkla i innerstaden, t.ex. i citys omedelbara närhet, kan dessutom utnyttja redan gjorda investeringar i gator, trafikmedel och institutioner. Samhällets totalkostnader behöver inte alls bli högre för bostadsområden av detta slag än för nybebyggelsen t.ex. ute på Järvafältet. En rättvisande jämförelse mellan de båda alternativen fordrar emellertid kostnadsredovisning av annat slag än den gängse.

Stockholm besitter ett erkänt välbeplantat saneringsmaskineri. Tiden är ändå mogen för en omprövning både av metoder och arbetsmål. Den nuvarande saneringsmetodik bygger på en orealistisk uppfattning både om citys expansionstakt och om näringslivets faktiska lägesval inom Storstockholmsregionen. Den rör sig också med fiktionen att en ny högkonjunktur skall kunna lösa problemen: då kan byggandet i centrum komma igång igen på allvar. Här ligger det grundläggande misstaget. Det är just stigande välstånd och fortskridande förslumning som hör ihop; ytterst är det denna paradoxala koppling som tvingar fram ett annat arbetsprogram.

□

Museimännen och arkitekturen

SvD 13.10.1987

Redan vid sekelskiftet var domen över Nationalmusei byggnad klar: ett pionjärverk kanske, men också ett åbåke. Tidens museimän tyckte sig ha fria händer. Huset kunde stuvras om, inte efter behag, men i varje fall så långt anslagen räckte. Så har man gått tillväga – en oändlig serie av ombyggnader. Nordiska museet är ännu ett museipalats med problem av samma slag, bara så mycket mer tillspetsade men kanske också löftesrikare.

NATIONALMUSEI BYGGNAD har aldrig, inte ens då den stod färdig 1864, väckt någon större entusiasm. En tysk arkitekt gjorde

upp ritningarna, självrådiga militärer från Karlsborg organiserade byggandet, huset blev tre gånger så dyrt som meningen var och gav ändå inte plats för allt som det egentligen skulle innehålla – det kan kanske räcka som skäl för den ringa uppskattningen.

Ytterligare en omständighet kan fogas till. Huset reser sig tre fulla våningar, en bottenvåning, som redan den har aktingsvärda mått, en mellanvåning med fönster av sådan höjd att dagsljuset räcker till för de djupa salarna därinnanför, och överst en våning där fönstren får hjälp av taklanterniner. Så ritade man inte monumentalbyggnader under 1800-talet. Två våningar fick räcka, de gav harmoniska proportioner och ledde till behagliga arrangemang i det inre: man skred upp för en trappa med vilplan på halva höjden – det kändes bekvämt och kunde också formas vackert. I Nationalmuseum har dessa den harmoniska skönhetsens lagarsopats undan: huset reser sig som ett väldigt block och trapporna är som bekant därefter. Den första etappen, den man tillryggelägger inne i det trapphus som senare skulle komma att dekoreras av Carl Larson, vållar redan den mer ansträngning än normalt. Då återstår ändå den enorma trappan upp till den översta våningen, där målerisalarna breder ut sig.

Denna byggnad, något av en utmaning redan i sin grundform, fick dessutom sin beskärda del av den kritik som drabbade nästan all arkitektur från 1800-talet. Redan vid sekelskiftet var domen över Nationalmusei byggnad klar: ett pionjärverk kanske, men också ett åbåke, fullt och opraktiskt. Tidens museimän tyckte sig ha fria händer. Huset kunde stuvras om, inte efter behag, men i varje fall så långt anslagen räckte. Så har man också gått tillväga. Det är fråga om en oändlig serie av stora och, oftast, små ombyggnader. Väggar har rivits, nya byggs upp, fönster och dörrar satts för, rum förändrats till storlek, färg och belysning. Den ena av de två ljusgårdarna har fyllts igen och hyser numera en föreläsningssal, magasin och utställningsutrymmen. Andra mer dras-

tiska ingrepp har föreslagits men kommit av sig; till sist har pietets känslan ändå vaknat och funnit ett visst stöd i anslagens knapphet.

Naturligtvis har det funnits skäl för de flesta av dessa åtgärder. Man har skaffat sig fler löpmeter fönsterlösa väggar att hänga tavlor på och över huvud försett sig med de mångahanda lokaler som ett stort konstmuseum behöver. Inte känns det befogat att ondgöra sig över vad raden av framstående överintendenter lyckats genomföra i sin kamp med byggnadsstyrelsen och Finanssen. Summan av det hela är ändå tydlig nog. Det har funnits en motsättning mellan byggnaden och de museitekniska kraven. Museimännens önskemål om bättre utställningsmöjligheter och trevligare arbetsrum har drivit fram förändringarna. Sedan har huset, detta arv från en oupplyst tid, ständigt fått rätta sig därefter.

Är nu denna motsättning nödvändig? Arkitekten som ritade huset på 1840-talet tyckte naturligtvis inte så. För honom var byggnad och samlingar delar av samma helhet, konstverken skulle få sin plats i ett konstens tempel. Dagens museimän uttrycker sig inte så men saknar inte alldeles förståelse. Det finns också praktiska resultat att notera för Nationalmusei vidkommande. Ursprunglig dekor har tagits fram och några salar på det sättet återuppstått i sin gamla glans. Men mycket ser ledamt ut: bottenvåningen är inte värdig ett museum av detta slag och i mellanvåningen kolliderar arkitektur och utställningsarrangemang på ett sätt som bara blivit ännu mer uppenbart efter det att restaureringsarbetena återgivit kolonner och valv deras valör. Tvärs över parken planeras en förbindelsegång, som kommer att bli ett lika besynnerligt tillskott som den tidigare tillkomna verkstadslängan. Visst behövs de – gör ändå tankeexperimentet att Stockholms fullmäktige och borgarråd började behandla sitt förvisso opraktiska hus på samma sätt – vilket ramaskri skulle då inte uppstå i de till oigenkännlighet ombyggda salar och arbetsrum där museimännen residerar!

Stockholm innehåller ytterligare ett museipalats med problem av samma slag, bara så mycket mer tillspetsade men kanske också löftesrikare. Det är Nordiska museet. Historien går långt tillbaka i tiden. Den byggnad som står där i dag är bara en del av den stora anläggning som Artur Hazelius drömde om och i G Clason åskådliggjorde i en svit ritningar, tillkomna 1891. Det tycks ändå som om båda kände sig relativt tillfreds med den reduktion av programmet som snart visade sig nödvändig. Hazelius flyttade över sin entusiasm till Skansen, Clason koncentrerade sig på den stora hallbyggnaden, som berövad sin inramning ändå erbjöd ovanliga konstnärliga möjligheter. I nästan 20 år skulle han komma att syssla med denna uppgift, inte på heltid men ändå oavslutligt, hjälpt av en rad medarbetare – nästan alla tidens unga talanger gästspelade åtminstone några månader på museets ritkontor under Clasons ledning. Han sökte sig fram under mycken vanda: borde hallen formas som ett torg, omgivet av husfasader? Eller kanske som en palatsgård eller ett kyrkorum?

Ett stort material av skisser och ritningar har bevarats. I sin under våren publicerade avhandling "Göra arkitekturen historisk" (recenserad på denna sida den 8 sept.) analyserar Johan Mårtelius den långa följden av ansatser. Han gör det inte med den form – och stilhistoriska vokabulär – som oftast varit den vanliga. Det var med olika byggnadstyper Clasons fantasi arbetade, med bilden av det klasiska templet, av basilikan, renässansborgen och den moderna utställningshallen. I stort kan det sägas att han alltmer närmade sig föreställningen om ett katedralliknande rum – det skedde steg för steg och med bibehållande av drag och reminiscenser från tidigare stadier.

Artur Hazelius tänkte sig att hallen, hur nu Clason än formade den, främst skulle användas som en stor festsal, omgiven av allmogesamlingarna, exponerade i form av 28 "dioramor", dvs realistiska tablåer. Idén om en kungastaty var också med från början: Sverige hade byggt av

kung och allmoge tillsammans. Övriga samhällsklasser fick vara med men mer i skymundan. Nordiska museets huvuduppgift borde vara att visa och hylla allmogekulturen i all dess rikedom. Hedersplatsen tillkom Gustav Vasa, riksbyggaren. Uppdraget att forma hans staty gick till Carl Milles 1903.

Hazelius dog 1901. Hans son, den begåvade men inte lika handlingskraftige Gunnar Hazelius, följde honom redan 1905, 31 år gammal. Vad skulle nu ske i den vidlyftiga hallbyggnad som närmade sig sin fullbordan? Vem stod beredd att arrangera den följd av nationella fester som föresvävat grundaren? I denna situation tog museimännen över med den strängt saklige Bernhard Sahlin i spetsen. Nu skulle här bli ett vetenskapligt ordnat konsthantverksmuseum. I huvudsak förverkligades också denna idé. När Livrustkammaren hörde sig för om möjligheten att låna lokaler välkomnades dess samlingar. Därmed kom också de tomma golvytorna ute i hallen till användning.

Denna konflikt mellan byggnaden och museimännens intentioner har bestått genom åren. De rum, öppna ut mot hallen, där Hazelius tänkt exponera den nordiska allmogekulturen har undan för undan byggts igen. Eller tydligare uttryckt: både i bottenplanet och uppe i gallerierna möter i dag en mångfald utställningar i rum som ser alldeles olika ut, de är slutna eller öppna, rymliga eller korridorliknande, mörka eller ljusa. I ett avseende är de dock varandra lika, de fungerar vart och ett på sitt eget sätt och mestadels utan begripligt sammanhang med den byggnad där de ingår.

Det finns anledning att respektera museimännens bemödanden. Å andra sidan: inser de verkligen hur storartat detta omöjliga hus ändå är? Nordiska museet fick aldrig något publikt genombrott som byggnad betraktat. 1907, när invigningen ägde rum, fattades de avgörande besluten att förverkliga Stockholms stadshus. Dit koncentrerades intresset, dit gick näringslivets miljoner och där stod Ragnar Östberg för regin, en massmediabegäring

av helt annan kaliber än den lärde och eftertänksamme Clason.

Alldeles orättvis var väl inte denna samtidens dom, men en viss justering borde nog ändå göras. Det finns fortfarande möjligheter att se och uppleva Nordiska museets byggnad som den ursprungligen var tänkt. Man kan gå upp i gallerierna, försöka föreställa sig vad som egentligen döljer sig bakom alla skärmväggar och innertak och till sist leta reda på någon utsiktspunkt där det stora rummet fortfarande kan överblickas: det är magnifikt, starkt som helhetskonception och genomfört med konsekvens och utomordentliga kvalitetskrav i stenarbete och snickerier. Man vill uppmana museimännen att till sist ändå försona sig med sin byggnad, hitta arrangemang som inte bara är rimligt anpassade utan som bidrar att förhöja intrycket. Det framstår allt klarare att själva huset är museets främsta utställningsföremål. Förutsättningen är naturligtvis en vilja att tolka denna svåra byggnad. Det material Johan Mårtelius presenterar i sin avhandling ger här goda utgångspunkter. En viktig fråga gäller belysningen. Clason tycks själv ha lagt huvudvikten vid överljuset men ändå tvekat: borde inte sidoljuset från de stora fönstren medverka också, inte bara för att lysa upp gallerierna utan också strömma in i hallen? Sammanhangen är i dag svåra att föreställa sig. Man kan bara ana sig till de vanskigheter och möjligheter alla dessa valv och muröppningar erbjuder, för att nu inte tala om utsiktshalkongerna, som tar in hela staden. Planer har också en gång funnits för andra färgverkningar än de nuvarande. Interiören skulle således berikas med dekorativt muralmålari. Därav blev intet, pengarna tröt och man kan tänka sig att Bernhard Sahlin var alldeles ointresserad.

Nordiska museet, dess byggnad och dess samlingar, är en av Stockholms största sevärdheter. Att där finns problem, konflikter och outnyttjade möjligheter också utöver vad som här antytts gör inte upplevelsen mindre. Gå dit!

□

UTLYSNING

Bidrag, anslag och stipendier mm

Ansökan

Två utlysningar sker per år. Ansökan kan endast inges på <https://apply.zapote.se/bf> under perioderna 1-30 juni respektive 1-30 december och skall vara inlämnad senast kl 12.00 på sista ansökningsdag. Formell undertecknad ansökningsblankett insänds per samma datum till stiftelsen, allt övrigt material inges elektroniskt.

Beredning

Styrelsens ordförande bereder ansökningarna med anlitan av erforderlig expertis.

Beslut

Fattas på styrelsemöten i mitten av mars och september.

Kriterier, generella

Området bebyggelsehistoria finns visserligen inte som akademisk disciplin, men styrelsen tolkar begreppet brett. Dock förbehåller sig stiftelsen att bedöma relevansen av inkomna ansökningar. (En vägledning finns i de ämnen som avhandlats i Bebyggelsehistorisk Tidskrift.)

Företräde ges till forskning/publikationer som grundar sig på Brandförsäkringsverkets arkiv och/eller historia. I andra hand ges stöd till forskning av akademisk verkshöjd inom bebyggelsehistoria i vid mening.

Stöd kan ges även till andra publikationer som innefattar eller bygger på material ur Stiftelsens arkiv (t ex kyrkobeskrivningar, lokalhistoria mm).

Stöd kan även ges till publikationer med särskilt syfte att sprida bebyggelsehistoriska forskningsresultat.

Mer information

För utförligare information, se www.brandverket.se!

Frågor och kontakt

Styrelsens ordförande: Magnus Åkerman, Handelskammaren i Uppsala län, Klostergatan 13, 753 21 Uppsala, 018-50 29 50.

Frågor rörande stipendier, rekvisitioner, avrapportering och anslag mm kan även ställas till stiftelsen@brandverket.se.

Det här händer, hela tiden.

Kulturhistoriska miljöer över hela landet hotas av exploatering, rivning och förfall. Den snabba omvandlingen av jordbruket har lämnat stora delar av den svenska landsbygden öde. Ett kulturlandskap som för inte länge sedan domierade vårt land kommer snart att vara uttraderat. Lika illa är det i städerna där förtätning skall ske till varje pris, oftast utan grundlig analys av vilka konsekvenser det får för kulturmiljöer och stadsliv. Med krav på höga vinstmarginaler gröper exploatörer ur det som återstår av kulturarv med stöd från kommunpolitiker som tävlar i att göra avtryck.

Det är lätt att avfärda frågor som dessa med att de är någon annans ansvar, men på många håll finns tyvärr ingen som står upp till försvar för kulturarvet när förändringstrycket är starkt.

Byggnadsvårdsföreningen driver frågor som berör vår bebyggelsehistoria och har den senaste tiden figurerat flitigt i media genom opinionsbildande artiklar och öppna brev. Vi har också räddat rivningshotade objekt genom vårt arbete med Gula listan och delar varje år ut utmärkelser Årets byggnadsvårdare.

Stöd Svenska byggnadsvårdsföreningen i det här viktiga arbetet genom att bli medlem. Vi vet att det finns många som känner oro inför de konsekvenser som rivningar, illa anpassade nybyggen och hårdhänta ombyggnationer för med sig. För att kunna göra skillnad på riktigt behöver vi bli fler och arbeta tillsammans.

Som medlem har du även möjlighet att själv få stöd i opinionsfrågor och driva debatt genom våra kanaler så som Gula listan, Byggnadskultur,

digitala newsroom och sociala medier. Tillsammans kan vi uppnå mer!

Andra medlemsförmåner är bl a:

- Medlemsrabatt i över 40 byggnadsvårdsbutiker.
- Rådgivning via våra 60 länsombud.
- Inbjudningar till arrangemang.
- Tidskriften Byggnadskultur - 4 nummer per år.
- Tillgång till frågeforum och artikeldatabas.

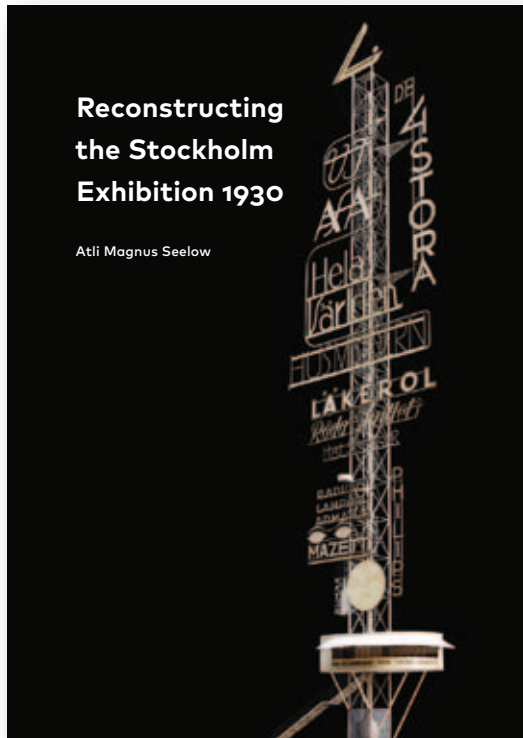
Välkommen till Sveriges nätverk för byggnadsvård! Läs mer och bli medlem på www.byggnadsvard.se eller ring oss på 08 30 37 85.

**BYGGNADS
VÅRDS
FÖRENINGEN**

Reconstructing the Stockholm Exhibition 1930

Stockholmsutställningen 1930 rekonstruerad

"Här finns verk av det funktionalistiska avantgardet bland arkitekterna som Gunnar Asplund, huvudarkitekten på utställningen, Sigurd Lewerentz, Uno Åhrén, Wolter Gahn, Eskil Sundahl, Sven Markelius med flera."

Lars Epstein, Dagens Nyheter

Stockholmsutställningen 1930 var modernismens genombrott i Sverige och början på en guldålder för svensk arkitektur som uppmärksammats alltmer, också internationellt. Allt revs efter utställningssommaren och dokumentationen i ritningar och foton är knapphändig. Studenter på Chalmers har gjort ett detektivarbete och med stor precision rekonstruerat de viktigaste byggnaderna i modeller i skala 1:50. De presenteras tillsammans med originalfoton och med parallella texter på engelska och svenska.

BESTÄLL BOKEN HÄR:

Webb: webbshop.arkitektur.se

Mejl: order@arkitektur.se

a ARKITEKTUR
FÖRLAG

Göran Lindahl, 2016, *Ett samtal om domkyrkan. Uppsala domkyrka IX. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium*, volym 237, hft., 116 s. ISSN 0284-1894, ISBN 978-91-86145-30-9.

Under åren 2010 till 2015 utkom bokverket *Uppsala domkyrka*, omfattande åtta volymer om sammanlagt över 4 000 sidor där kyrkans historia från grundläggningen fram till idag kartlades. Bokverket ingår i den långa serien *Sveriges kyrkor* och i projektet medverkade 14 författare, de flesta arkitektur- och konsthistoriker men också arkeologer och historiker.

En person som i yngre dagar hade varit ett väntat författarnamn är Göran Lindahl (1924-2015), som mer än de flesta ägnat sitt långa liv åt tankar om och tolkningar av domkyrkans historia. Utan att medverka hade han dock kontakt med projektet, läste manuskript och förde kontinuerliga samtal med författarna. När projektet närmade sig sin fullbordning skrev han ner sina reflektioner och väckte idén om att ge ut dessa i anslutning till bokverket. Ett halvår efter hans död utkom på så sätt en nionde volym med titeln *Ett samtal om domkyrkan*.

Att recensera denna bok är ingen lätt uppgift. Det hade varit enklare om den skrivits av någon annan än Göran Lindahl. Han var läraren, diskussionsparten och vännen till många arkitektur- och byggelseforskare, alltifrån 1950-talet till idag och som i den sista uppsöktes av unga doktorander som önskade diskutera sina tankar med honom. Hans betydelse har varit omfattande för väldigt många. Men en sådan betydelse medför också att personen blir mästaren, odiskutabel, oemotsagd och helt enkelt oåtkomlig för kritik – något som Göran Lindahl aldrig

i livet själv hade önskat sig. Så med litet darriga fingrar trycker jag på tangenterna.

Ett samtal om domkyrkan utgörs av ett tjugotal korta kronologiska kapitel och man föreställer sig att det är resultat av just de samtal som fördes inom projektet. Först kan sägas att det är en välskriven och relativt lättläst bok även för den som vare sig behärskar kyrkoarkitekturens, för många, svårbegripliga terminologi eller Sveriges historia i en djupare mening.

Kapitlen behandlar inte hela domkyrkans historia. Knappt halva boken berör medeltiden, resten handlar om tiden fram till och med 1700-talet men med en och annan tanke åt den senare restaureringsarkitekten Helgo Zetterwalls håll.

Lindhals breda intresse för samhället och människans tankar har ofta öppnat nya fönster till historien och så är fallet även här. I det första kapitlet "Domkyrkan i gamla Uppsala och det samtida Uppland" möter läsaren en tankeväckande betraktelse om hur det tidigmedeltida Sverige skilde sig från den europeiska kontinenten och hur byggandet bör ha gått till i avseende till material och teknik. Likaså hur den religiösa och den världsliga maktens ambitioner styrde byggandet mot en nästintill standardiserad form med småkyrkor med kor för präst och långhus för församling, respektive respektingivande tornbyggnader som markörer för en världslig elit. Även om bilden kan ifrågasättas på flera punkter ger den prov på generalisering, något som ofta saknas i monografiska verk som *Sveriges kyrkor*.

I de därefter följande kapitlen behandlas domkyrkas tillkomst och uppförande. Även här möter läsaren Lindhals intresse för hur det kan ha gått till i praktiken. Han skriver om markabeten i form av

bortschaktning och utfyllnad och om grundförstärkningar och murverk, om beslutet att bygga i tegel och kalksten och vilka konsekvenser det fick, liksom om varifrån materialet kom. Arbetena torde ha igångsatts på 1250-talet med stenmaterial från omgivningarna och med egna tegelugnar. Genom de franska stenhuggarnas ankomst på 1280-talet under ledning av Estielle de Bonnueil förändrades processen. Nu blev Gotland den stora leverantören varifrån inte bara kalkstensblock hämtades utan även mer eller mindre färdighuggna ornament, som visar på öns utvecklade stenhantverk, avsett för den nordeuropeiska marknaden. Efter att fransmännen lämnat över till svenska mästare färdigställdes domkyrkans långhus men inte längre med kalkstenspelare utan med pelare i tegel men med samma form som stenpelarna, det vill säga på det sätt som var vanligt i östersjöstäderna under 1400-talet.

Redan i detta kapitel berörs Helgo Zetterwall i det att Lindahl ser en stor yrkesskicklighet hos det sena 1800-talets stenhuggare, som kopierade äldre ornament och högg nya, liksom byggde nya kalkstenspelare i långhuset. Å andra sidan anar författaren att samtidens John Ruskin i dessa arbeten förmodligen skulle ha sett "den nya tidens glädjelösa lönearbete"! En för Lindahl litet oväntad ståndpunkt.

Ett kapitel tillägnas kyrkans omgivning där en mängd kyrkliga verksamheter fick sin hemvist. Här byggdes hus för domkyrkokapitlet, bostäder åt kanikerna och två biskopspalats. De blev med tiden så många att domkyrkan blev helt kringbyggd och att mellanrummen kom att utnyttjas som kyrkogård. Längre fram återvänder Lindahl flera gånger till omgivningens nyttjande och förändring. För den intresserade läsaren som vill kunna fånga

sammanhangen innebär detta ibland ett besvärande bläddrande fram och tillbaka. Jag hade här önskat mig en mer sammanhållen text liksom ett lindahlskt omdöme beträffande det medeltida Domtrapphuset och det höga fristående torn som fanns kvar till 1702 och som förr ansetts ha kunnat vara ett ännu äldre försvarstorn.

Förhållandena mellan domkyrkan och staden Uppsala, kungamakten, liturgin och arkitekturen genom tiderna intar viktiga teman i framställningen. En i sammanhanget intressant iakttagelse gäller återställandet efter 1572 års stadsbrand som skadade kyrkan utvändigt, då såväl tak som tornspiror blev lågornas rov. Lindahl poängterar hur restaureringen syftade till att berika domkyrkan med en resning som den aldrig hade haft med hjälp av en fri gotisering. Han skriver att Johan III ansåg att den tidigare ägt en rikare utsmyckning som med tiden blivit förenklad och förgrovd och för den sakens skull ville återupprätta den forna glansen. Detta skedde med hjälp av nya strävsystem i form av fialer med spetsiga krön och spiror i järn, och med förgyllda kors, klot eller tuppar i toppen. Således kan man i det fallet tala om en parallell mellan ett lika starkt intresse för gotiken under vasatiden som hos det sena 1800-talets kyrkoarkitekter, i detta fall Helgo Zetterwall.

En liknande parallell, som Lindahl dock inte drar, är den mellan Hårlemans restaurering efter branden 1702, då det mesta 1500-talets gotisering togs bort till förmån för en lugnare och mer horisontell klassicism, och den som gjordes av Ragnar Östbergs två hundra år senare, då Zetterwalls gotik från 1880-talet skalades ned till förmån för det hårlemanska 1700-talet.

Trots det kronologiska upplägget känns kapitlen ändå som ett antal fristående föreläsningar med domkyrkan i centrum, men inte alltid. Ett exempel är de ingående analyserna av kyrkans portaler där skillnaderna i nord- och sydportalerna behandlas i ett kapitel och utgående från i huvudsak liturgiska spørsmål medan analysen av västportalen återfinns i ett annat kapitel under ett annat tema, det medeltida nationalmonumentet.

Den kronologiska kyrkohistorien bryts på andra ställen av utvecklingar där olika samhällshändelser beskrivs, mer eller mindre, i anslutning till domkyrkan. Ett exempel är beskrivningar av kungliga begravningar och kröningar där jag gärna velat se källhänvisningar då jag inte riktigt känner igen mig i framställningen. Ingrid Sjöström berör detta i förordet när hon skriver om Lindahls vana till "talrika förmodanden utan säkra källor, rena gissningar och utflykter utanför det egentliga ämnet". Till exempel betonar Lindahl att de kungliga måste ha varit besvikna att Gustav Vasas begravning egentligen inte övervarades av några utländska kungligheter eller dignitärer. Sanningen är dock att sådana händelser, efter vad jag själv har erfarit, inte verkar ha väckt något större internationellt intresse, inte ens under stormaktstiden. De internationella statsbegravningarna som idag präglar världen torde helt enkelt vara en mer modern företeelse.

Utflykterna är många. Pedagogiskt sett ger de exempel på hur samhället och historien kan skildras i en byggnads levnadslopp och vice versa. En invändning är dock att Lindahls omfattande nyfikenhet på samhället och människan, liksom förmågan att berätta, här och var sträcker sig väldigt långt bort från domkyrkan. En sådan långre utflykt är tanken på lands-

bygdens sockenstämmor som varande uttryck för en luthersk eller kanske calvinistisk trosuppfattning men som nog kunde ha stuktis av redaktören i detta sammanhang. Å andra sidan är det naturligtvis förnämligt om en text väcker nya frågeställningar.

För den som vill förstå hur arkitektur och byggande förhåller sig till samhället i stort är boken utmärkt, här och var innehåller den till och med drag av små metodstudier. Den är också utmärkt för den som på ett mer generellt plan vill lära känna Uppsala domkyrkas historia före 1800-talet. För att vara en volym med nummer 237 i det vederhäftiga, men för den historieintresserade allmänheten svårsmälta, dokumentationsverket *Sveriges kyrkor* är den en liten upplevelse utöver det vanliga. Den är litet som en askpraliner, de flesta likartat välsmakande men blandade med en del med överraskande smakupplevelser.

Ulrich Lange

Docent och universitetslektor
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet
ulrich.lange@conservation.gu.se

Ingebjørg Hage, Elin Haugdal & Sveinulf Hegstad (red.), 2015, *Hager mot nord – nytte og nydelse gjennom tre århundrer*, Orkana Akademisk, 441 s.
ISBN 978-82-8104-240-7

Det man slås av efter att ha läst *Hager mot nord – nytte og nydelse gjennom tre århundrer*, är människors starka vilja att odla och skapa trädgårdar mot alla odds, även om bostaden råkar ligga vid Norra Ishavet. Området som behandlas i boken är den allra nordligaste delen av Norge, från Nordland (i söder!) till Troms och Finnmark, och då befinner vi alltså norr om Sverige och Finland. Men även i ett kargt och blåsig fjällandskap med långa mörka vintrar och korta ljusa somrar har människor anlagt trädgårdar. Det är fascinerande att de överhuvudtaget lyckats. Golfströmmen gör naturligtvis sitt till klimatmässigt, men närheten till havet skapar också stora problem. Ett exempel är prästgården på Flakstadön vid Lofoten, dit den trädgårdsintresserade prästen Jonas Rein Landmark flyttade 1885. Första sommaren byggde han ett staket som han förankrat djupt i marken med hjälp av kraftiga stolpar, men det blåste ner redan första vintern. Stormen flyttade på uthus, rev ner tak och till och med försköt kyrkan! Prästen lät sig inte nedslås, utan byggde istället en hög inhägnad av torv, en lösning som fungerade. Här anlade han efter förebild från en norsk missionsstation i Indien en symmetrisk trädgård med höga blomsterrabatter, gräsytor och bågformade gångar. Om man som recensenten är en ibland något frustrerad skånska med en trädgård på Södertörn i zon 3 ger detta onekligen ett nytt perspektiv på tillvaron i en trädgård.

Boken är, som titeln antyder, en presentation av de många former av trädgårdsodling som förekommit i norra delen av Norge från 1700-talet och framåt, ett område som huvudsakligen ligger norr om polcirkeln. Denna historia är till stora delar inte skildrad tidigare, även om det finns en riklig dokumentation och tidigare forskning som publikationen bygger på. Författarna hoppas på ett ökat intresse för det gröna kulturarvet och att historiska trädgårdar och trädgårdsväxter tas till vara. Många av trädgårdarna, som skildras är sedan länge borta och många traditionella växter svåra att få tag i.

Boken är uppbyggd kring 13 tematiska artiklar. De sex författarna är framför allt

verksamma vid UiT-Norges arktiske universitet i Tromsø, men återfinns också vid Norges miljö- og biovitenskapelige universitet (NMBU) i Ås och Sametinget. Författarna representerar olika discipliner: historia, landskapsarkitektur, arkitektur, botanik och konvetenskap. De tre redaktörerna deklarerar att man här vill ge trädgårdsbegreppet en bred, till och med utvidgad tolkning och sätta in nordnorsk trädgårdshistoria i ett större socialt, etniskt, geografiskt och kulturellt sammanhang. Man vill spegla allt från små trädgårdar till grönområden i urbana miljöer och storslagna landskap.

Inledningsvis ges en presentation av bokens utgångspunkter och innehåll kall-

Många Tromsöbor skaffade lantställen under 1800-talet. Inledningsvis var försörjningsaspekten viktig, men med tiden övergick de helt till att bli sommarställen. Handlaren Skanckes lantställe Borgaas kallades Valmunnen på grund av den stora valunderkåken som användes som portal. FOTO: Tromsø Museum/Universitetsmuseet

lad "Hagen- et møte mellom djerne ideer og barsk natur" av Karsten Jørgensen, professor i landskapsarkitektur ved NMBU. Här framhålls Nordnorge som en mötesplats, där olika kulturer bidragit till att utveckla olika kulturuttryck i relation till landskapet och de naturgivna förutsättningarna. Idéer kring trädgårdars utformning och nyttjande har nått även denna del av världen, vilken kan betecknas som en glesbefolkad periferi i norra Europa, men där man alls inte varit isolerad utan haft täta kontakter med omvärlden. Mötet mellan utländska idéer och lokala förutsättningar och traditioner har resulterat i egna tolkningar av trädgårdsbegreppet med avseende på estetik och praktiska lösningar. Ibland tycks de tuffa utmaningarna som klimatet inneburit, liksom i fallet med prästen Landmark, snarast sporrat viljan att tänja gränser och imponera på besökare. Trädgårdarna har här, som på många andra platser i världen, varit viktiga arenor för att visa ägarens status och utbildningsnivå påpekar Jørgensen.

I övriga artiklar speglas aspekter av och företeelser inom trädgårdstraditionen i Nordnorge. Ingebjørg Hage, professor i arkitektur i Tromsø och författare till ett flertal av bokens bidrag, tecknar en bild av hur internationella influenser, framför allt de italienska renässans-trädgårdarna, påverkat och levt kvar som motiv under lång tid i området. Vi får här bekanta oss med några större och mer anspråksfulla anläggningar, framför allt det rikare borgerskapets lantvillor och sommarnöjen. De återkommer också i ett senare kapitel om trädgårdar i Tromsø av Sveinulf Hegstad. Anne-Grethe Dietze-Schirde-wahn behandlar i sin artikel de så kallade *handelsstedene*, de relativt små, men viktiga handelsplatserna utmed kusten,

vilka kontrollerades av starka köpmän. Här lyfter artikelförfattaren särskilt fram kvinnor som drivande i att anlägga och ta hand om trädgårdarna som omfattade både nyttoodling och en prydnadsdel. Hon påpekar också att *handelsstedene* hade en viktig roll i att sprida växter och trädgårdskultur lokalt. Också vid prästgårdarna kunde det ofta vara kvinnorna som var drivande i arbetet med att skapa och vidareutveckla trädgårdarna, vilka ofta fungerade som inspirerande skyltfönster för församlingsborna.

I sitt bidrag om *stuehagen* eller den folkliga trädgården, identifierar Ingebjørg Hage ett slags enkel proto-trädgård, där utformning och innehåll varken påverkades av modeströmningar eller tillgängligheten av växter på marknaden. Men det har också förekommit *stuehager* där influenser av den europeiska renässans-trädgården kan anas och anläggningar där de båda traditionerna har förenats. Dessa folkliga trädgårdar skiljer sig helt från vad Sunniva Skålnes i artikeln om olika trädgårdar i Kautokeino i Finnmark kallar *den tradisjonelle samiske hagen* eller *Kautokeinohagen*, det område vid bostadshuset som är ett slags bruksrum för utrustning och verksamhet kopplad till den "skörd" som hämtas hem från det omgivande landskapet. Skörden kan vara från jakt, fiske eller bärplockning. Kautokeino ligger i subarktiskt klimat, vilket begränsar möjligheterna till trädgårdsodling starkt, men viktigare för denna typ av *arbetsbage* är den starka traditionella kopplingen till rendrift och utmarksbruk. Det förekommer även vad författaren kallar *representationshager* i Kautokeino, som följer ett mer typiskt samtida trädgårdsmönster, med gräsmattor, perenner, sommarblommor i krukor och stenmurar.

Boken tar även upp ett par offentliga parker anlagda i slutet på 1800-talet, varav den ena är anlagd i arktiskt klimat med gångsystemet arrangerat kring ett fjäll i staden Hammerfest. Skulle detta möjligen kunna vara världens nordligaste offentliga park undrar man som läsare. Ett annat intressant bidrag lyfter fram en mycket speciell kategori av anläggningar nämligen begravningsplatserna för de soldater och krigsfångar av olika nationaliteter som dog under andra världskriget i Nordnorge, och vilka bär vittnesmål om den våldsamma historia som utspelats där för inte särskilt länge sedan. De tre begravningsplatserna är utformade i nära samspel med det omgivande landskapet. Tanken på att sorg kan lindras av naturen som med sina årstidsväxlingar skulle kunna representera hopp och en väg framåt är central. Bakom begravningsplatserna står landskapsarkitekten Karen Reistad (1900–1994), statens kyrkogårdskonsulent 1945–1970, vars verk lyfts fram och sätts in i ett trädgårdshistoriskt sammanhang. Boken avslutas med en presentation av ett annat stycke 1900-tals landskapsarkitektur, universitets stora campusområde utanför Tromsø, skapat från 1960-talet och framåt.

Till detta fogas tre porträtt av perso-

ner med stor betydelse för utvecklingen av trädgårdskulturen i Nordnorge. Det är Christian Hanssøn Gartner, 1600-tals trädgårdsmästaren från Flensburg som bl.a. arbetade i de kungliga trädgårdarna i Paris och sedan lockades av en förmögen norrmän till Trondheim. Mest känd är han för sin *Horticultura*, den första norska trädgårdshandboken utgiven 1694. Den andra personen är Frederik Christian Schübeler, professor vid den botaniska trädgården i Christiania under andra delen av 1800-talet och ofta kallad den norska trädgårdsodlingens fader på grund av sin omfattande upplysnings- och försöksverksamhet bl a med avseende på växters hårdighet. Slutligen presenteras Severin Ytreberg, folkskolläraren som startade Björknäs plantskola 1896, vilken försåg stora delar av Nordnorge med växter. Här finns en rik dokumentation, vi får t.ex. veta att man 1914 odlade 600 arter och varieteter och att sortimentlistan 1936 skickades ut till 3000 kunder. Ytreberg testade olika växters lämplighet för det nordliga klimatet, deltog i trädgårdsutställningar och skrev den första handboken om trädgårdsodling i Nordnorge 1921.

Det här är som säkert framgått fascinerande och spännande läsning med många intressanta infallsvinklar på ämnet trädgårdshistoria. Den kritik jag har emot boken är att den genom sitt upplägg och utförande kan vara svår att få grepp om innehållsmässigt. Det kräver noggrann läsning och till med omläsning. En anledning till detta kan vara de många personerna och platserna som omnämns i artiklarna, ibland kan huvudspåret i texten försvinna bland alla exempel. Å andra sidan är det ju de olika levnadsödena och trädgårdsprojekten som ger historien liv

Ett småbruk i Malangen i Troms med frodigt humle utmed husväggarna och vinbärsbuskar, perennrabatter och gångar med snäckskal i den lilla inhägnade trädgården. Trots små resurser lade man ofta stor möda på att skapa en vacker trädgård. Foto: Severin Ytreberg. Tromsø Museum/Universitetsmuseet.

och gör att vi kommer nära människorna. Det ger ju en extra dimension som i långa stycken gör boken läsvärd och intressant – så det är naturligtvis en svår avvägning i ett bokverk som detta. Men det förekommer också många upprepningar i texterna, samma person eller anläggning beskrivs på flera ställen och ibland upprepar sig samma författare i olika artiklar. Jag har också noterat en del sak- och slarvfel. Här hade en hårdare redigering behövts. Den tydliga kartan på pärmens insida till trots, hade jag länge svårt att geografiskt orientera mig, vilket förmodligen beror på att författarna känner landsändan väl och därför inte alltid förklarar var platserna mer specifikt är belägna. Tydligare kartor i anslutning till texten hade underlättat. Man har lagt stor vikt vid bildmaterialet och bl.a. använt äldre fotografier ur Tromsø Museums samlingar. Tyvärr saknas ändå illustrationer av en del anläggningar som omnämns, alternativt ligger illustrationen på en annan plats

i artikeln eller boken, medan vissa motiv, t.ex. specifika växter, återkommer på flera ställen. Även här hade boken vunnit på en noggrannare redigering.

Jag vill avsluta med att framhålla att det här är en mycket rik bok, som på ett intresseväckande sätt lyfter fram en för många av oss ny fasett av trädgårdshistorien. Jag är övertygad om att den kommer bidra till ett ökat engagemang för det gröna kulturarvet, inte minst det i Nordnorge, vilket ju varit en viktig målsättning med bokprojektet.

Åsa Ahrland

docent, universitetslektor vid Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU
asa.ahrland@slu.se